Architecture and the Built environment

#12
2014

Duurzame Ontwikkeling door Collectief Bewonersinitiatief

Leidraad voor professionals om bewonersgroepen aan de duurzaamheidsopgave te verbinden

Frederik Christiaan Sanders

Duurzame Ontwikkeling door Collectief Bewonersinitiatief

Leidraad voor professionals om bewonersgroepen aan de duurzaamheidsopgave te verbinden

Frederik Christiaan Sanders
Technische Universiteit Delft, faculteit Bouwkunde, afdeling Urbanism

Duurzame Ontwikkeling door Collectief Bewonersinitiatief

Leidraad voor professionals om bewonersgroepen aan de duurzaamheidsopgave te verbinden

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft;
op gezag van de Rector Magnificus prof. ir. K. C. A.M. Luyben;
voorzitter van het College voor Promoties
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 26 september 2014 om 12.30 uur.
door Frederik Christiaan SANDERS
ingenieur in de Civiele Techniek Technische Universiteit Delft
doctorandus in de Bedrijfskunde Erasmus Universiteit
geboren te Utrecht

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotor:
Prof. dr. ir. A van Timmeren, Technische Universiteit Delft

Samenstelling promotiecommissie:

Rector Magnificus, voorzitter Technische Universiteit Delft
Prof. dr. ir. A van Timmeren, Technische Universiteit Delft, promotor
Dr. ir. M.J. van Dorst, Technische Universiteit Delft, copromotor
Prof. dr. P.J. Boelhouwer, Technische Universiteit Delft (OTB)
Prof. dr. A. van Wijk, Technische Universiteit Delft
Prof. dr. W.A. Hafkamp, Erasmus Universiteit Rotterdam
Prof. dr. ir. G.R.W. de Kam, Rijks Universiteit Groningen (hon.), Radboud Un. Nijmegen (em.)
Prof. dr. J.M.C. Steyaert, Universiteit Antwerpen
Prof. dr. ir. H.J. Visscher, Technische Universiteit Delft (OTB), reservelid

Architecture and the Built environment

abe.tudelft.nl

Design: Sirene Ontwerpers, Rotterdam
Fotografie: Fred Barsinghorn (grote fotowerk) en Fred Sanders

ISBN 978-94-6186-359-1
ISSN 2212-3202

© 2014 Frederik Christiaan Sanders

Inhoudsopgave

Voorwoord *13*
Dankwoord *15*
Leeswijzer *17*
Samenvatting *19*
Summary *23*

Deel 1 Onderzoek: naar 'Duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief'

0 Het onderzoek en de achtergronden van duurzaam collectief bewonersinitiatief *29*

0.1 Het project Vissershop als inspiratiebron voor collectief bewonersinitiatief *30*
0.2 Duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland in opkomst *45*
0.3 Duurzame ontwikkeling, definities en onderliggende begrippen *58*
0.4 Onderzoeksvragen, -methodologie en –strategie *63*

Deel 2 Condities voor sociale cohesie van bewoners

1 Condities voor sociale cohesie van bewoners *81*

1.1 Sociale cohesie onder bewoners verschillend benaderd *82*
1.2 'Place attachment', poreuze zones en sociale cohesie *96*
1.3 De Vissershop-enquête: condities voor sociale cohesie *100*
1.4 Casestudie IJburg en Hoograven: wijkkeuze, methodologie en analyse *104*
1.5 Onderzoek IJburg en Hoograven en condities voor sociale cohesie *113*
1.6 Condities voor sociale cohesie, literatuur en casestudie *120*

2 Duurzaam collectief bewonersinitiatief als conditie voor sociale cohesie *125*

2.1 In ecobuurten wortelt sociale cohesie *126*

2.2 Casestudie ecobuurt 'Het Groene Dak' Utrecht *132*

2.3 Casestudie ecobuurt 'Het Carré' Delfgauw *138*

2.4 Duurzaam collectief bewonersinitiatief als conditie voor sociale cohesie *143*

3 Condities voor sociale cohesie en de vastgoedprofessional *147*

3.1 Het vastgoeddebat over sociale cohesie *149*

3.2 Condities voor sociale cohesie, inleidend referaat Van Duivenbode *150*

3.3 De vastgoedprofessional over sociale cohesie onder bewoners *153*

3.4 Hoe de vastgoedprofessional ruimte aan sociale cohesie geeft *156*

Deel 3 Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief

4 De ontwikkeling van duurzaam collectief bewonersinitiatief *161*

4.1 Duurzame ontwikkeling door bewonersinitiatief *162*

4.2 De ontwikkeling van burgerinitiatief in Nederland *168*

4.3 'Shared Understanding' en 'Role Change' bij duurzame transitie *178*

4.4 'Stad van de Zon' Heerhugowaard; met bewoners CO2-neutraal *181*

4.5 IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, motivaties voor duurzaam bewonersinitiatief *189*

4.6 Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief; literatuur- en casestudie *194*

5 Hoe bewonersgroepen duurzame initiatieven nemen *197*

5.1 Inventarisatie van duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland *198*

5.2 Casestudie GWL-terrein Amsterdam, duurzaam collectief bewonersinitiatief *202*

5.3 Casestudie, de Coöperatieve vereniging 'Zon op Landelijk Noord' *209*

5.4 Sociale cohesie als conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief *216*

6 Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief en de energieprofessional *219*

6.1 Het duurzaamheidsdebat over duurzaam collectief bewonersinitiatief *220*

6.2 Een 'Energieneutraal' Heijplaat Rotterdam door bewonersinitiatief *222*

6.3 De energieprofessional over duurzaam collectief bewonersinitiatief *225*

6.4 Hoe de energieprofessional ruimte aan duurzaam collectief bewonersinitiatief geeft *230*

Deel 4 Conclusies Duurzame Ontwikkeling door Bewonersinitiatief

7 Duurzame ontwikkeling door bewonersinitiatief, conclusies en aanbevelingen *237*

7.1 Hoe sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief elkaar kunnen versterken *239*

7.2 Dilemma's aangaande collectief bewonersinitiatief en hernieuwbare energie *241*

7.3 Ontwikkelingscondities voor collectief bewonersinitiatief en hernieuwbare energie *246*

7.4 Duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief *249*

7.5 Aanbevelingen voor verder onderzoek ook methodisch *254*

Literatuur *261*

Overzicht van tabellen *275*

Overzicht van figuren *277*

Bijlage I Het Vissershop, het eerste woningcomplex van woningbouwvereniging ZVH *283*

Bijlage II Vastgoedprofessionals (2006) over artikelenbundel 'Reflecties op het woondomein' *285*

Bijlage III Vissershop-enquête (2007) / steekproef, resultaat en factoranalyse *297*

Bijlage IV Casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (2009) / vragenlijst participanten. *305*

Bijlage V Casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (2009) / leidraad groepsgesprekken *307*

Bijlage VI Quickscan Ecobuurt-initiatieven in Nederland (2009) / e-mailenquête *309*

Bijlage VII Vastgoedprofessionals over sociale cohesie (2009) / aanwezigen *311*

Bijlage VIII Lezing Prof. dr. H. van Duivenboden voor vastgoedprofessionals (2009) *313*

Bijlage IX Inventarisatie collectief bewonersinitiatief hernieuwbare energie (2012) *319*

Bijlage X Energieprofessionals over duurzaam collectief bewonersinitiatief (2011) / aanwezigen *323*

Curriculum Vitae *327*

Voorwoord

De stedelijke ontwikkeling loopt als een rode draad door mijn loopbaan en mijn belangstelling verbreedde zich daarbij in de loop der jaren. Daarbij raakte ik betrokken bij de kantorenbouw op stedelijke knooppunten, de herstructurering van wijken en de leefbaarheid op buurtniveau. Voor elke opgave was het de uitdaging om de fysieke en sociale opgaven met elkaar te verbinden. Het werd me duidelijk dat de noodzaak om bewoners bij de opgave te betrekken door de vastgoedprofessionals (zoals stedenbouwers, architecten en ontwikkelaars) veelal wordt onderschat en dat ook de kennis daarover vaak ontbreekt.

In Zaandam waar ik toen als volkshuisvester werkte, trof ik in 1995 een omvangrijke stedelijke herstructureringsopgave aan. De betrokken professionals van overheid en woningcorporaties waren daarover met elkaar in gesprek, maar de projecten lagen grotendeels stil. Met de herstructureringsopgave van sloop en nieuwbouw van het Zaanse tuindorp 'het Vissershop' (1913) (uitgesproken als Vissers-hop), werd deze situatie doorbroken.

Door de situatie en de opgave van het Vissershop werd me duidelijk hoe waardevol de inbreng van bewoners voor het resultaat vann zo'n herstructureringsproces kan zijn. De bewoners richtten zich in het begin vooral tegen de sloop van de woningen. Toen het de bewoners echter duidelijk werd dat ze van de woningcorporatie echt invloed op de besluitvorming en op het proces kregen, sloeg hun houding opvallend ten voordele van sloop om. Ook de sociale cohesie van de bewoners leek daarbij sterker geworden.

Deze ervaring was de aanleiding om me nog meer in de omgevingscondities voor sociaal gedrag van bewoners te verdiepen. Daarmee begon een zoektocht naar kennis over sociale cohesie in de stedelijke situatie. Ook kwam er in samenwerking met de Technische Universiteit van Eindhoven een boek met wetenschappelijke artikelen over dit onderwerp tot stand. Over de sociale cohesie van bewoners in de woonomgeving, hoe die valt te meten en hoe waardevol sociale cohesie is, bleek veel bekend. Onder welke condities sociale cohesie onder bewoners ruimte krijgt werd mij door deze bundel duidelijker. Daarbij bleek ook hoe invloedrijk de rol van de vastgoedprofessional is. Hierdoor vroeg ik me af hoe deze vastgoedprofessional daar gebruik van zou kunnen maken. Dit uiteraard zonder de mogelijke interesse van bewoners en bewonersorganisaties uit te sluiten.

Vanwege mijn werk bij de woningcorporatie kwam ook de duurzame opgave van de woningbouw en de bestaande woningvoorraad op mijn pad. Door het `Convenant energiebesparing woningcorporatiesector' (Ministerie van VROM, 2009b) werd ik me

van het belang van energiebesparing en het gebruik van hernieuwbare energie extra bewust. Ik moest concluderen dat er een aanzienlijke opgave lag.

Uit een eerste literatuurverkenning bleek me dat groepsgebonden initiatief van bewoners voor die duurzame opgave steeds belangrijker wordt. Met de resultaten van het project Vissershop in gedachten motiveerde me dat om nader onderzoek naar stimulerende condities voor duurzaam [1] initiatief van bewonersgroepen uit te voeren en daarover te publiceren. Dit omwille van de professionals die bij de duurzame ontwikkeling van de gebouwde omgeving betrokken zijn.

Mijn belangstelling en passie liggen wel bij actueel en toepassingsgericht bouwen, en hoe mensen handelen. Vandaar dat dit proefschrift eerder over de 'duurzame ontwikkeling' dan de 'duurzame opgave' gaat. Bij 'duurzame ontwikkeling' komen de mensen en de context van mensen praktisch bij elkaar. Dat heeft mijn belangstelling, waarmee de basis voor dit proefschrift is gelegd.

1 Met duurzaam wordt hier bedoeld: het verbeteren van de leefbaarheid in de eigen leefomgeving van de bewoners.

Dankwoord

In 2008 benaderde Ir. H. Westra (1945-2010) me met het voorstel om aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft te gaan promoveren. Heel specifiek stelde hij voor om mijn ervaringen met bewonersinitiatief[2] aan de opgave van de duurzame ontwikkeling van het woondomein te verbinden. Zonder zijn initiatief was dit werk niet tot stand gekomen

Prof. dr. ir. A. van Timmeren heeft mijn begeleiding met verve op zich genomen. In 2012 nam hij dat van Prof. dr. ir. J. D.M. van Hal over. Beiden hielpen mij om elk onderzoek, elk resultaat en elk woord weer steeds opnieuw kritisch te bekijken, te heroverwegen en waar nodig aan te passen. Daarmee werd het werk aan dit proefschrift nooit saai, bleef ik gemotiveerd en leerde ik me wetenschappelijk onderzoek eigen te maken.

Aan Ass. prof. dr. ir. M.J. van Dorst ben ik bijzonder veel dank verschuldigd. Hij gaf me duizenden adviezen en steunde me als de voortgang haperde. Dan ging hij graag het debat met me aan, gaf hij me suggesties voor boeken en artikelen om me weer op gang te helpen.

Maar vooral dank ik mijn familieleden dat zij mijn veelvuldige afwezigheid accepteerden. Door al het studeren en schrijven was ik voor hen vaak wel lichamelijk maar niet geestelijk aanwezig. Ook bedank ik de vele vrienden en kennissen die me op de een of andere wijze tot steun zijn geweest. Vaak zag ik hun wenkbrauwen om al dat studeren fronsen, vol sympathie en ook verbazing. Zonder hun steun was dit werk niet tot stand gekomen.

2 Het onderzoek betreft bewonersinitiatief, maar in de literatuur wordt ook van burgerinitiatief gesproken. In dit proefschrift zal de term burgerinitiatief alleen worden gebruikt als zo'n initiatief niet specifiek door bewoners wordt genomen.

Leeswijzer

Het proefschrift kent zeven onderzoeksvragen. Bestaande uit de centrale onderzoekvraag en zes daaraan onderliggende deelvragen. In Hoofdstuk 0 worden het 'conceptueel model', de onderzoeksvragen en de onderzoeksstrategie toegelicht. De onderzoeksstrategie kent twee onderzoekslijnen, respectievelijk de gebundelde Deelvragen 1,2,3 en 4,5,6 met de beantwoording van de centrale onderzoeksvraag vraag 7 als sluitstuk. Het onderzoek en de resultaten ter beantwoording van deze vragen worden respectievelijk in de Hoofdstukken 1 t/m 7 behandeld. Het hoofdstuknummer correspondeert daarmee met het nummer van de onderzoeksvraag. Daarmee vormt de nummering ook de leeswijzer voor dit proefschrift. Ter verduidelijking wordt boven elk hoofdstuk onderstaand diagram getoond. Het nummer van het betreffende hoofdstuk is in dat diagram grijs geaccentueerd. Zie hieronder het voorbeeld voor Deelvraag 1 en Hoofdstuk 1.

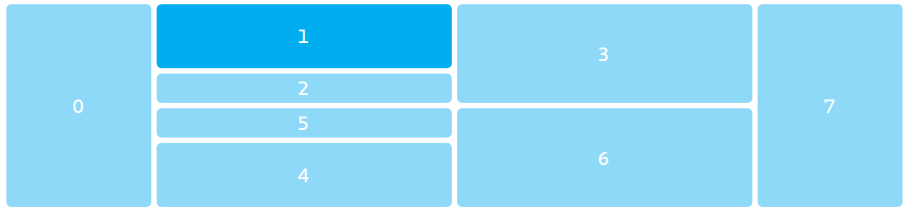

Samenvatting

Collectief bewonersinitiatief gericht op duurzame energie-optimalisatie is in Nederland in opkomst. Dat blijkt uit de voor dit onderzoek in 2012 uitgevoerde inventarisatie van 'duurzaam bewonerscollectief' in Nederland, en uit het veranderende overheidsbeleid. Ook de installatietechniek speelt daar met een nieuw type installaties voor meerdere huishoudens op in. De onderliggende redenen voor deze trendwijziging liggen in een terugtredende overheid en een toename van burgerinitiatief in de samenleving.

De achterliggende reden is het tegenvallende resultaat van het lopende energieprogramma, zie de monitoring van het 'Centraal Planbureau' (CPB, 2009) en het 'Energieonderzoek Centrum Nederland' (ECN, 2010). De met derden, woningcorporaties en projectontwikkelaars, gemaakte afsprakenresulteerden niet in de noodzakelijke en gewenste resultaten (Ministerie vanVROM & NEPROM, 2008) (Ministerie van VROM & Aedes, 2009). De opgave van het werkprogramma 'Schoon en Zuinig' voor de 'gebouwde omgeving' is ook groot te noemen (Ministerie van VROM, 2007a). Voor 2020 moet (met 1990 als referentie) 30% van de CO2-uitstoot zijn teruggedrongen, met een aandeel hernieuwbare energie van 20% (in het minder strenge 'Energieakkoord' (Ministerie van EZ, 2013) waarin van 14% hernieuwbare energie wordt uitgegaan is dit ongewijzigd overgenomen). Dit overeenkomstig de herijkte akkoorden met de huursector en de projectontwikkelaars (Ministerie van B&K & Huurpartners, 2012) (Ministerie van B&K & Partners, 2012).

Dit wordt bovendien ondersteunt door recent overheidsbeleid. In 2011 kwam de Rijksoverheid met het 'Plan van Aanpak energiebesparing gebouwde omgeving' (Ministerie van BiZa, 2011b), waaronder het 'Blok voor Blok' -programma (Ministerie van BiZa, 2011a) gericht op het verminderen van het energieverbruik op de schaal van clusters van woningen. Ook het programma 'Stimulering Duurzame Energieproductie' (SDE) uit die periode en het daarop volgend 'Nationaal Energieakkoord voor Duurzame Groei' (hierna 'Energieakkoord' genoemd) (Ministerie van EZ, 2013) richten zich voor het behalen van de nationale duurzaamheidsdoelstellingen meer dan voorheen op bewonersparticipatie en bewonersinitiatief.

De praktijk toont op dit gebied geen doorbraak: uit de in 2012 uitgevoerde inventarisatie van 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' blijkt dat maar 0,2% van de Nederlandse huishoudens daarbij is betrokken. Een resultaat dat bij het denkmodel van de 'Transitietheorie' (Rotmans, 2003) (Rogers 2003)aansluit. Volgens deze modelmatige benadering van de introductie van duurzame innovaties zou hooguit 2 à 3% van de bevolking van het type 'innovators' laagdrempelig aan nieuwe ontwikkelingen mee willen doen. Deelname zou volgens deze benadering naar 15% kunnen toenemen als ook de als 'early adaptors' aangeduide groep gaat deelnemen.

In dit perspectief ligt dan ook de noodzaak voor onderzoek naar de mogelijkheden van duurzame ontwikkelingen door collectief bewonersinitiatief besloten.

Een duurzame ontwikkeling is volgens de benadering van de VN-commissie Brundtland (1987) zowel een fysieke, een sociale als een duurzaamheidsontwikkeling waarbij volhoudbaarheid van belang is: 'ontwikkelingen die op de behoeften van het heden aansluiten zonder die van toekomstige generaties in gevaar te brengen'. Dat zou een ideaal en houdbaar evenwicht van ecologische, economische en sociale belangen vragen. Wat betreft de gebouwde omgeving zijn de herstructureringsopgaven (technische kwaliteit, de kwaliteit van wonen en de leefbaarheid van wijk en buurt), sociale opgaven (van hoe mensen met elkaar omgaan tot sociale cohesie) en duurzaamheidsopgaven (ecologisch, energiegerelateerd) en de volhoudbare opgaven (voor nu en in de toekomst) daarbij actueel en urgent.

De relaties die door Brundtland tussen fysiek, sociaal en duurzaam gelegd zijn, zijn de aanleiding geworden om de kennis en ervaringen van bewonersinitiatieven bij Nederlandse herstructureringsopgaven in het onderzoek naar de mogelijkheden van bewonersinitiatief voor de transitie naar hernieuwbare energie in de woonomgeving te betrekken. Zoals dat in de centrale onderzoeksvraag tot uiting komt: 'Onder welke condities stimuleren sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief [3] elkaar omwille van hernieuwbare energie voor wonen in de gebouwde omgeving succesvol? '

Voor het beantwoorden van de centrale onderzoeksvraag zijn twee onderzoekslijnen gevolgd: naast de condities voor sociale cohesie (sociaal collectief bewonersinitiatief) zijn de condities onderzocht waarbij bewonerscollectieven in hernieuwbare energie investeren. Als methodiek van onderzoek is gekozen voor de combinatie van literatuurstudie, casestudies op verschillende schaalniveaus (groepsgesprekken, interviews) en onderzoek onder professionals (groepsgesprekken) gekozen. Naast het literatuuronderzoek is voor vormen van kwalitatief onderzoek gekozen om dieper op de motivaties en achterliggende redenen van bewoners te kunnen ingaan.

De casestudies betroffen zowel buurten die bekendstaan om de aanwezige sociale cohesie en gerealiseerde duurzaamheid als voorbeelden van bewonersinitiatief. Het betrof onder andere de wijken IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, enkele ecobuurten in Nederland, het GWL-terrein in Amsterdam en 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard. Daarmee is niet op voorhand voor een schaal van onderzoek gekozen, maar is bij analyse de schaal van bewonersinitiatieven leidend geweest.

---

3 Onder 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' wordt in dit proefschrift de bijdrage van initiatieven van bewonersgroepen aan het nationaal energiebeleid verstaan, en dus niet de continuïteit van initiatief van individuele bewoners ongeacht de doelstelling.

Ten slotte zijn groepsgesprekken met professionals over de functie van bewonersinitiatieven in de stedelijke ontwikkeling (vastgoedprofessionals) en in de energietransitie (naar hernieuwbare energie) in de woonomgeving (energieprofessionals) gevoerd. Dit om de rol en positionering van professionals ten aanzien van bewonersinitiatief in deze duidelijk te krijgen.

De conclusie is dat een drietal 'Blokkerende dilemma's' de verdere ontwikkeling van duurzaam collectief bewonersinitiatief verhindert. Met name de verdere ontwikkeling van hernieuwbare energie. Deze 'Blokkerende dilemma's' zijn: de beperkte motivatie van bewoners om duurzaam te handelen, dat sociaal en duurzaam bewonersinitiatief geven elkaar geen startconditie en het gegeven dat de betrokken professionals vooral op de lange termijn handelen en niet op de korte termijn zoals bewoners dat over het algemeen doen. De onderzoeksresultaten bieden ook inzicht in nieuw perspectief voor een meer significante transitie naar hernieuwbare energie vanuit collectief initiatief van bewonersgroepen. Drie 'Kansvolle ontwikkelingsmogelijkheden' kunnen daaraan bijdragen: dat vooral 'Pull'-condities bewoners motiveren, bewoners bereid zijn 'koplopers' (bewoners en/of professionals) die initiatief nemen te volgen, en dat sociale cohesie van bewoners volhoudbaarheid aan collectieve initiatieven kan geven.

Inzet en integratie van hernieuwbare energie door collectief bewonersinitiatief kan daarmee niet los van het totale spectrum van duurzame ontwikkeling gezien worden. Dit aangezien bewoners (individueel en in groepsverband) hun motivatie eerder aan verbetering van de leefbaarheid van hun woonomgeving ontlenen, zowel sociaal als fysiek, dan aan die van de hernieuwbare energieaspecten. Voor een vergaande transitie van bewonersbetrokkenheid, voorbij die van de 'early adaptors', is het niet alleen nodig dat professionals en bewoners daarvan doordrongen zijn, ook zijn koplopers (initiatiefnemende bewoners of professionals) nodig om dergelijke initiatieven op te starten. Pas als dat gebeurt kan op de schaal van de wijk gehandeld worden. Dit komt omdat bewoners gezien hun achterliggende belangen eerder handelen op de schaal van de woning, inclusief de directe woonomgeving, en professionals op de schaal van de wijk, de stad en de regio. Zowel de lokale als de landelijke overheid kan een wezenlijke bijdrage leveren door in de voorlichting aan burgers de energieopgave minder gefragmenteerd, en dus meer als onderdeel van de leefbaarheidsopgave te brengen. Maar ook door in de contract- en convenantvorming met professionele bedrijven daar meer rekening mee te houden. Bovenal zal de professional zelf veel voor de transitie kunnen betekenen, door goed te luisteren (en conform te handelen) naar wat bewoners in elke situatie motiveert. Een goed beeld krijgen van de 'Pull'-factoren van bewoners is de eerste stap naar een succesvolle transitie richting een meer significante integratie van hernieuwbare energiebronnen in de woonomgeving in Nederland.

Summary

'The joint residents' initiative aimed at renewable energy optimization has been increasing in The Netherlands. This is evident from the survey carried out for this study during 2012 of 'renewable energy residents initiative' in The Netherlands, as well as the changing government policy. The engineering sector is contributing to this development by introducing new types of energy systems for housing complexes with multiple households. The underlying reasons for this change are the societal change towards less government involvement and the increase of civilian initiative in society.

The underlying reason is the disappointing outcome of the current energy program, referring to the monitoring of the 'Central Planning Bureau' (CPB, 2009), and the 'Energy Research Centre of The Netherlands' (ECN, 2010). The agreements with third parties, housing associations and developers did not result in the required and desired results (Ministry VROM & NEPROM, 2008) (Ministry VROM & Aedes, 2009). The task of the governmental program 'Clean and Efficient ' for the ' urban environment' is daunting (Ministry VROM, 2007a). Before 2020, CO2 emissions must (with 1990 as reference) be reduced by 30 %. Renewable energy share will have to contribute 20 % to this decrease (in the less stringent 'Energy Agreement' (Ministry EZ, 2013) this contribution of renewable energy has remained unchanged unless the new 14% target for 2020). This is in accordance with the restated agreements with the rental sector and project development entrepreneurs (Ministry BZK & Hire Partners, 2012) (Ministry BZK & Partners, 2012).

This is further supported by recent government policies. In 2011, the government developed, the 'Plan for energy saving within urban environment' (Ministry BiZa, 2011b), including the 'Block for Block' program (Ministry BiZa, 2011a) which was aimed at reducing the energy consumption on the basis of clusters of homes. In addition, the program 'Promoting Renewable Energy' (SDE) emerged during this period and the subsequent 'National Energy Agreement for Sustainable Growth' (hereinafter called the 'Energy Agreement') (Ministry EZ, 2013) which are focusing on the achievement of the national goals for renewable energy emphasizing on citizen participation and initiative .

However, in practice there is no breakthrough in this field: the inventory of 'joint residents initiative' for 'renewable energy' conducted in 2012 showed that only 0.2 % of Dutch households are involved. This result is consistent with the conceptual model of the 'Transition Theory' (Rotmans, 2003) (Rogers 2003). According to this model-based approach for the introduction of renewable energy innovations only 2 to 3% of the population of the 'innovation type' would like to participate in new developments. This could increase to 15% if the group described as 'early adopters ' would participate

as well. As such it will be necessary to further research the possibilities of stimulating sustainable development through 'joint residents initiatives'.

Sustainable development according to the approach of the UN Brundtland Commission (1987), includes both a physical as well a social and sustainable developments places in a durable context: 'the developments that meet the needs of the present without compromising those of future generations.' This would require a perfect and sustainable balance of ecological, economic and social interests. Within an urban environment, the restructuring activities (technical quality, the quality of living and quality of life in neighbourhoods and districts), social problem solving (how people interact in social cohesion) and sustainability challenges (environmental, energy -related) as well as the sustainability challenge (now and in the future) are to be the most timely and urgent.

The relationships, described by Brundtland between physical, social and sustainable, laid the groundwork to involve the knowledge and experience of 'residents initiatives' in the Dutch neighbourhood restructuring challenges, for investigating 'the potential' of residents initiating renewable energy in the home environment. As was reflected in the central research question: 'Under which conditions do social cohesion and sustainable corporate residents initiative influence each other successfully, for the sake of renewable energy in the built environment for living?'

In order to be able to answer the central research question, two lines of research were followed; in addition to research on conditions for social cohesion (a social collective of residents), conditions for residents collectives to invest in renewable energy were investigated. The research methodology included a combination of literature review, case studies at various levels (group discussions, interviews) and research among professionals (group discussions). This included (besides the literature search) all qualitative research to get the motivations and reasons behind 'residents decisions' more clear.

The above mentioned case studies included both neighbourhoods that are known for the present social cohesion and sustainability realized as a result of 'residents initiative'. This included the districts IJburg Amsterdam and Hoograven Utrecht, some ecological neighbourhoods in The Netherlands, as well as the GWL site in Amsterdam and 'City of the Sun' in Heerhugowaard. The geographic scale on which 'residents initiatives' appear, has therewith a part of the research and a component in analyses.

Finally, group discussions with professionals regarding the role of resident initiatives, both in urban development (real estate professionals) and energy transition (renewable energy) in the environment (energy professionals) were conducted. This was included to establish the attitude and roles of professionals towards 'residents initiative'.

The conclusion is that three 'Blocking dilemmas' further prevent the development of 'joint residents initiative' for renewable energy. These 'Blocking themes' are: the limited motivation of residents to act sustainably, that social and sustainable 'residents initiatives' are not mutual acting together giving start conditions, and the fact that the professionals involved primarily act with a long term view and not short term as residents that generally do. The survey results also provide insight into new perspective for a more significant transition to renewable energy from joint initiative of resident groups. Three 'Chance Full development opportunities' may also contribute. These are: mainly the 'Pull' conditions motivate residents, residents are willing to follow 'leaders' (residents and/or professionals), and social cohesion provides durability on 'joint residents initiatives'.

Involvement and integration of renewable energy through 'joint residents initiative' cannot therefore be considered separately from the entire spectrum of sustainable development of energy sources. This because residents (individually and in groups) derive their motivation to improve the quality of life in their home environment rather, both socially and physically, as that on the basis of the renewable energy aspects alone. For a far-reaching transition of 'residents involvement', beyond that of the 'early adopters', it is not only necessary that professionals and residents are aware of this, leaders (initiating residents or professionals) are needed to start such initiatives. Only when this condition is fulfilled, projects on neighbourhood scale will be successful. The underlying reason is that residents and professionals due to their underlying interests rather act on the scale of the individual property (including the immediate environment) and the scale of the neighbourhood, the city and the region, respectively. Both local and national government can make a substantial contributions by informing citizens on a less fragmented basis, and more so as a part of the viability statement. Furthermore, taken the above aspects in the contract and covenant formation with professional companies will also improve the situation. Above all, professionals will need to listen (and to act in accordance with) to what motivates people in any situation. To obtain a full impression of the 'Pull' factors of residents is the first step to a successful transition towards a more significant integration of renewable energy sources in the urban environment in The Netherlands.

Buurt 'Vissershop' in Zaandam, impressie van de nieuwbouw in de Conradstraat.

DEEL 1

Onderzoek: naar ‘Duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief’

0 Het onderzoek en de achtergronden van duurzaam collectief bewonersinitiatief

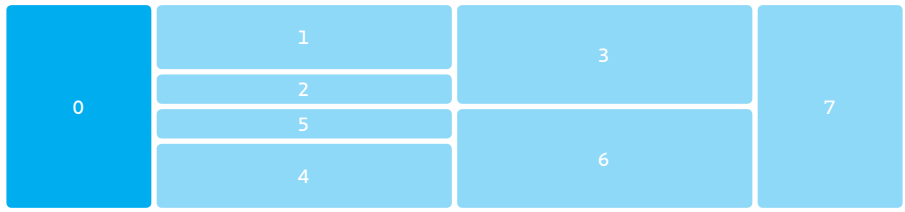

'De echte Vissershopper, wat is dat voor een mens?
Die zit met één gedachte: gaat alles wel naar wens?
Hij zit maar in gedachten, hij ligt wat in de knoop.
Dit is omdat zijn buurtje, zo drastisch wordt gesloopt.
Maar we kunnen blijven lullen, één ding is toch een feit.
We zullen moeten wennen, aan de nieuwbouwnijverheid.'

Gedicht van J. Smit (1933-2009) bewoner van het Vissershop (Rijman et al., 2005)

Voor de sloop en nieuwbouw van het buurtschap Vissershop in Zaandam is de wijze waarop de bewoners initiatief namen achteraf gezien doorslaggevend voor het resultaat geweest. In de aanloop naar de sloop van de 250 woningen van het Vissershop bleek de bewonersgroep na een lange periode van weerstand tegen sloop uiteindelijk collectief toch steun aan het project te geven (Wagt, 2003). Daarmee kreeg het project lokaal, maar ook vanuit het Ministerie van VROM positieve belangstelling (Ministerie van VROM, 2004).

Gezien de urgentie van de duurzame opgave van de gebouwde omgeving in Nederland stimuleerde deze positieve ervaring de gedachte om collectief bewonersinitiatief ook aan de duurzame opgave van Nederland te verbinden. De sociale cohesie van bewonersgroepen zou daarbij, als in het Vissershopproject, aan het verwezenlijken van buurtgerichte doelen kunnen bijdragen.

Daarom wordt hieronder in § 0.1 eerst het project Vissershop mede in perspectief van de herstructureringsopgaven van Nederland van die tijd toegelicht. Vervolgens worden in § 0.2 de urgentie van de duurzame opgave van de gebouwde omgeving in Nederland en de opkomst van bewonersinitiatief in deze besproken. In deze paragraaf wordt ook het conceptueel model voor nader onderzoek uitgewerkt. In § 0.3 worden de definities van de daarbij gebruikte termen ingekaderd en gepresenteerd. Het daarop in de periode 2008-2013 uitgevoerde onderzoek, de onderzoeksvragen en de opzet van het onderzoek worden in de § 0.4 gepresenteerd.

§ 0.1 Het project Vissershop als inspiratiebron voor collectief bewonersinitiatief

Het verhaal over de buurt Vissershop in Zaandam vertelt over de strijdlust en sociale omgang van de bewoners, vanaf het eerste uur tot heden een eeuw lang. Die hechte sociale cohesie betekende veel voor de bewoners, maar leidde ook tot weerstand tegen elke invloed van buitenaf. Daarom was het extra verrassend dat de bewoners van het Vissershop in 1995 uiteindelijk toch met de sloop en herbouw van hun woningen akkoord gingen (Wagt, 2003)[4]. Heel anders dan daarvoor toonden de bewoners plotseling dat zij de kracht van hun sociale cohesie ook positief in wisten te zetten.

In 2006 besprak een aantal docenten [5] op uitnodiging deze ervaringen van het Vissershop en zij betrokken daar hun eigen onderzoek aangaande sociaal gedrag en sociale cohesie van bewoners bij. Ze waren nieuwsgierig naar de condities die aan dergelijke sociale cohesie ten grondslag ligt en waarbij deze tot positief initiatief leiden.

4 Wim de Wagt heeft met het boek over de geschiedenis van het Vissershop ervoor gekozen om de bouw en de sociale ontwikkeling van de bewoners in het licht van de geschiedenis van de betreffende woningcorporatie en de ontwikkeling van de volkshuisvesting in de twintigste eeuw te schrijven, om zo de opstelling van de bewoners beter te kunnen verklaren.

5 In 2005 kwamen de docenten Doevendans en Smeets verbonden aan de TU Eindhoven, Schram promovendus aan de TU Eindhoven, Engelbrecht heden promovendus aan de VU en Sanders de toenmalige bestuurder van de betrokken woningcorporatie ZVH op het kantoor van ZVH in Krommenie bij elkaar om het project Vissershop te bespreken. De aanwezigen waren nieuwsgierig naar het project en wilden met elkaar duidelijk krijgen of de gehele ontwikkeling van het sloop- en nieuwbouwproces ten opzichte van andere projecten die zij kenden onderscheidend was. Na een korte presentatie werden er vragen gesteld, antwoorden gegeven en ontstond er een discussie over de opstelling en het gedrag van de bewoners van het Vissershop. De conclusie was dat van een dergelijk verloop van een sloopproject wel vaker was gehoord, maar dat het inspirerende van dit project was dat de bewoners een zo prominente positie in het project hadden gekregen.

Geconcludeerd werd dat daarover nog veel onbekend is, ondanks het feit dat er over sociale cohesie veel wordt geschreven. Het resultaat was dat aanwezigen besloten om gezamenlijk artikelen over sociale cohesie te schrijven en te laten schrijven. Het resultaat werd de artikelenbundel *Reflecties op het woondomein* (Sanders, 2006d).

Uit deze artikelenbundel blijkt dat sociale cohesie een complex, maar ook een maatschappelijk gewenst fenomeen is. Onder welke condities sociale cohesie floreert en van invloed is op processen en ontwikkelingen, in positieve en negatieve zin, werd met deze bundel maar beperkt duidelijk. Er ontstond wel een eerste beeld van sociale cohesie onder bewoners, hoe broos die kan zijn en hoe de vastgoedprofessionals van gemeenten, woningcorporaties en projectontwikkelaars daar belangstelling voor tonen.

Vervolgens vond eind 2006 naar aanleiding van deze bundel een groepsgesprek onder vastgoed professionals plaats[6]. Daarmee kwamen hun visie, mening en houding ten aanzien van sociale cohesie in beeld. Het gesprek maakte duidelijk dat de vastgoedprofessional [7] zelf nog weinig met sociale cohesie bezig was. Tegelijkertijd is de sociale cohesie van bewoners voor deze professionals - zo bleek - wel een wenselijk fenomeen. Vanuit die ogenschijnlijke tegenstrijdigheid gingen aanwezigen dieper met elkaar in gesprek. Ze spraken over bewoners, de professionals en de maatschappelijke opgave. Duidelijker werd dat de vastgoedprofessional vanuit een verantwoordelijkheidsgevoel voor de stedelijke opgave aarzelt om bewoners zeggenschap te geven.

Voor een nadere toelichting op de in 2006 gemaakte stappen volgt hieronder een inhoudelijke schets van het sloop- en nieuwbouwproject Vissershop, over hoe de sociale cohesie daar een eeuwlang wortelde en hoe dat op het project van invloed was. Daarna wordt op de kern van genoemde artikelenbundel ingegaan, over hoe het verhuisgedrag van bewoners wijzigt en hoe dat van invloed op de sociale cohesie van bewoners en de leefbaarheid van buurten is. Vervolgens wordt op de resultaten van het groepsgesprek met vastgoedprofessionals over de wenselijkheid van sociale cohesie van bewoners voor de stedelijke herstructureringsopgave ingegaan en wordt het daarvoor uitgewerkte 'conceptueel model' toegelicht.

---

6 Kristal NV de toenmalige projectontwikkelaar van een zestal woningcorporaties waaronder woningcorporatie ZVH, organiseerde dit groepsgesprek van vastgoedprofessionals. Alle genodigden kwamen uit de Amsterdamse regio. De samenstelling van de groep leverde een diversiteit aan informanten op; werkzaam bij gemeenten, woningcorporaties, commerciële ontwikkelaars en architectenbureaus. Inleider was Henk Westra toen al verbonden aan de vakgroep RE&H van de faculteit Bouwkunde, TU Delft.

7 Onder vastgoedprofessionals worden verstaan, allen die vanuit hun functie bij de nieuwbouw en beheer van vastgoed betrokken zijn. Daaronder vallen zeker ook architecten, adviseurs in de bouw, ontwikkelaars en aannemers, maar ook medewerkers van gemeenten, woningcorporaties en consumentenorganisaties.

Het Vissershop, verzet van de bewoners tegen de sloop en de ommekeer

In 1982 presenteerde het architectenteam Verbeek en Zijlstra hun plan voor sloop en nieuwbouw van de Vissershop-buurt in Zaandam. Aanleiding was de slechte technische staat van de woningen, onder andere: verzakkingen, scheuren in de muren en houtrot. Ooit was de woningcorporatie door de bouw van deze buurt van 241 huurwoningen ontstaan, zie ook Bijlage 1. Vanwege dat sentiment werd sloop al jaren uitgesteld. Het bestuur van de woningbouwvereniging ZVH van toen vond dat uitstel niet meer acceptabel was. Maar direct na de presentatie van de nieuwbouwplannen kwamen de bewoners in actie en het had direct effect. Maanden later werd voor renovatie inplaats van sloop gekozen.

Pas twintig jaar later, in 2005, werden de woningen uiteindelijk toch gesloopt. De bewoners van het Vissershop begrepen in 1982 al wel dat de woningen toen technisch niet meer meekonden (Wagt, 2003). Maar zij waren bezorgd dat hun wijze van leven, sociaal en met mensen die je kent, bij sloop zou verdwijnen. Die kwaliteit van de buurt, de sociale samenhang van de bewoners wilden zij behouden. Dat werd met het kunstproject 'Sloophamer – Sloopkamer', dat vooraf aan de sloop van de woningen plaatsvond nog eens extra duidelijk (Van der Lee, 2006)[8]. Ook de film die daarvan werd gemaakt, toonde hoe verbonden de bewoners met elkaar en de buurt waren (Van Schijndel & Van der Does, 2008). Dat zij in 2005 uiteindelijk toch met sloop akkoord gingen zou eraan liggen dat er voor hun levenswijze respect werd getoond, en dat gefaseerde nieuwbouw aan behoud daarvan zou bijdragen (Wagt, 2003). Ter illustratie de volgende citaten van bewoners uit de rapportage van dat kunstproject:

'Dag, leuk, klein, gezellig, apart en bijzonder buurtje! Ik zal je missen. Ook de mensen die ik al 32 jaar ken en die misschien niet meer hier terugkomen, zal ik heel erg missen.'

'Ons huis had behalve een scheve vloer en wat vocht nergens gebreken. We hadden dus niet zo'n behoefte aan nieuwbouw en stemden tegen. Het werd een stukje renovatie. Daarna hebben we de boel zelf verder opgeknapt.'

'In 1940 kwamen mijn grootouders te wonen op de Plataanlaan 45. Mijn vader en zijn broer werden daar geboren. Toen mijn vader mijn moeder leerde kennen raakte ze na een paar jaar zwanger. Er was geen huis voor hen dus gingen ze inwonen bij mijn grootouders. Daar ben ik dus ook geboren.'

8 In 2003 werd van karakteristieke sloopresten uit de wijk een schatkist gemaakt waarin de bewoners hun herinneringen konden deponeren. De herinneringen en verhalen zijn in 2004 in sloopwoningen uitgewerkt als een ruimtelijk verhalenboek. In een processie werd de kist over de Zaan naar het Zaans Museum gebracht. De beste verhalen zijn op honderd natuurstenen tegels gestraald. De geschiedenis is zo, aldus kunstenares Ida van der Lee, aan de buurt teruggegeven en ligt nu voor iedereen leesbaar op straat. De tegels zijn in 2006 in de nieuwe wijk geplaatst.

'Toen ik zelf getrouwd was wilde ik graag terug naar het Hop. Mijn opa en oma verhuisden in 1989 naar een seniorenwoning, toen heb ik geprobeerd om in dat huis te kunnen wonen. Helaas ging dat niet door. Een jaar later kregen wij een huis op de Lindelaan nr. 16. Nu is dat gesloopt. Maar wat heb ik als wisselwoning, jawel Plataanlaan 45.'

'Om de cultuurhistorische waarde goed te kunnen beoordelen en op papier te krijgen welke stedenbouwkundige en architectonische onderdelen nu precies zo kenmerkend waren voor het Hop, liet ZVH aan het begin van het jaar 2000 onderzoek verrichten, eerst door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en vervolgens door het Steunpunt Cultureel Erfgoed Noord-Holland.'

'De bewoners raakten verdeeld in twee kampen, bestaande uit voor- en tegenstanders van nieuwbouw, en gingen na veel strijd tenslotte door de knieën voor de sloop - nieuwbouw variant. '

'Als ik terugkijk op het project verplicht ik mezelf om termen te noemen als saamhorigheid, boosheid, lol, verantwoordelijkheid, overgave, nieuwsgierigheid, bezorgdheid en zelfs liefde.'

'Het was een rouwritueel dat zich hier voltrok, maar tevens een feestelijke en waardige manier om afscheid te nemen van de wijk en alle gevoelens, en die letterlijk een plaats te geven. Door het succes van die middag sloeg de stemming in het Vissershop om, er was nu ruimte om vooruit te blikken.

'Ik ben wel geen Hopper, maar toen ik hier kwam wonen voelde ik mij meteen een Hopper. Niemand heeft kapsones en iedereen let op elkaar. Dat vindt je nergens.'

Deze citaten tonen hoe sterk de sociale cohesie onder de bewoners voor en tijdens de sloop was. Het mag bijzonder worden genoemd dat de bewoners van het Vissershop deze sociale cohesie gedurende zoveel tientallen jaren wisten vast te houden. Dat zou onder andere met de ontstaansworsteling van de woningbouwvereniging verband houden. Met het Vissershop werd de woningcorporatie opgericht.

De bewoners en destijds ook eerste leden van de woningbouwvereniging moesten voor de bouw van het Vissershop veel weerstand overwinnen, vooral van de toenmalige gemeente Zaandam-Oost vooral. De eerste twee verzoeken om een bouwlocatie werden afgewezen. Dat zou de bewoners enorm hebben gebonden (Wagt, 2003). Begin 20e eeuw liep het Vissershop door hoog water twee keer onder en tijdens WO II werden niet alleen Joden maar ook veel inwoners vanwege hun communistische achtergrond gedeporteerd. Ook dat leidde tot een bekrachtiging van de saamhorigheid onder de bewoners. Na WO II werden de sociale omgangsvormen van de bewoners aan hun kinderen en nieuwe bewoners

doorgegeven. Daarmee ontstond een hechte bewonersgroep, mondig en assertief (Wagt, 2003). Bewoner J. Smit bevestigt dat met zijn gedicht, zie boven aan dit hoofdstuk.

Het nieuwe Vissershop met instemming van de bewoners gebouwd

In 2002 werd het vertrouwen tussen de bewoners van het Vissershop en de vertegenwoordigers van de woningcorporatie voldoende hersteld, waardoor gezamenlijke besluitvorming over sloop en nieuwbouw mogelijk werd. Samen praten, de historie delen en begrip krijgen voor elkaars situatie bleek daarbij belangrijk. Respect voor de socialistische en communistische achtergrond van de woningcorporatie, zoals die onder de bewoners van het Vissershop bleek te zijn bewaard, bleek daarbij zeker van belang [9].

Daarop volgde het akkoord over de sloop en nieuwbouw van het Vissershop. Als onderdeel daarvan werd de Rijksdienst Monumentenzorg gevraagd de cultuurhistorische waarden van het oude Vissershop in beeld te brengen. Met de bewoners werd afgesproken dat deze waarden in het nieuwe Vissershop moesten terugkomen. Het resultaat was dat het metselwerk met ornamenten, de houten kozijnen, de pannendaken met brede overstekende dakgoten, de tuinhekken en de bomen in de straat in het nieuwe stedenbouwkundig en architectonisch ontwerp werden opgenomen.

Om ook de emotionele waarden van het oude Vissershop mee te kunnen nemen werd een kunstproject gestart. Een aantal lege woningen werd tot tijdelijk museum verbouwd. Daar werden herinneringen, verhalen en voorwerpen tentoongesteld. Veel van deze herinneringen gingen over saamhorigheid, over de omgang van de Vissershoppers met elkaar. Er bleek veel behoefte onder de bewoners om juist dat met elkaar te delen. Uiteindelijk werden die herinneringen vlak voor de start van de sloop, in een sarcofaag gemaakt van onderdelen van de woningen, door de bewoners, de bouwers en medewerkers van de woningcorporatie in het Zaans Museum opgeslagen [10] (Van der Lee, 2006).

Heren5 architecten kwam uiteindelijk volgens de bewoners en ZVH als beste uit de architectenselectie. Onderscheidend was hun voorstel om het stratenpatroon te

---

9 Zoveel mogelijk is de geschiedenis van het Vissershop, van ZVH en van het project door derden vastgelegd. Het verloop van de besluitvorming van die tijd is echter maar beperkt opgetekend. Deze passage is derhalve van eigen hand, vanuit de tijd dat schrijver van dit proefschrift bestuurder van woningcorporatie ZVH was.

10 Betreft het kunstproject 'Sloophamer Schatkamer' in de periode 2002-2006 in het Vissershop door Ida van der Lee uitgevoerd.

behouden. Naar indruk van de bewoners bleven zij met hun ontwerp het meest dichtbij het oorspronkelijke Vissershop (Wagt, 2003). De bewoners bevestigden daarop dat er goed werd omgegaan met het gegeven vertrouwen. Daarmee startte de vervanging van de oude woningen in 2003. De 250 woningen werden in twee fasen gesloopt en daar kwamen 200 nieuwe woningen voor in de plaats. De woningen werden aanzienlijk groter en toch werd de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur behouden.
Het tekort aan ruimte voor parkeerplaatsen in het smalle oude stratenpatroon werd opgelost door een groot deel van de parkeerplaatsen op nieuwe binnenplaatsen tussen de woningen te realiseren. De voortuinen werden net zoals in het oude Vissershop allemaal met stalen hekjes omheind. De nieuwe woningen werden net als de oude in baksteen uitgevoerd en de daken behielden de gebroken kappen belegd met dakpannen, zie Figuur 1 met toelichting.

1

2

3

4

5

6

Figuur 1
Het Vissershop door de tijd heen.

Toelichting Figuur 1 (Van linksboven met de klok mee):
Het Vissershop als tuindorp voor de sloop, de bewoners dragen hun opgeschreven herinneringen in de uit materialen van de gesloopte woningen gemaakte sarcofaag, het appartemententorentje dat op verzoek van oudere bewoners in afwijking van de laagbouw van het oude Vissershop werd toegevoegd, de nieuwe laagbouwwoningen aan de Esdoornlaan en de Notenlaan en de locatie van het Vissershop op de kaart van Zaandam aangegeven.

Artikelenbundel over sociale cohesie en de stedelijke ontwikkeling in Nederland

In het voorjaar van 2005 werd door woningcorporatie ZVH in overleg met de TU Eindhoven besloten om een artikelenbundel over de ontwikkeling van sociale cohesie onder bewoners in de context van de stedelijke herstructureringsopgave van Nederland samen te stellen. Deze kreeg de titel '*Reflecties op het woondomein*' (Sanders, 2006d) (Sanders, 2007) [11]. Vooral docenten van de faculteit Bouwkunde leverden daaraan een bijdrage. Ook werden deskundigen vanwege hun architectonische en stedenbouwkundige expertise, alsmede een sociaal geograaf en sociaal psycholoog voor een brede kijk op het onderwerp geselecteerd [12].

In het openingsartikel van genoemde bundel (Sanders, 2006c) worden de omvang van de woningbouwproductie en het frequente verhuisgedrag van na de Tweede Wereldoorlog in Nederland aangegrepen om een mogelijk verklaring voor het magere communitaire gedrag en het gemis aan sociale cohesie in Nederlandse wijken te geven. Maar ook worden de eerste signalen voor een kentering van die trend gesignaleerd. Daarin wordt aanleiding gevonden om naast alle aandacht voor de fysieke kwaliteit van wijken ook de sociale omgang van bewoners daarbij te betrekken. Dat vraagt meer kennis van het fenomeen sociale cohesie. Ook roept de gegeven schets de vraag op in hoeverre bewoners tot meer sociaal gedrag zijn te bewegen. In het afsluitende artikel worden de resultaten van de andere artikelen in deze bundel gebruikt om daar ten behoeve van de herstructureringsopgave van Nederlandse wijken een antwoord op te geven (Sanders, 2006a). Voor een verkorte weergave, zie hieronder.

Uitsnede uit: reflecties op het woondomein, vrij naar (Sanders, 2006c) (Sanders, 2006a)

Veel bewoners in Nederland lijken nomaden in de bestaande woningvoorraad geworden. Bij een mismatch van de eigen behoefte en de kwaliteiten van de woning blijken bewoners eerder voor verhuizen dan voor het aanpassen van de woning te

---

11 Vanwege een in die tijd lopend project voor kennisuitwisseling tussen Nederland en de Oekraïne aangaande zorg en wonen is dit openingsartikel op verzoek in het blad van de medische faculteit van de State University of Odessa gepubliceerd. Na het loskomen van de Oekraïne van de USSR werd er in toenemende mate over de sociale woningvoorraad nagedacht. De opgave in Odessa was gezien de kwaliteit en het onderhoud van de woningen, zoals in veel van de voormalige Oostbloklanden, enorm te noemen. Daarbij, zo vertelde de rector van de Universiteit, zouden ook de medische inclusief de sociale belangen van bewoners meer aandacht behoeven. Daarvoor was de besluitvorming over beheer en nieuwbouw van woningen daarvan losgekoppeld. Overeenkomstig het kennisuitwisselingsproject was er belangstelling voor de Nederlandse situatie.

12 Aan de bundel werkten mee: Jan Steyaert, docent Universiteit Antwerpen, Jos Smeets docent TU Eindhoven, Han Michel, zelfstandig adviseur aangaande CPO en community stedenbouw, Kees Doevendans, docent stedenbouw TU Eindhoven, Anne Schram, promovendus architectuur, Johan van Zoest, docent stedenbouw TU Eindhoven, Fred Sanders, bestuurder woningcorporatie ZVH en Delene Engelbrecht, bestuursondersteuner woningcorporatie ZVH. De uitgave werd na akkoord van de editorial board onder leiding van decaan Jan Westra als nummer 110 van de Wetenschappelijke Bouwstenen-serie van de TU Eindhoven uitgegeven.

kiezen (De Groot et al., 2008). Het effect daarvan is dat bewoners meer aandacht aan hun toekomstige dan aan hun huidige woonomgeving geven (Van Engeldorp-Gastelaars, 1999). Ze wonen er voor hun gevoel tenslotte toch maar tijdelijk. Een gebrek aan assertiviteit over hun fysieke en sociale woonomstandigheden lijkt daarvan het gevolg. Bewoners investeren daardoor weinig in hun sociale omgeving. De sociale cohesie van bewoners en hun initiatiefkracht in buurt en wijk staan daardoor onder druk. De stedelijke ontwikkeling in Nederland heeft mede daardoor een meer fysieke dan sociale benadering in de planvorming van wijken gekregen. Het is onduidelijk hoe het evenwicht daarin kan worden hersteld.

Dankzij de bouwproductie van de periode na de Tweede Wereldoorlog is het woningaanbod in Nederland met enorme aantallen toegenomen. Nederland telt daardoor anno 2012 ca. zeven miljoen woningen (7.266.295 woningen in 2012) (www.cowb.datawonen.nl). In deze periode werden jaarlijks gemiddeld genomen netto 50.000 woningen aan de woningvoorraad toegevoegd, de totale nieuwbouw minus de gemiddelde sloopaantallen 20.000 (CBS, 2009). Daarmee hield de jaarlijkse percentuele toename in die jaren bij benadering gelijke tred met de bevolkingstoename van rond de 1,2%. Eerst werden de steden met nieuwbouwwijken uitgebreid en daarna waren het de buitenstedelijke VINEX-locaties waar de woningbouw werd gerealiseerd. Niet alleen gemeenten en ontwikkelaars maar vooral woningcorporaties leverden daar een enorme bijdrage aan (Ministerie van VROM, 1997).

Dat betekende in de praktijk dat starters op de woningmarkt en mensen die wooncarrière wilden maken zich logischerwijs op de nieuwbouw gingen richten. Een beeld dat nog eens werd versterkt doordat de bestaande woningvoorraad, inclusief hetgeen in de jaren zestig en zeventig was gebouwd, kwalitatief steeds minder aan de vraag bleek te voldoen, te veel aanbod van kleine woningen en veelal gestapeld. Eind jaren negentig namen die signalen van onvrede verder toe, vanuit de burgerij en de politiek (Abrahamse & Noyon, 2007) [13].

13 In het boek 'Het oude en het nieuwe bouwen' vergelijken Jaap Evert Abrahamse en Rogier Noyon de kwaliteit van de Amsterdamse woningbouw van na de Tweede Wereldoorlog met die van de tientallen jaren en eeuwen daarvoor. Zij vermelden dat de bewoners van de Jordaan al in de jaren zestig bezwaar tegen de stadsvernieuwing maakten. Aanleiding daartoe was het plan van het gemeentebestuur om de wijk voor nieuwbouw van gestapelde woningen met plantsoenen te slopen. Jaren daarna waarschuwde oud-wethouder Publieke Zaken Van de Velde nog voor het sluimerend onbehagen van bewoners in de nieuwe wijken. Volgens beide schrijvers was de combinatie van de sterke normering van de woningbouw en de hoge productienoodzaak een belangrijke oorzaak van de eentonige woningbouw van die tijd. In ieder geval werd er nog jaren in die eentonigheid doorgebouwd. Met Osdorp en de Bijlmer als de duidelijkste voorbeelden.

Bewoners begonnen zich daardoor als woningzoekende nomaden in de woningvoorraad te bewegen (Ekamper & Van Huis, 2004). Door steeds maar te verhuizen probeerden bewoners hun woonsituatie te verbeteren, in de nieuwe wijken (Hedman & Van Ham, 2012) en in herstructureringswijken (Permentier, 2009), en vooral als deze een negatieve reputatie hadden (Permentier et al., 2007). Het jaar 1995 telde het hoogste aantal verhuizingen tot op heden: 11,5 % (www.statline.cbs.nl) van alle huishoudens, toen 1.716.362 personen (www.vois.datawonen.nl), verhuisde gemiddeld één keer in de negen jaar. De verantwoordelijkheid voor buurten en wijken kwam daardoor steeds meer bij de overheid, woningcorporaties en welzijnsinstellingen te liggen (Tonkens, 2009) (WRR, 2012b).

Die situatie lijkt sindsdien veranderd. Het niveau van woningbouwproductie is vanaf 1989 (www.statline.cbs.nl) op retour en zo ook is het aantal verhuisbewegingen de laatste twintig jaren gestaag afgenomen. Daarmee lag het niveau aan verhuisbewegingen in 2005 met 6,5% (www.vois.datawonen.nl) al opvallend lager dan de hiervoor genoemde top van 1995. De toegenomen belangstelling voor renovatie van de bestaande woningvoorraad lijkt daar bij te passen (Thomsen, 2004). De woning wordt desgewenst aangepast en er wordt steeds meer alleen verhuisd als dat echt nodig is (De Groot et al., 2008). Ongetwijfeld blijven mensen verhuizen, zoals bij nieuw werk op grote afstand en als mensen hulpbehoevend worden. Naar verwachting zal de frequentie van verhuizen de komende jaren verder afnemen[14].

Het is te verwachten dat bewoners door die veranderde focus meer belangstelling voor hun directe leefomgeving en de mensen die daar wonen gaan tonen. Eerste signalen daarvan zijn de afgelopen jaren zichtbaar geworden. De belangstelling voor de woonomgeving onder bewoners is in de periode na de stedelijke herstructurering toegenomen (Van Hulst & Hendriks, 2011). Ook is er meer belangstelling voor 'communities' en bewonersinitiatief (Van Ham & Keers, 2010). Bewoners tonen daarmee dat zij actiever bij de openbare ruimte betrokken willen worden (Van der Heijden et al., 2011).

Eind jaren negentig werd de herstructureringsopgave van de oude slechte wijken in Nederland voor het eerst integraal in kaart gebracht, 750.000 van het totaal van 5.200.000 woningen zouden kwalitatief onder niveau zijn (Ministerie van VROM, 1997). Volgens de 'Atlas van de Nederlandse steden' (NRC-Handelsblad, 1999) waarin 2049

14 In het onderzoek 'Woon 2012' wordt van een duidelijke afname van het aantal verhuisbewegingen gesproken, een daling naar 4% op jaarbasis. De genoemde oorzaak is echter de economische recessie en de daarmee gepaard gaande stagnatie van de woningbouw. Want tegelijk brengt dit onderzoek naar boven dat het aantal verhuisbehoeften ten opzichte van voorgaande jaren is toegenomen. Daardoor is het niet logisch om dit rapport als onderbouwing van de stelling van het openingsartikel te gebruiken. De literatuurverwijzing is dan ook niet opgenomen.

buurten zijn vergeleken, telden de 100 slechtste buurten van de 33 grootste gemeenten een jaarlijks verhuisgedrag van 25%. Met de Rijksnota 'Mensen, Wensen, Wonen' (Ministerie van VROM, 2000) werd het belang van bewoners in deze gestipuleerd. Overheid, woningcorporaties en ontwikkelaars zouden meer rekening met de 'wensen van mensen' moeten houden. Daarop startte de Rijksoverheid het IPSV-programma, het Innovatieprogramma Stedelijke Vernieuwing op basis waarvan gemeenten om een financiële rijksbijdrage konden vragen. Zo'n 150 initiatieven, plannen en projecten kregen daarmee een impuls (Ecorys, 2006). Het plan van de 56 wijkenaanpak van 2006 sloot daar duidelijk op aan, in 33 steden werden 56 wijken als aandachtsgebieden aangewezen. De benadering was in deze nog vooral fysiek. Er werd wel rekening met bewoners gehouden, maar de trefwoorden waren 'inspraak' en de 'bewoner als consument'. Het jaar daarop werd de keuze voor 56 wijken met de Rijksnota 'van aandachtswijk naar krachtwijk' naar 40 wijken gespreid over 18 gemeenten bijgesteld (Ministerie van VROM, 2007b). Dit mede gezien het advies van de VROM-raad om het effect op bewoners meer centraal te stellen (VROM-raad, 2006). Dit werd ook door de Raad van de Maatschappelijke ontwikkeling gesteund (RMO, 2011). Het advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 'Vertrouwen in de buurt' (WRR, 2005) dat daar in 2005 aan vooraf ging bleek in deze een invloedrijke factor. Daarin werd meer aandacht voor de eigen mogelijkheden van bewoners binnen de herstructureringsopgave gevraagd, uitgaande van de sociale mogelijkheden en het organisatievermogen van bewoners.

De interesse van het publiek om op buurtniveau, fysiek en sociaal, aan het werk te gaan, blijkt in de praktijk nog beperkt (Van Hulst & Hendriks, 2011). Overheden zetten bewoners nog steeds op afstand, in veel participatiemodellen hebben bewoners nog maar beperkte speelruimte (Van Hulst et al., 2009). Maar ook verschillen bewoners in hun motivatie en de omstandigheden waaronder zij initiatief nemen en participeren (Van Ankeren et al., 2010). Er lijkt dus een trend ingezet, maar er is nog geen sprake van een echte omslag, waarbij het initiatief van bewoners in de stedelijke herstructureringsopgaven van Nederland een wezenlijke en grotere bijdrage levert. Het is dan ook de vraag of bewoners in deze vanuit hun afhankelijke positie zich de komende jaren assertiever zullen opstellen [15].

Dat zou overigens wel eens een gemiste kans kunnen betekenen. Het geschetste verleden lijkt te bewijzen dat een hoofdzakelijk fysieke benadering van de stedelijke opgave zonder betrokkenheid van bewoners geen optimaal resultaat oplevert. Daarom is er alle reden om de condities voor bewonersinitiatief en/of -participatie en de functie van groepsgedrag en sociale cohesie van bewoners duidelijk te krijgen.

15 In deze is in het openingsartikel de term 'woonassertiviteit' geïntroduceerd. Onder woonassertiviteit wordt verstaan: 'de potentie van bewoners en groepen van bewoners om zich van hun woonbehoeften bewust te zijn, en om daaraan actief te werken om oplossingen te zoeken voor zichzelf en anderen.

Bewoners moeten meer als coproducent bij de vraagstukken van buurt en wijk betrokken worden, zodat er vitale coalities tussen burgers en dienstverleners kunnen ontstaan (Steyaert, 2006). Daarvoor is het volgens Steyaert nodig dat burgers uit de klantenpositie stappen en dienstverleners zouden meer op de zelfredzaamheid van de burger moeten vertrouwen. Burgers moeten daarvoor een gevoel van eigendom opbouwen, ten aanzien van hun woning en de vraagstukken van de leefomgeving. Daarbij moet wel rekening met de verschillende leefstijlen van mensen worden gehouden, want mensen ontplooien zich het beste onder gelijkgestemden. Als ze de kans krijgen dan kiezen ze voor woonmilieus waar hun leefstijl bij past (Smeets, 2006).

Het is dan ook de vraag of het sociaal gedrag van mensen op de schaal van de wijk kan floreren. De wijk is volgens Doevendans veel meer het vormprincipe van de stedenbouwer, de schaal waar de professional zich op richt. Als mensen voor 'wij' kiezen dan denken ze niet aan de wijk maar aan gedeelde belangstelling met anderen (Doevendans, 2006). Wijken bieden wel ontmoetingsplekken aan mensen, in een grote diversiteit. Zulke ontmoetingsruimten zijn een belangrijke basis voor gezamenlijk gedrag en daarmee voor sociale cohesie (Schram, 2006). Mensen voelen zich nu eenmaal tot bepaalde plekken aangetrokken, de identiteit van die plekken brengt mensen bij elkaar (Van Zoest, 2006). Dat kan zo ver gaan dat mensen zulke woonplekken zelf willen creëren waardoor wooncommunities ontstaan (Michel, 2006). De fysieke en de sociale voorkeur van mensen komen dan bij elkaar en versterken elkaar. Waardoor communities kunnen ontstaan.

De wijze waarop mensen zich groeperen is complex. Mensen leven in verschillende sociale groepen (Weeda, 1983), die onderling met elkaar in concurrentie staan (Weick, 1979). Sociaal gedrag kan zich ook tegen de gevestigde orde keren (Gowricharn, 2003) en tot etniciteit leiden (Karlis, 1998). De maatschappij is blijkbaar beperkt maakbaar (Hebly & Boekraad, 2004). Niet alleen de fysieke benadering van de woonomgeving maar ook de sociale benadering heeft klaarblijkelijk beperkingen. Om de mogelijkheden van bewonersinitiatief in de stedelijke herontwikkeling te ontdekken is naast kennis over de stedelijke opgave ook kennis over het sociale gedrag van bewoners en de rol van de professional gewenst (einde uitsnede).

Groepsgesprek van 'Vastgoedprofessionals' in reactie op artikelenbundel (Sanders, 2006d)

Op 13 oktober 2006 bespraken twaalf vastgoedprofessionals[16] betrokken bij de herstructureringsopgaven van de regio Amsterdam de fysieke opgave van de betreffende wijken in relatie tot bewonersgedrag en sociale cohesie. De uitnodiging ging uit van Kristal NV, de toenmalige projectontwikkelaar van zes woningcorporaties in de Randstad. Door het goede en brede netwerk van de toenmalige directie was in een diverse samenstelling van de groep voorzien. Aanwezig waren: een portfoliomanager en ontwikkelaars van woningcorporaties, architecten en stedenbouwers, een aannemer en vertegenwoordigers van een gemeente. Drie stellingen dienden om het gesprek richting te geven en te stimuleren. Voor weergave van het resultaat zie Bijlage 1.

Aanwezigen stelden dat voor veel mensen geldt dat zij prettiger wonen als de woning meer op hun wensen is afgestemd, in alle prijsklassen. Daarvoor zouden bewoners meer bij ontwikkelingen moeten worden betrokken. Aanwezigen vroegen zich wel af of 'eigen opdrachtgeverschap' wel kan als er nog woningschaarste is. Ook zouden bewoners de kennis en ervaring ontberen om een goed betaalbaar plan te maken. Niet alleen is daar de kennis van wet- en regelgeving voor nodig. Ook vraagt het om vakmanschap en de ervaring van architecten en ontwikkelaars[17]. Daarnaast kun je, werd gezegd, in Nederland niet gewoon bouwen wat je wilt. De gemeentelijke kaders van bestemmingsplan, beeld- en kwaliteitsplannen en het bouwbesluit zijn nu eenmaal strakke kaders waaraan voldaan moet worden. Als bewoners daar geen ervaring mee hebben dan kost een ontwikkeling veel tijd en geld. Willen bewoners wel tijd aan de projectontwikkeling besteden, vroegen aanwezigen zich ook af. Bewoners willen onder 'eigen mensen' wonen, werd gezegd. Als dat bij een gemeente en ontwikkelaar mogelijk wordt laten ze de nieuwbouw graag verzorgen was de gedeelde mening binnen de groep. Aanwezigen van gemeente en woningcorporatie gaven daarop wel een tegengeluid. Er zou niets op tegen zijn om toch positie omwille van bewonersinitiatief in te leveren, ze zouden omwille van bewoners met eigen wensen en/of ideeën wel een 'stap terug' willen doen. De moderator gaf aan het eind van het gesprek de volgende samenvatting:

16 Het groepsgesprek vond op 13 oktober 2006 plaats. Aanwezig waren twee ambtenaren van de gemeente Amsterdam, drie medewerkers van een woningcorporatie, twee architecten, een aannemer, twee ontwikkelaars, een burger en een onderzoeker van de TU Delft. Moderator van Henk Westra UHD van de TU Delft en voorzitter Lennart Booij van Bureau BKB.

17 Uit analyse van het gesprek blijkt dat de aanwezige gemeenteambtenaren en architecten de meeste weerstand tegen bewonersinitiatief toonden. De medewerkers van de woningcorporaties spraken zich het meest positief daarover uit en de aanwezige ontwikkelaars en de aanwezige aannemer namen daarin een middenpositie in.

'Wij verwachten in feite dat die autonome kritische bewoner in staat is alle kansen te grijpen die langskomen. Maar we moeten daarvoor als professional vanuit onze mogelijkheden wel kansen bieden.'

Een 'conceptueel model' voor bewonersinitiatief in de stedelijke herstructureringsopgave

Startte het Nederlandse IPSV-programma voor de stedelijke herstructurering nog vooral als een fysiek programma, de overheidsprogramma's die daarop volgden hielden successievelijk meer rekening met bewoners. De 56 wijkenaanpak die op de Rijksnota 'Mensen, Wensen en Wonen' volgde, hield al veel meer rekening met de wensen van de bewoners in de wijken waar het om ging. Daarbij ging het nog vooral om inspraak. Dat de sloopprogramma's ondanks weerstand doorgingen leidde tot een groeiend verzet onder de bewoners. Het Vissershop-project is daar een voorbeeld van. Maar ook het hiervoor genoemd rapport van de VROM-raad 'Stad en Stijging' gaf de boodschap af dat de bewoners van de stedelijke herstructureringswijken er wel beter van moesten worden. De fysieke ingrepen zouden ten voordele van de bewoners moeten uitvallen. Hun levenstandaard zou beter moeten worden, ten behoeve van een betere persoonlijke ontwikkeling. Het daarop volgende programma van 40 krachtwijken van 2006 ging dan ook een stap verder, stelde bewonersinitiatief als fundament onder de herstructureringsopgaven meer centraal. Niet alleen werd de ontwikkeling van bewoners één van de doelstellingen van de wijkenaanpak, ook kreeg bewonersinitiatief een functionele positie toebedeeld.

Daarop terugkijkende tonen de achtereenvolgende programma's voor de herstructureringsopgave in Nederland een opvallende stapsgewijze zoektocht naar meer ruimte voor bewonersinitiatief. Dat betekent niet dat die ruimte voor meer bewonersinitiatief de herstructurering van wijken meer succesvol heeft gemaakt. De door adviesbureau Ecorys destijds uitgevoerde evaluatie van het oorspronkelijke IPSV-programma (Ecorys, 2006) toont aan dat dit meer fysieke programma redelijk succesvol was. Uit de evaluatie van het latere krachtwijkenprogramma (Ministerie van WWI, 2010) komt een minder positief beeld over de inbreng van bewoners naar voren, zonder overigens aan de resultaten van het geheel aan programma's af te doen. Blijkbaar krijgt bewonersinitiatief nog niet de ruimte die het nodig heeft, of nemen bewoners de gegeven ruimte niet.

Het Vissershop-project toonde in deze dat het project ten faveure van de bewoners pas kantelt als de professional van de woningcorporatie de houding wijzigt, en als bewoners dat positief oppakken. Het naar aanleiding van genoemde artikelenbundel in 2006 gehouden groepsgesprek bevestigt de observatie, dat veel vastgoedprofessionals moeite hebben om voor bewoners plaats te maken. De vastgoedprofessional gaat ervan uit dat de wet- en regelgeving voor bewoners te complex is. Om te kunnen bouwen is kennis en ervaring nodig. Vooral gemeenteambtenaren en architecten, gevolgd door ontwikkelaars, steunen die mening. Deze houding lijkt volgens het

groepsgesprek niet primair uit protectionisme van de eigen professie voort te komen. Het is vooral het verantwoordelijkheidsgevoel voor de stedelijke opgave waardoor de vastgoedprofessional zich naar bewoners belemmerd voelt. Bewoners zouden dat ook makkelijk toelaten (Beekers, 2012). Voor verbetering van die situatie heeft de vastgoedprofessional dus een belangrijke sleutel in handen.

Op basis van de hiervoor geschetste belangen en onderlinge relaties tussen bewoners en professionals in de Nederlandse stedelijke herstructureringsopgave, is het 'conceptueel model' van Figuur 2 uitgewerkt.

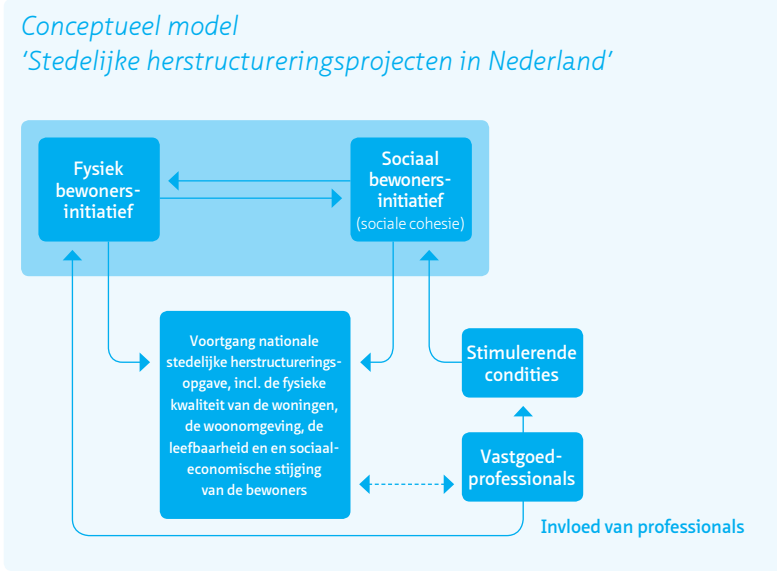

Figuur 2
Conceptueel model stedelijke herstructureringsprojecten door bewonersinitiatief.

Toelichting op dit 'conceptueel model':

Binnen het rode kader is het fysieke [18] en sociale bewonersinitiatief interactief[19] in beeld gebracht[20]. De houding van bewoners is zoals aangegeven van belang voor het succes en de voortgang van het herstructureringsprogramma. Bewoners bepalen of zij hun woning voor nieuwbouw willen verlaten, zij huren of kopen de nieuwe woningen, zij verzetten zich als in het Visserhop-project tegen verstoring van hun leefomstandigheden. Zij nemen te wel of niet mede verantwoordelijkheid voor een initiatief of een project; zoals voor de openbare ruimte, voorzieningen en de woningen. Maar wederzijds is de besluitvorming aangaande de fysieke toestand in die woonomgeving van invloed op de kwaliteit van leven van bewoners en hoe ze daarmee omgaan; of ze zich daarbij betrokken voelen, daar zorg voor willen dragen en hoe bewoners sociaal met elkaar omgaan. Daarmee komen het fysieke en sociale bewonersinitiatief bij elkaar. De vastgoedprofessional voelt zich zoals aangegeven verbonden (gestippelde pijl omdat het geen relatie betreft) aan het herstructureringsprogramma, ontleent daar werk en identiteit aan. Afhankelijk van de waardering en de resultaten in die relatie acteert de professional naar de fysieke opgave en het gedrag van bewoners toe, acteert daarin actief of passief, geeft steun of stuurt bij. De vastgoedprofessional is daarmee een bepalende factor voor de ruimte die sociale cohesie krijgt. Ook is de vastgoedprofessional de belangrijke actor als het om de opgave, de besluitvorming en de uitvoering van de opgave gaat. Op deze wijze zijn de begrippen en pijlen in het 'conceptueel model' als hierboven gegeven bedoeld.

18 Onder fysiek bewonersinitiatief wordt verstaan: bewonersinitiatief vanwege of voor realisatie van woningbouw of -onderhoud.

19 In de praktijk van de stedelijke herstructurering wordt in het algemeen over het fysieke en sociale domein inplaats van over fysiek en sociaal bewonersinitiatief gesproken. Het gebruik van de term 'domein' is verwarrend omdat het de suggestie geeft dat het om een afgepaald gebied gaat hetgeen niet het geval is, zie ook § 0.3. Daarom is deze terminologie hier niet gebruikt.

20 Beide vormen van bewonersinitiatief vormen samen met duurzaam collectief bewonersinitiatief het totaal aan bewonersinitiatief bij 'duurzame ontwikkeling' van de woonomgeving, zie § 0.2.

§ 0.2 Duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland in opkomst

Met het in 2007 door de Nederlandse overheid gelanceerde klimaat werkprogramma 'Nieuwe Energie' (Ministerie van VROM, 2007a) werd nieuw[21] energiebeleid voor de gebouwde omgeving, waaronder de bestaande woningvoorraad en de woningbouw, gelanceerd[22] [23]. Dit als onderdeel van het project 'Schoon en Zuinig' dat voortbouwt op het Kyoto-protocol[24] 'on climate change' van 1997 (UNFCCC, 1997). Nadien legt de Nederlandse overheid de prioriteit bij reductie van de CO2-emissie, zo blijkt uit de aanvullende programma's, subsidieregelingen en convenanten met koepelorganisaties, zoals deze op dit werkprogramma volgden. Omdat de resultaten op de duurzaamheidsdoelstellingen achterlopen doet de Rijksoverheid een toenemend beroep op bewonersinitiatief (Ministerie van EZ, 2013). Een dusdanige rolwisseling tussen professionals en burgers, bewoners in deze, zou volgens voornoemde 'Transitietheorie' om een noodzakelijke omslag van het bestaande rollenpatroon en dus om een 'Role Change' vragen.

Om dat duidelijk te krijgen worden hieronder achtereenvolgens behandeld: het Nederlandse overheidsbeleid in deze en de convenanten, programma's en de toenemende belangstelling voor bewonersinitiatief. Vervolgens wordt op de 'Transitietheorie' en 'Role Change' ingegaan. Dit als basis voor het samenstellen van een 'conceptueel model' voor onderzoek naar 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' aangaande de duurzame energieopgave voor wonen in de gebouwde omgeving.

21 Aan het werkprogramma 'Nieuwe Energie' gingen de nationale pakketten duurzame woning- en stedenbouw vooraf.

22 Volgens het werkprogramma 'Nieuwe Energie' was de gebouwde omgeving anno 1990 in Nederland voor 15% van de CO2 uitstoot verantwoordelijk. Daarmee werd de gebouwde omgeving een belangrijk speerpunt van het overheidsbeleid. Het werkprogramma zou de uitstoot in 2020 ten opzichte van 1990 meer dan willen halveren, van 30 naar 15-20 Mton/jaar.

23 Het werkprogramma 'Nieuwe Energie' bouwt wel voort op het Kyoto protocol van 1997 maar de hiermee door de overheid gepositioneerde ambities liggen hoger, ook meer op de Nederlandse situatie toegespitst.

24 Nederland ratificeerde het Kyoto protocol in 2002. Daarmee verplichte Nederland zich om in de periode 2008 – 2016 6% minder broeikasgassen ten opzichte van 1990 uit te stoten.

Het werkprogramma 'Nieuwe Energie'-woningen tot 2010 gekoppeld aan instituties

Het werkprogramma 'Nieuwe Energie' (Ministerie van VROM, 2007a) richt zich op het verminderen en voorkomen van de klimaatproblematiek in Nederland. De daarbij gehanteerde referentie is die van de CO2-uitstoot. Genoemde middelen zijn: betere energie-efficiency en toename van het aandeel hernieuwbare energie met gebruik van de Europese emissiehandel. In het algemeen betekent dit dat Nederland de CO2-uitstoot in 2020 (ten opzichte van 1990) met 30% wil reduceren en dat het percentage hernieuwbare energie (in 1990 3%) (ECN, 2006)[25] in 2020 naar 20% moet zijn toegenomen (Ministerie van VROM, 2007a). Zoals dat ook in het recentere minder strenge 'Energieakkoord' en de herijkte akkoorden met de huursector en de ontwikkelaars onverkort is meegenomen (Ministerie van BZK & Huurpartners, 2012) (Ministerie van BZK & Partners, 2012) (Ministerie van EZ, 2013).

Daaraan moet de gebouwde omgeving ten opzichte van andere sectoren als de industrie en het verkeer een relatief grote bijdrage leveren. Volgens het werkprogramma zijn er in de gebouwde omgeving, zowel in de bestaande bouw als de nieuwbouw, forse reducties van de CO2-uitstoot nodig. Daartoe werd de norm EPC[26] voor nieuwbouw van woningen door de Rijksoverheid aangescherpt[27] en werden met de belangrijkste betrokken koepels convenanten over energie-labelen en innovatie gesloten; met de woningcorporaties (Ministerie van VROM & Aedes, 2009) en ontwikkelaars (Ministerie van VROM & NEPROM, 2008) en vervolgens met de hele huursector (Ministerie van BZK & Huurpartners, 2012). Met de Rijksinnovatieagenda 'Energiesprong' (Ministerie van WWI, 2009) kregen bewoners een positie achter instituties. Deze zouden consumenten onder het agendadeel 'denken' bij innovatieve ontwikkelingen moeten betrekken.

Met de energiebedrijven, woningcorporaties, bouw- en installatiebedrijven werd tevens het plan 'Meer met Minder' voor de bestaande gebouwenvoorraad opgesteld (Ministerie van BiZa, 2012). Met als doel dat de bestaande woningvoorraad stapsgewijs van zonneboilers, warmtepompen en zon-pv wordt voorzien waarvoor de Rijksoverheid subsidieregelingen aanbiedt.

---

25 ECN: Energieonderzoek Centrum Nederland betrokken bij onderzoek voor transitie naar een duurzame energiehuishouding.

26 EPC: Energie Prestatie Coëfficiënt, paramater welke de energiezuinigheid van een woning uitdrukt.

27 Voor woningbouw gaat de EPC van 0,8 naar 0,6 in 2011 en naar 0,4 in 2015 met als doel de energieneutrale woning in 2020.

Parallel werd de 'Stimuleringsregeling Duurzame Energieproductie' (SDE) (Ministerie van EZ, 2011d) als vervolg op de MEP-regeling[28] gestart, ter stimulering van kleinschalige hernieuwbare energieproductie op land[29]; gericht op windenergie, warmtekrachtkoppeling, biomassa en zonnepanelen.

Voor de Rijksoverheid is 'hernieuwbare energie' daarmee in toenemende mate speerpunt van beleid geworden. Voor realisatie van de klimaatdoelstelling in de woningsector richt de overheid zich in de periode voor 2010 daarmee primair tot bedrijven en instituties zoals de energiebedrijven, woningcorporaties, ontwikkelaars, aann,emers en installatiebedrijven. Bewoners, huurders en kopers, zijn daarbij wel in beeld maar vooral als klant van deze instituties.

Tegenvallende resultaten energiebeleid en bewonersparticipatie

Uit de monitoring van 2009 werd duidelijker dat de resultaten van het Nederlandse klimaatbeleid betreffende woningen in de gebouwde omgeving op de duurzaamheidsdoelstellingen voor 2020 achterliepen (Ministerie van AZ, 2009) (CPB, 2009, Daniëls & Farla, 2009) (ECN, 2010)[30]. Het ECN onderzocht vervolgens de mogelijkheden om op de lopende programma's bij te sturen (Daniels & Elzenga, 2010). De voorstellen van het ECN betroffen nieuwe subsidieregelingen, betere voorlichting en het verbieden van energielabel[31] 'G' aan woningcorporaties.

Als reactie daarop introduceerde de Rijksoverheid extra IKS-beleid[32] gericht op het realiseren van klimaatneutrale steden (Ministerie van VROM, 2009a). Dit IKS-beleid moet ertoe leiden dat de gezamenlijke Nederlandse gemeenten al in 2050 en niet in 2080 klimaatneutraal worden. Met als doelstelling dat in 2012 honderd steden aan dit IKS-programma deelnemen.

---

28 MEP-regeling: betreft de 'ministeriële regeling milieukwaliteit elektriciteitsproductie voor stimulering productie schoen en duurzame energie (2003-2006)

29 De oorspronkelijke SDE-regeling richtte zich vooral op hernieuwbare energieproductie uit wind en warmtekrachtkoppeling

30 Het aantal bestaande woningen dat energetisch minimaal 20% is verbeterd bedroeg eind 2009 350.000 en zou eind 2011 500.000 moeten zijn. Het aantal woningen met duurzame energieopties bedroeg eind 2009 23.000 ten opzichte van de norm 100.000 in 2011. Het aantal nieuwbouwwoningen met een lagere EPC bleek nog heel beperkt.

31 Energielabel:verbruiklabel van gebouwen en producten overeenkomstig de Europese richtlijn EPBD (2002)

32 IKS: regeling uitkering planstudies en proefprojecten aangaande Innovatieprogramma Klimaatneutrale Steden (2010)

Vervolgens startte de Rijksoverheid met 'Greendeals' (Ministeri van EZ, 2011b)[33] om de combinatie van duurzame en economische ontwikkeling te stimuleren. Tevens werd de SDE voor de SDE+ -regeling vervangen waardoor ook biomassa, geothermie en zonthermie onder deze regeling kwamen te vallen (Ministerie van EZ, 2011c). In beginsel richtte ook deze SDE+ -regeling zich nog vooral op de bekende instituties die actief in de woning(bouw)sector zijn. Met de jaarlijkse updates kregen burgers meer rechtstreekse toegang tot deze subsidiebron. Ook provincies en gemeenten werden na 2010 op het gebied van zon-pv actiever. Leunend op de SDE regeling aangevuld met eigen initiatieven en regelingen werden burgers daarmee redelijk succesvol tot de aankoop van zonnepanelen verleid (Ministerie van BiZa, 2011b).

Uiteindelijk kwam er vanuit de Rijksoverheid in 2011 een specifiek 'Plan van Aanpak energiebesparing gebouwde omgeving' (Ministerie van BiZa, 2011b) bevattende de lopende regeling en een nieuw programma, het 'Blok voor Blok'-programma gericht op het verminderen van het energiegebruik van clusters van koopwoningen op buurt- en wijkniveau. Dat met deze nota een nieuw programma aan het duurzame beleid van de Rijksoverheid werd toegevoegd was niet het meest opvallende. Nieuw en opvallend was wel dat de Rijksoverheid met dit programma bewoners en gebruikers meer bij de uitvoering van het beleid wilde betrekken. Daarover staat in de nota over beleid: 'waarin overheid en samenleving samen optrekken' en dat 'meer dan tot nu toe stuurt op gedragverandering van gebruikers'. Als instrumentarium wordt genoemd: 'slimme meters' in woningen, prijsprikkels zoals energiebelasting en gebruiksgemak. Daarnaast zou 'het beïnvloeden van het gedrag van bewoners en gebruikers onderdeel van deze aanpak moeten uitmaken'. Uitgangspunt van de nota is dat er door op bewonersinitiatief in te spelen in de gebouwde omgeving meer aan duurzame resultaten bereikt kan worden. Daarvoor moet bij de uitvoering een beroep op overheden, marktpartijen en consumentenorganisaties' worden gedaan. Het nieuwe 'Energieakkoord' (Ministerie van EZ, 2013) bouwt daarop voort. De duurzaamheidsdoelstellingen zijn met dit akkoord bijgesteld, maar de koers van de Rijksoverheid om met maatschappelijk organisaties samen te werken wordt duidelijk voortgezet, ook om de trend burgerinitiatief meer podium te geven.

33 Sinds de start in 2011 heeft de Rijksoverheid medio 2013 ca. 150 Greendeals afgesloten aangaande een grote diversiteit aan projecten: energie, klimaat, water, grondstoffen, mobiliteit, biodiversiteit, biobased economy, bouw en voedsel

Bewoners krijgen meer initiatiefruimte binnen het energiebeleid

Het energiebeleid van de Nederlandse overheid toont over de afgelopen tien jaar, zoals hiervoor geschetst, een duidelijke trendmatige ontwikkeling naar meer burgerparticipatie. Nadat bewoners eerst slechts als consumenten van producten werden gepositioneerd, werden zij achtereenvolgens van 'belangrijke actoren' ook 'duurzame initiatiefnemers'. Om de duurzaamheidsdoelstellingen van het Rijksenergiebeleid voor woningen in de gebouwde omgeving te bereiken werden convenanten met woningcorporaties, projectontwikkelaars en daarna met de gehele huursector gesloten (Ministerie van VROM & Aedes, 2009) (Ministerie van VROM & NEPROM, 2008) (Ministerie van BZK & Huurpartners, 2012) (Ministerie van BZK & Partners, 2012). Ook de SDE-regeling richtte zich in die geest op instituties en bedrijven, alhoewel energiecoöperaties met burgers als aandeelhouder daarin wel al participeerden (NEWNRG, 2009).

Rond 2010 kwam de kanteling naar meer incorporatie van bewonersbetrokkenheid in het overheidsbeleid: nieuwe programma's als 'Greendeal', 'Klimaatneutrale steden' en 'Blok voor Blok'. Reden was de tegenvallende resultaten en de economische crisis. De Rijksoverheid richtte zich voor de uitvoering van deze programma's nog wel op de instituties, maar in de projecten zou de deelname van bewoners centraal moeten staan.

Een voorbeeld daarvan is het project 'Energieneutraal Heijplaat' (Rotterdam, 2011). Daarbij is door de gemeente met de woningcorporatie en een energieleverancier het overleg met de bewoners geopend. Met bewoners wordt naar een combinatie van groot- en kleinschalige energetische systemen gezocht. Daarbij krijgen kleinschalige systemen waarvoor groepen van bewoners zelf initiatief nemen prioriteit. Op Heijplaat wordt bijvoorbeeld enerzijds aan een windturbine en een fabrieksdak met zonnepanelen gewerkt en anderzijds met bewoners over duurzame energiecontracten en een gezamenlijk energie besparingsprogramma met gebruik van slimme energiemeters gesproken.

Het 'Energieakkoord' (Ministerie van EZ, 2013) gaat nog een stap verder als het om de positie van de bewoners gaat. Niet alleen bedrijven maar ook georganiseerde burgers kunnen tot het investeren in hernieuwbare energie gestimuleerd worden. Voor het eerst richt het Rijksbeleid zich daarmee direct op collectief initiatief van bewoners.

Er lijkt dan ook een trend gaande waarbij bewoners steeds meer rechtstreeks bij de uitvoering van het energiebeleid betrokken worden, zowel individueel als in groepsverband (Jeeninga et al., 2001) (Dubbeling, 2012). De Directeur-generaal van het 'ministerie van Infrastructuur en Milieu' stelt dan ook:

'In de zeer nabije toekomst worden we thuis onze eigen energieleverancier. Onze huizen zullen erop ingericht zijn dat ze zelf ook energie produceren in plaats van dat er alleen energie geconsumeerd wordt. Een windmolen op het dak kan minder handig zijn qua geluidsoverlast maar het aanbrengen van zonnepanelen is relatief eenvoudig. Dat betekent dat er heel wat gaat veranderen. We zitten in een transitie.' (Vleerlaag, 2010).

De houding van bewoners ten aanzien van duurzame initiatieven

Volgens het ECN (gesprek met Sijpheer 2009) worden burgers als het gaat om duurzame producten en initiatieven vooral als consument benaderd, en zoekt de burger dat ook. De burger zou als het om duurzaamheid gaat van origine conservatief zijn en prijsgedreven (Heijs, 1999) (Aune, 2001) (Mobach & De Hoop, 2009). Ook Raaij en Verhallen concludeerden op basis van hun onderzoek naar het gedrag van burgers als het gaat om energiegebruik, energiebesparing en keuzemogelijkheden, dat bewoners hun keuzen en besluitvorming vooral vanuit financiële overwegingen maken (Van Raaij & Verhallen, 1983a) (Van Raaij & Verhallen, 1983b). Bewoners gaan er ook vanuit dat de prijs van energie zal blijven stijgen (Daniëls & Farla, 2009).

Van Estrik bestudeerde het keuzegedrag van kopers bij de nieuwbouw van woningen. Daarbij bleek dat de investeringsbereidheid van de koper toeneemt als de investering voorspelbaar een lagere energierekening oplevert (Van Estrik, 2009). Aan de TU Twente is uitgezocht dat kopers bij de aankoop van een nieuwe woning voor 10.000 euro bereid zijn om in een extra duurzaam resultaat te investeren. Klimaatverbetering en comfort zouden binnen deze investering belangrijker dan terugverdientijd zijn. De woonconsument wantrouwt volgens dit onderzoek de berekende terugverdientijden (Kuiper, 2009). Desondanks hebben huishoudens in Nederland in 2012-2013 van het subsidiebudget zon-pv actief gebruik gemaakt. Medio 2013 was het budget van 50 mln. euro dan ook op. Op dat moment hadden 90.000 huishoudens daar gebruik van gemaakt (www.agentschapnl.nl). Het lijkt erop dat Nederlandse huishoudens de schroom om duurzaam in hun huis te investeren aan het verliezen zijn. Onduidelijk zal voorlopig nog blijven of deze trend doorzet. Er kan qua ervaring wel al op gerealiseerde projecten worden teruggegrepen, zie hieronder.

Duurzaam collectief bewonersinitiatief in en buiten Nederland

Nederland telt een aantal door bewoners collectief ontwikkelde duurzame buurten waarvan Eva-Lanxmeer in Culemborg waarschijnlijk wel de bekendste is. De buurt telt medio 2013 300 woningen, er is een basisschool, werkgelegenheid, groen en er zijn recreatieve voorzieningen. Het initiatief stamt uit 1994 toen de Stichting EVA het ontwerpprincipe voor de realisatie uitwerkte (www.eva-lanxmeer.nl). Op eenzelfde wijze zijn in Nederland in die periode en daarna meer van zulke collectief gebouwde buurten ontstaan, soms zoals het initiatief Ruigoord in Amsterdam voor behoud van een bestaande woonbuurt maar vooral door nieuwbouw. Voorbeelden zijn 'Het

Carré' Delfgauw, 'Zonnespreng' Driebergen, 'Wallisblok' Rotterdam en 'De bongerd' Zwolle. Nederland telt anno 2013 35 collectief ontwikkelde ecologische buurten/ wijken. Ze verschillen qua duurzame keuzen, van totaalconcepten tot thematisch, gestart door bewoners of door bouwondernemingen en gemeenten ontwikkeld (www.omslag.nl). Vergelijkbare ontwikkelingen zijn er in het buitenland vooral in de VS en in Europa. Veel van deze initiatieven zoeken naar integratie van een sociale en duurzame leefsituatie, en zijn bij het Global Ecovillage Network (GEN) aangesloten. Dit platform telt zo'n 100 projecten. (gen.ecovillage.org). Meer regionale op duurzaamheid gerichte werkverbanden zijn het SUN (Sustainable Urban Neighbourhoods) -project in de stedendriehoek Maastricht-Aken-Luik met wijken in zeven gemeenten (www.sun-euroregio.eu) en 'Transition Towns', een netwerk van bewonersinitiatieven in Nederland (www.transitiontowns.nl).

Naast deze initiatieven op de schaal van buurten en wijken zijn er in Nederland en daarbuiten grote wijken en zelfs steden vanuit het duurzaamheidsperspectief gebouwd en/of nog in ontwikkeling. Het initiatief voor deze wijken en steden ligt over het algemeen bij gemeenten en zelden bij een bewonersgroep. Een recent Nederlands voorbeeld is de wijk 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard. Oudere initiatieven zijn: de energieproeftuin Van Hoofddorp (56 woningen), 'Ecolonia' in Alphen aan den Rijn (ca. 100 woningen), 'Aquamarin' in Weesp (112 woningen) en 'Nieuwland' Amersfoort (500 woningen).

Voorbeelden in Europa zijn: 'Greenwich Millennium' Village (1.100 woningen) bij Londen, uitgaande van passieve zonne-energie en hergebruik van materialen (ULI) (Gause, 2007) en 'Green City Freiburg' (2000 woningen) (en.wikipedia.org/wiki/Vauban,_Freiburg). Ook buiten Europa zijn aansprekende voorbeelden: Auroville India (2.000 inwoners) (www.auroville.org) en Celebration VN (1.000 woningen) (www.celebrationfl.com). Ook zijn hele steden in ontwikkeling, zoals: 'Masdar City' (stad voor 50.000 inwoners) in de Arabische Emiraten en Dongtan Eco-city in China (stad voor 500.000 inwoners) (www.holcimfoundation.org/Projects/dongtan-eco-city-urban-concept-shanghai-china).

Bewoners blijken heel verschillend met het initiatief in deze projecten om te gaan. Nam Marleen Kaptein met de Stichting EVA voor Eva-Lanxmeer oorspronkelijk persoonlijk het eerste initiatief en vond ze daarna mede initiatiefnemers, de initiatiefnemers van het GWL-terrein Amsterdam maakten eerst de stap naar de gemeente en de woningcorporaties om hun project opgestart te krijgen (www.gwl-terrein.nl). Onduidelijk blijft daarmee wanneer nu wel of niet van duurzaam collectief bewonersinitiatief sprake is. Volgens het ULI (Urban Land Institute)[34] is van een

34 ULI: Het 'Urban Land Institute' ondersteunt en stimuleert de bouw van duurzame steden en woonbuurten, doet daarvoor onderzoek en initieert daarvoor eigen projecten en programma's. Het betreft een non-profitorganisatie.

duurzame buurt ('a sustainable community') sprake als alle betrokken mensen en belangen als in een 'holistisch systeem zich in goede onderlinge verhoudingen ontwikkelen (Gause, 2007). Daarvan uitgaande maakt het niet uit of bewoners bij de start het volledige initiatief nemen en dat ook behouden als de bewoners maar even veel als andere groeperingen en belangen van het milieu, de mensen en de economie, daaraan deelnemen.

De praktijk van de 'Duurzame Ontwikkeling'

Ook projecten van 'collectief particulier opdrachtgeverschap' (CPO) zoals Nederland die nu een aantal jaren kent, waarbij bewoners de eigen woning in groepsverband ontwikkelen of renoveren, kunnen als duurzaam collectief bewonersinitiatief worden gezien (Pullens, 2013) (Boelens & Hooimeijer, 2010). De duurzaamheid van het project hoeft daarvoor niet alleen in het belang van het milieu te liggen, maar kan ook in de sociale omgang worden gevonden.

Ook in de sectoren van welzijn en zorg waar bewoners en zelfstandige ondernemers kleinschalig initiatief nemen, kan van duurzaam collectief bewonersinitiatief sprake zijn. De duurzame opgave beslaat nu eenmaal een breed terrein, ook als het om de woonsituatie en bewonersinitiatief gaat. Bewoners kunnen omwille van de leefbaarheid het buurthuis van de gemeente overnemen, een buurtwacht opzetten of een lokaal thuiszorginitiatief beginnen. Die ontwikkelingen zijn in Nederland ook gaande, zowel in de zorg, het welzijnswerk als in het beheer van de openbare ruimte en burgervoorzieningen zoals buurthuizen en kinderboerderijen (Ministerie van BiZa & VNG, 2011).

Voor de herstructureringopgave van Nederlandse wijken waren eral vroeg signalen dat de benadering verder dan de fysieke opgave moet gaan, dat naast de sociale opgave ook de milieuopgave meegenomen moeten worden (Van Kempen & Priemus, 1999)[35]. Duurzaamheid zou zelfs uitgangspunt voor de stedelijke ontwikkeling moeten zijn (Priemus et al., 1997) (Priemus & Philipsen, 1999). Anderzijds kan de herstructureringsopgave niet zonder de betrokkenheid van bewoners (Van Weenen, 1997), hetgeen ook op het oorspronkelijke rapport van de 'Club van Rome' '*Our commen future*' (Brundtland, 1987) teruggrijpt, waarin niet de duurzame opgave maar de 'duurzame ontwikkeling' centraal staat.

35 Hiervoor is op literatuur van na de tijd van het Brundtland-rapport teruggegrepen om duidelijk te maken dat de verbreding naar 'duurzame ontwikkeling' aan de stedelijke herstructureringsopgaven direct al bepleit werd.

De duurzame ontwikkeling onderscheidt zich van de duurzame opgave doordat de dynamiek van actoren en de veranderende wereld in de benadering wordt meegenomen (UN Rio 2012). Bekende 'conceptuele modellen' van ' duurzame ontwikkeling' zijn het 'Triple-P'-model (Elkington, 2004) en het 'Ecopolis'-model (Tjallingii, 1995). In het model van Elkington staat de dynamiek van samenhang van 'People, Planet en Prosperity'[36] centraal. Het 'Ecopolis'-model van Tjallingii is meer op de dynamiek van ontwikkeling gericht, hij ziet de 'duurzame ontwikkeling' als een samenhangend geheel van gebieden, stromen en actoren. In de stedelijke context valt de fysieke ontwikkeling voor veel actoren met de identiteit van die derde P samen, zowel in de hoedanigheid van 'profit' als 'prosperity'. Ondanks accentverschillen tussen deze benadering wordt duidelijk dat 'duurzaamheid' van 'duurzame ontwikkeling' van mensen, materialen en techniek en veranderingen in de tijd afhankelijk is.

De energieprofessional en bewonersinitiatief

Zonder aan voornoemde projecten en duurzame resultaten af te doen kent Nederland nog weinig collectieve bewonersinitiatieven. Het totaal aan collectief ontwikkelde buurten waaronder bijvoorbeeld Eva-Lanxmeer telt 600 à 800 gerealiseerde duurzame woningen (www.deomslag.nl). Worden ook duurzame projecten van gemeenten, woningcorporaties en ontwikkelaars meegeteld, dan gaat het om een factor tien aan betrokken woningen. Bewoners organiseren zich als consumenten nu eenmaal niet zomaar vanzelf (Schuyt & Schuyt, 2006) (Van Marissing et al., 2004).

De mogelijkheden van actief burgerschap worden dan ook zowel betwijfeld (Van Stokkom & Toenders, 2009) als kansrijk gezien, zie het rapport *Vertrouwen in de buurt* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, geschreven onder leiding van oud-minister Pieter Winsemius (WRR, 2005). Ook in het kader van de nieuwe Wet maatschappelijke ondersteuning (WMO, 2007) gaan gemeenten ervan uit dat burgers zelf initiatief nemen (Dautzenberg, 2008).

Het vertrouwen in de overheid en semioverheid moet daarvoor wel verbeteren, er moet anders met bewonersinitiatief worden omgaan. Boutellier stelt in zijn boek *De improvisatiemaatschappij* dat professionals en met name die van gemeenten zich meer in de belevingswereld van burgerinitiatief moeten verplaatsen (Boutellier, 2011). Ook Coleman beschreef met haar boek *Utopia on trial* (Coleman, 1985) dat professionals moeite met verandering en nieuwe ontwikkelingen hebben. Professionals nemen dan al gauw een persoonlijke of politiek getinte positie in (Veldboer et al., 2007).

36 Met de 'World summit on Sustainable Development' Johannesburg 2002 is de oorspronkelijke P van profit naar prosperity verbreed. Prosperity staat voor het totaal van 'profit', betaalbaarheid, eerlijkheid, betrouwbaarheid en transparantie.

Op het gebied van de stedelijke ontwikkeling, bewonersinitiatief en hoe de vastgoedprofessiondaarmee omgaan, zijn ook het rapport van de VROM-raad '*Stad en Stijging*' (VROM-raad, 2006) en de resultaten van de Kristal-werksessie (Sanders, 2006b) als hiervoor in § 0.1 besproken interessant. In 'Stad en Stijging' vraagt de VROM-raad aan professionals om burgers met het nemen van initiatief te helpen. Tijdens de Kristal-werksessie werd gesteld: bewoners lijken verleerd om initiatief te nemen, ze moeten verleid worden en vastgoedprofessionals aarzelen daarin, ze zijn namelijk vooral met hun eigen werk en positie bezig. Hoe dat voor de energieprofessional[37] ligt is nog onduidelijk.

De benadering van duurzaam collectief bewonersinitiatief door de 'Transitietheorie'

De 'Transitietheorie' heeft op de aanpak van de duurzame opgave, over hoe bewoners nog aarzelen te participeren en hoe professionals daar nog moeizaam mee omgaan, een visie (Rotmans, 2003) (Rogers 2003). Mensen met een leefstijl gekenmerkt als 'innovator' en 'early adaptor' gaan laagdrempelig met nieuwe technologie om. Zij zullen de stap naar duurzame producten en duurzaam gedrag relatief makkelijk nemen. Echter slechts 15% van de mensen behoort tot deze groep. Zie Figuur 3.

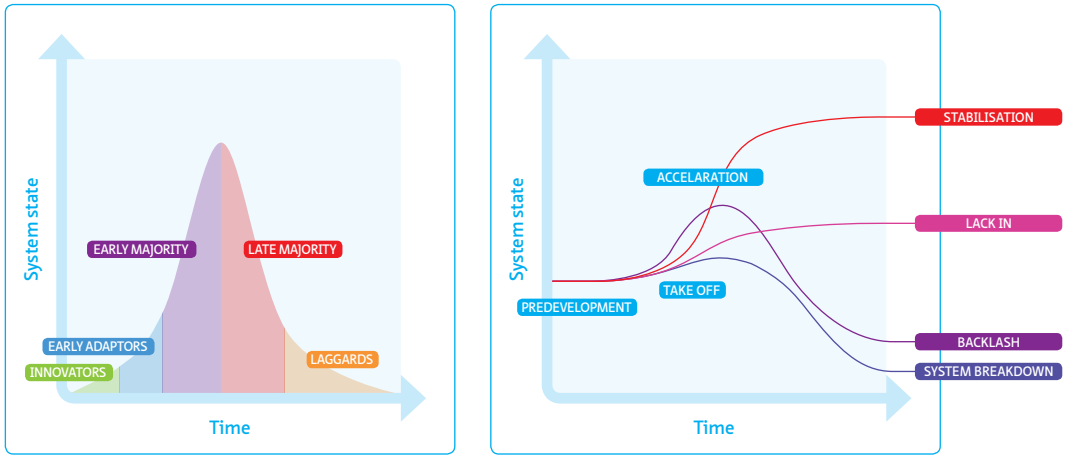

Figuur 3
Fasen en scenario's 'duurzame transitie', Transitietheorie (Rotmans, 2005).

37 Onder de energieprofessional wordt verstaan, alle professionals van energiebedrijven, gemeenten en adviesbureaus betrokken bij een opgave of project aangaande duurzaamheid, niet zijnde vastgoedprofessional van woningcorporaties etc.

Voor een doorbraak in de woonsituatie zullen ook bewoners met een levensstijl van 'early & later majority' nodig zijn. Niet iedereen zal meedoen, mensen met een levensstijl van 'laggards', de eeuwige twijfelaars' zullen waarschijnlijk nooit participeren (Rogers, 2003). Volgens Rotmans kan er alleen een doorbraak komen als er daartoe een 'maatschappelijke systeeminnovatie' plaatsvindt, waardoor ook deze 'early en later majority'-bewoners worden betrokken.

Initiatiefnemers voor bewonersinitiatief (de 'koplopers') zijn veelal ook onder deze 'early adaptors' te vinden (Roorda et al., 2011). Ook kunnen zijn een voorbeeldfunctie voor twijfelende bewoners hebben. Tevens zetten ze professionals aan tot het aanpassen van regelgeving, financiële constructies en ontwikkelingsprocessen, zodat de transitie voortgang vindt (Roorda, 2012).

Rotmans voorspelt een kanteling in de energievoorzieningen, het grondstoffengebruik, de voedselproductie, de bouw en de zorg. De centrale, bureaucratisch en hiërarchisch geordende samenleving zal door lokale, decentrale en horizontaal geordende netwerken worden vervangen, waarbij 'de burger het heft in handen neemt' (Rotmans, 2003).

Blijvend uit de discussie of Rotmans op al zijn argumenten helemaal gelijk heeft, kan wel gesteld worden dat de Transitietheorie geen op basis van feiten en ervaringen uit het verleden opgebouwd model is. De Transitietheorie geeft een scenario voor een alternatief wenselijk toekomstperspectief (Eijk, 2003). De Transitietheorie is dan ook geen model maar een visie, gaat ook niet over 'nu en hier' maar over waar naartoe 'straks en daar' (Van Dorst, 2005). Daarmee is het Transitiemodel bruikbaar als referentiemodel voor 'hoe duurzaam collectief bewonersinitiatief ontstaat' en 'hoe professionals daarop al of niet van invloed zijn'.

Een 'conceptueel model' voor duurzaam collectief bewonersinitiatief

De Nederlandse Rijksoverheid kiest (mede gezien het beperkte resultaat van de CO2-reductie, zoals hiervoor genoemd) ervoor om binnen de 'duurzame opgave' de 'hernieuwbare energie' de hoogste prioriteit te geven (Ministerie vanVROM, 2007a) (Ministerie van EZ, 2013). Voor voortgang op de duurzaamheidsdoelstellingen van dit energiebeleid blijkt het nodig dat bewoners elkaar in de keuze voor hernieuwbare energie stimuleren, individueel en in groepsverband. Hoe kansrijk dat is zal de tijd blijken, maar de keuze past wel bij de benadering van de Transitietheorie, het inzetten op een gewenste situatie.

Net zoals de herstructureringsopgave een deelopgave van de totale stedelijke vernieuwingsopgave van Nederland is, is de zoektocht naar meer gebruik van hernieuwbare energie een deelopgave binnen de gehele duurzame opgave van de gebouwde omgeving. Voor beide opgaven is bewonersinitiatief een interessante factor

waar resultaat niet alleen veelal van afhankelijk is, maar waar ook meer mee gedaan kan worden. Ogenschijnlijk is er een synchroniteit tussen beide vraagstukken, zoals deze beide deel van 'duurzame ontwikkeling' uitmaken.

Alle reden daardoor om voor deze zoektocht naar meer gebruik van hernieuwbare energie door meer succesvol bewonersinitiatief, het conceptueel model van § 0.1 daarvoor gespiegeld aan te vullen en de onderliggende 'onderzoeksvraag' in de relatie tussen sociaal en duurzaam collectief bewonersinitiatief te plaatsen, zie Figuur 4. De centrale onderzoeksvraag en het 'conceptueel model' voor onderzoek worden daarmee:

De centrale onderzoeksvraag

'Onder welke condities stimuleren sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief elkaar omwille van de hernieuwbare energieopgave voor wonen in de gebouwde omgeving succesvol?'

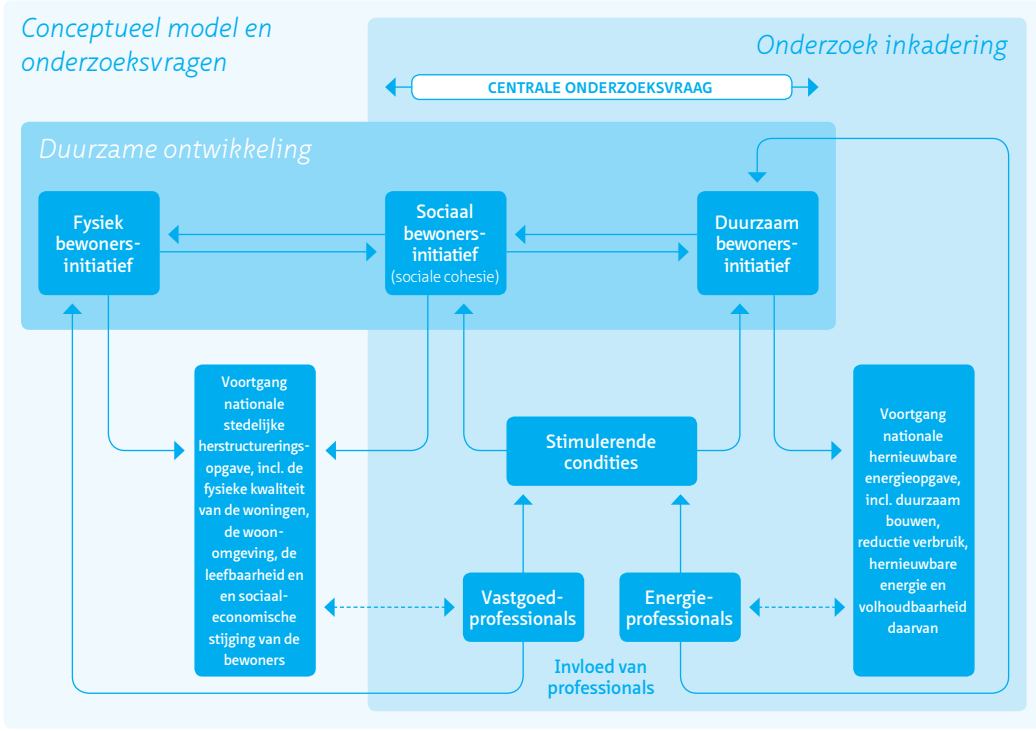

Figuur 4
Conceptueel model 'duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief'

Toelichting op conceptueel model model 'duurzame ontwikkeling en collectief bewonersinitiatief' ten behoeve van meer hernieuwbare energie in gebruik door woningen in de gebouwde omgeving in Nederland:

Binnen het rode kader is de 'duurzame ontwikkeling' door fysiek, sociaal en duurzaam collectief bewonersinitiatief interactief in beeld gebracht. Binnen het groene kader de onderzoeksopgave waarbinnen de centrale onderzoeksvraag ligt. De houding van bewoners is zoals al aangegeven van belang voor het succes en de voortgang van de hernieuwbare energieopgave. Bewoners bepalen of zij voor hernieuwbare energie kiezen, anderen volgen al of niet hun voorbeeld individueel of in groepsverband. Daarmee komen duurzaam en sociaal bewonersinitiatief bij elkaar. De energieprofessional voelt zich zoals al aangegeven verbonden aan de nationale hernieuwbare energieopgave, ontleent daar werk en identiteit aan. Afhankelijk van de waardering en de resultaten in die relatie acteert de professional, creëert en beïnvloedt deze de condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief. De energieprofessional is daarmee een bepalende factor voor de ruimten die sociaal en duurzaam collectief

bewonersinitiatief krijgen. Ook is de vastgoedprofessional een belangrijke actor als het om de opgave, de besluitvorming en de uitvoering van de opgave gaat. De centrale onderzoeksvraag voor het gehele onderzoeksveld is aan de twee tegengestelde pijlen tussen sociaal en duurzaam collectief bewonersinitiatief gekoppeld. Op deze wijze zijn de begrippen en pijlen in het conceptueel model als hierboven gegeven bedoeld.

§ 0.3 Duurzame ontwikkeling, definities en onderliggende begrippen

'Duurzame ontwikkeling': fysiek, sociaal, milieu en volhoudbaarheid

De Brundtland-commissie (Brundtland, 1987) introduceerde een 'duurzame ontwikkeling' vooral als een ontwikkeling in de tijd, waarbij heden en verantwoordelijkheid voor de toekomst aan elkaar werden verbonden. Het slotakkoord verwoordt dat aldus: 'A development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.' De 'Earth Summit' in 1992 in Rio de Janeiro bracht een verdieping van het Brundtland-akkoord: duurzaamheid en ontwikkeling werden aan elkaar verbonden, als gelijke samenhangende belangen.

Tijdens de Rio+10 ' Earth Summit' in 2002 werden de doelen van de 1992 Rio-conferentie van 1992 door de aanwezige landen, waaronder Nederland, als nationale opgave overgenomen. Dit betekende de acceptatie van de 'duurzame opgave' van het Kyoto-protocol van 1997 in 2005. Tijdens de Rio+20 'Earth Summit van 2012 werd de verbreding gemaakt dat 'duurzame ontwikkeling' zowel economische groei als armoede bestrijding (social improvement) en zorg voor het milieu (environmental protection) moest omvatten.

Ook voornoemde 'gidsprincipes'[38] het Triple-P- (Elkington, 2004) en Ecopolis-model (Tjallingii, 1995) sluiten bij die gedachte aan. Zij verbinden het sociale gedrag van bewoners, milieubeleid en fysieke investeringen'onder de paraplu' van 'duurzame ontwikkeling', waar ook de factor tijd en daarmee de continuïteit daar deel van uitmaken[39]. Daarvan uitgaande:

38 Een 'Gidsprincipe' betreft een strategische visie op de samenhang van onderliggende parameters van een ontwikkeling.

39 In de Engelse taal worden 'sustainability' en 'durability' als verschillende begrippen gebruikt, daar waar de Nederlandse taal die ene term 'duurzaamheid gebruikt. Voor het onderscheid is het beter daar waar 'durability' wordt bedoeld, over 'volhoudbaarheid' te spreken (Van Timmeren, 2006).

wordt onder 'duurzame ontwikkeling' voor wonen in de gebouwde omgeving in de Nederlandse situatie verstaan: ontwikkelingen in woonbuurten, wijken, steden en dorpen waaraan met gelijk belang aan de kwaliteit van wonen (sociaal), het milieu als verwoord in het nationaal milieubeleid (duurzaam [40]) en de woningen het vastgoed waarin vermogen is belegd (fysiek) wordt gewerkt, waarbij aan de volhoudbaarheid, het vasthouden van resultaten direct na een investering en daarna, wordt gewerkt.

Leefbaarheid, leefomgeving en woonomgeving

Met het RIVM-rapport 'Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid' (Leidelmeijer & Van Kamp, 2003)[41] wordt geconcludeerd dat er in de literatuur heel verschillend over begrippen als leefbaarheid ('liveability'), kwaliteit van leven ('quality of life') en omgevingskwaliteit ('quality of place') wordt gesproken. Daarmee blijken er verschillen van inzicht over hoe deze begrippen zich onderling verhouden, welke schaalniveaus relevant zijn en of het om de beleving van een individu, de groep of de toeschouwer gaat (Pacione, 1990). Voor dit proefschrift is ervoor gekozen om het definitiekader voor leefbaarheid en begrippen daaraan verbonden van dit RIVM-rapport te volgen.

Begrippen als leefbaarheid en omgevingskwaliteit hebben, stelt het RIVM, altijd betrekking op de omgeving van mensen (Mannaerts et al., 1990). De omgeving bestaat nu eenmaal omdat mensen gelokaliseerd wonen bij de gratie van de waarnemer (Van Dorst, 2005) of doordat deze door de lokale overheid is vastgelegd (Eckhardt & Cremaschi, 2011). De mens zorgt ervoor dat de omgeving in termen van leefbaarheid betekenis krijgt, deze is leefbaar of niet in zoverre die omgeving bij wensen en behoeften aansluit. Anderzijds bepaalt de leefomgeving voor de mens de 'kwaliteit van leven'. Beide begrippen zijn daarmee complementair en onderling van invloed op elkaar (Cicerchia, 1996), waarbij het er in de praktijk om gaat dat de leefbaarheid en de omgevingskwaliteit op elkaar worden afgestemd en de fit waar mogelijk wordt verbeterd (zie hieronder Figuur 5 linker diagram). Deze afstemming is zowel sociaal als fysiek (Van der Valk & Musterd, 1998) en kan zowel vanuit de toeschouwer, de onderzoeker bijvoorbeeld, als het individu, meestal de bewoner zelf, worden bezien. Een onderzoeker brengt daar zijn achtergrond ('discours') bij mee en kijkt vanuit de omgevingspsychologie (naar hoe mensen daarmee omgaan), de omgevingssociologie (naar mensen als onderdeel van de populatie), de

40 De term 'duurzaam' wordt heel verschillend gebruikt, in de betekenis van 'goed' (denk aan duurzame relatie), van 'volhoudbaar' (tijdloze woningbouw), 'CO2-gecompenseerd' (duurzaam vliegen) tot 'milieubewust' (groene energie). In dit proefschrift zal 'duurzaam' zowel in de meeste brede zin (Delen I en II) als in het verlengde van de centrale onderzoeksvraag (delen III en IV) specifiek gerelateerd aan 'hernieuwbare energie' worden gebruikt.

41 De in dit tekstblok genoemde literatuurreferenties van Pacione en Cicerchia en zijn uit het RIVM-rapport ter verduidelijking van de tekst overgenomen. Om dichtbij het rapport te blijven zijn geen recentere referenties opgenomen.

milieukunde (aangaande de relatie tussen mens en natuur) of de ontwerper (de architect of stedenbouwkundige bijvoorbeeld) (Van Dorst, 2005). Een adequate definitie voor 'leefbaarheid' is daarmee:

'Leefbaarheid' is de mate waarin de (leef)omgeving, fysiek en sociaal, aan de wensen en behoeften van mensen, bewoners en mensen van elders, voldoet waarbij het resultaat ook een leefbaar leven (vanuit de toeschouwer) en een kwalitatief leven (vanuit het individu) mogelijk maakt.

Leefbaarheid kan dus niet zonder leefomgeving en daarmee is het ook noodzakelijk begrippen als leefomgeving, woonomgeving, buurt, wijk en aanverwante begrippen als woonplek, woondomein, leefplek en leefdomein te definiëren. Voor de onderlinge ruimtelijke weergave zie Figuur 5 (rechterdiagram). Volgens het RIVM-rapport hiervoor genoemd (Leidelmeijer & Van Kamp, 2003) en het 'Woordenboek der Nederlandse taal' (van Dale, 1980) zijn de volgende definities [42] plausibel te gebruiken:

- Een 'Woonplek' is waar mensen in een huishouden wonen, hun huis met grond in bezit of bruikleen, door huur of anderszins.
- De 'Woonomgeving' is de directe omgeving van de 'woonplek' waar bewoners van een huishouden dagelijks gebruik van maken en daar contact met omwonenden hebben.
- De 'Buurt' komt daar voor de beleving van bewoners mee overeen maar is in de praktijk een door de stedelijke structuur meer afgebakend deel van het dorp of de stad.
- Een 'Wijk' is een afgebakend groot deel van een stad, soms voor mensen overlappend met de leefomgeving.
- Een 'Woondomein' is een afgesloten terrein van één of meerdere huishoudens waar de overheid voor dat afsluiten toestemming heeft gegeven, met als meest extreme vorm de 'gated communities'.
- De 'Leefomgeving' is het gebied dat mensen verkiezen om te leven; mensen te ontmoeten, te werken en recreëren. In deze leefomgeving liggen 'leefplekken'.
- 'Leefplekken' zijn veelal ontmoetingsplekken die vaker en door meerderen worden bezocht. In en buiten de leefomgeving liggen ook 'leefdomeinen'
- 'Leefdomeinen' zijn in overleg met de overheid afgebakende terreinen voor bijzondere vormen van ontmoeten en recreëren zoals buurthuizen en sportvelden, maar ook duin en bos waar minder mensen komen, dus ook net buiten de leefomgeving van mensen.

42 Op leefstijlen wordt in dit proefschrift niet ingegaan, daarom is ook de definiëring van leefstijlen hier niet opgenomen.

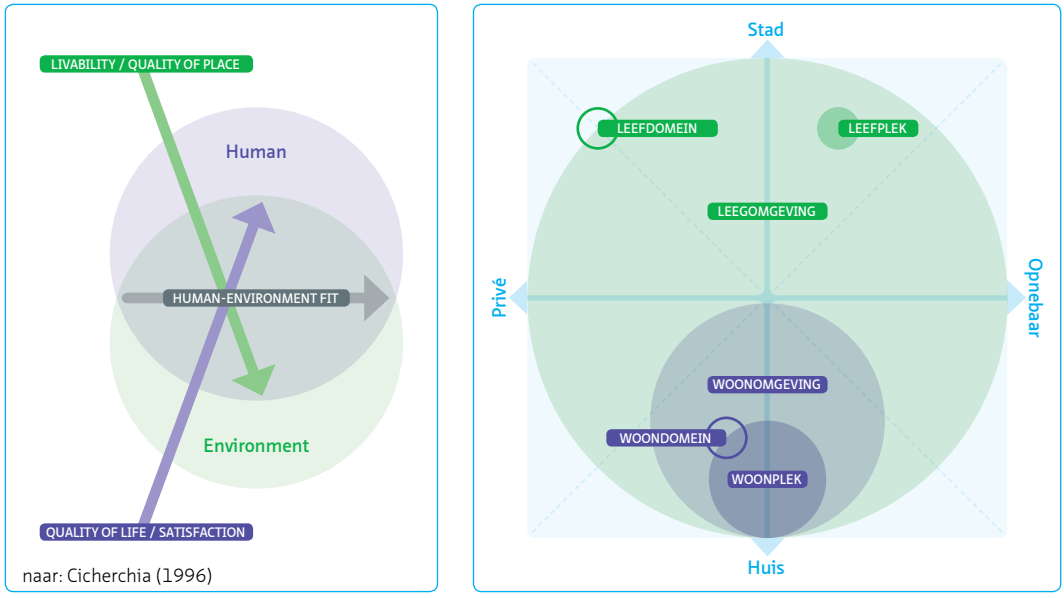

Figuur 5
Leefbaarheid en relatie tot 'kwaliteit van leven' en begrippen ruimtelijk gerelateerd.

Sociale cohesie, sociale samenhang, burgerkracht en bewonersinitiatief

Sociale cohesie werd door Durkheim omschreven als de 'bindende kracht' tussen mensen binnen een gemeenschap (Durkheim, 1893). Durkheim bestudeerde vooral organisaties en bedrijven, maar zijn inzichten worden nog algemeen gebruikt. Daarmee is gevoeglijk over te nemen dat sociale cohesie onder burgers of bewoners zich van ander sociaal gedrag onderscheidt doordat er een bindende kracht onder de betrokkenen bij komt kijken.

Sociale cohesie wordt in de praktijk door deskundigen heel verschillend benaderd: vanuit de sociaalpsychologie (vanuit het belang van het individu), de sociologie (vanuit het belang van de groep) (Huygen & De Meere, 2008) en vanuit de (semi)overheid (vanuit het maatschappelijk belang), waarbij sociale cohesie veelal als wensbeeld tot doel wordt verheven (Dekker, 2006).

Dit heeft tot effect dat die binding kenmerkend voor sociale cohesie vanuit de verschillende invalshoeken wordt beschreven. Binding ontstaat door: gedeelde waarden en gedragingen (Kearns & Forrest, 2000), door gezamenlijke werkwijzen en vertrouwen (Evenblij, 2007) of door onderlinge betrokkenheid en gezamenlijke afspraken (Schnabel et al., 2008) en onderlinge controle (de Hart et al., 2002). Het resultaat is dat er veel onderzoek naar beïnvloedingsfactoren aangaande sociale cohesie in wijken en steden is gedaan. Dit omdat beleidsmakers sociale cohesie als een belangrijk middel voor het verbeteren van de leefbaarheid van buurten zien (Bolt & Torrance, 2005).

Putman betwijfelt in zijn boek *Bowling alone* (Putnam, 1995) of zo'n ideaalbeeld van sociale cohesie wel het ultieme streven van mensen is. Veel burgers zouden een sociale samenhang zonder een vorm van binding prefereren. Eigenlijk introduceert Putman daarmee voor sociale cohesie een soort glijdende schaal, waarbij sociale samenhang zonder binding als een lichtere vorm van sociale cohesie wordt gepresenteerd. Daarmee zijn sociale cohesie en sociale samenhang van bewoners in de woonomgeving als volgt te definiëren:

- 'Sociale cohesie' in de woonomgeving is: de sociale omgangsvorm van een groep bewoners waarbij zij in gedrag en beleving aan hun betrokkenheid uitdrukking geven, waarmee zij waarden delen, er vertrouwen onder bewoners en bereidheid om naar oplossingen voor collectieve problemen en uitdagingen te zoeken is, en waarbij er van een mate van sociale controle sprake is (Schnabel, 2000) (De Hart et al., 2002).
- 'Sociale samenhang' in de woonomgeving (daarvan afgeleid) is: de sociale omgangsvormen van een groep bewoners waarbij zij zonder binding zolang zij daaraan deelnemen ervoor kiezen om in gedrag en beleving aan hun betrokkenheid uitdrukking te geven en waarbij er een praktische bereidheid is om naar oplossingen voor collectieve uitdagingen te zoeken is.

Burgers ontwikkelen door de omgang met elkaar 'burgerkracht', ook wel 'sociaal kapitaal' genoemd (Van Liedekerke, 2005). Kenmerken van burgerkracht zijn: aanwezigheid van vertrouwen, hanteren van normen, wederkerigheid en het bestaan van (formele) netwerken binnen de groep (Putnam et al., 1994). Daarmee lijkt er een opvallende overlap tussen de essentie van 'burgerkracht' en de bindingstypologie van sociale cohesie, hiervoor beschreven. Ook van bewonersgroepen met sociale samenhang maar zonder de binding van sociale cohesie kan 'burgerkracht' uitgaan, mits deze lossere verbanden ook oplossingsgericht zijn (Brisson & Usher, 2007) en assertiviteit mobiliseren (Sanders, 2006c). Daarmee ontstaat een basis voor burger- c.q. bewonersinitiatief (Van de Wijdeven et al., 2010). Daarmee zijn begrippen als 'burgerkracht' en 'bewonersinitiatief' van bewoners in de woonomgeving als volgt te definiëren:

- 'Burgerkracht' is de potentie van burgers om in groepsverband op basis van vertrouwen en oplossingsgericht denken, de potentie voor intern en extern gericht initiatief te ontwikkelen.
- 'Bewonersinitiatief' is dan de initiatieven van bewonersgroepen die daaruit voortkomen.

§ 0.4 Onderzoeksvragen, -methodologie en –strategie

Hernieuwbare energie, zoals blijkt uit § 0.2, krijgt bij de uitvoering van het nationaal energiebeleid (Ministerie van VROM, 2007a) (Ministerie van EZ, 2013) een toenemende belangstelling, en met die keuze worden de resultaten ook steeds meer van initiatieven van bewoners afhankelijk. De gebouwde omgeving moet gezien de huidige CO2-emissie een belangrijke bijdrage aan het werkprogramma 'Nieuwe Energie' deel van het project 'Schoon en Zuinig' leveren. Nu de technologie van warmtekrachtkoppeling, windenergie en vooral zonnepanelen voor de schaal van de woning en collectieven van woningen realiseerbaar is, wordt daarom zoals met het SDE+20 -Rijkssubsidieprogramma in toenemende mate ook naar woningen en de initiatiefkracht van bewonersgroepen gekeken. De eerste positieve ervaringen met bewonersinitiatief, zoals het nationaal herstructureringsprogramma, die Nederland kent, zie § 0.1, maken die insteek ook kansrijk.

De Transitietheorie geeft aan dat slechts 15% van een bewonersgroep kansrijk aan nieuwe ontwikkelingen zal meedoen, terwijl voor een doorbraak in de duurzame opgave de participatie van een groot deel van die 85% zeker wel nodig is. Het is dus wel degelijk relevant dat duidelijk wordt welke condities sociaal en duurzaam collectief bewonersinitiatief omwille van de duurzame energieopgave een stimulans geven. Professionals kunnen met die kennis beter beleid maken en beter handelen.

Daarmee is er reden om, zoals in de inleiding gesteld, nader onderzoek naar de condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief met de focus op hernieuwbare energie uit te voeren. Voor dat onderzoek volgen hieronder: het 'conceptueel model', de centrale onderzoeksvraag en onderliggende deelvragen, de keuze voor kwalitatief onderzoek, de keuze voor project- en casestudies, de methodiek voor de groepsgesprekken met professionals en de onderzoeksstrategie.

De centrale onderzoeksvraag en de onderliggende deelvragen

Het succes van duurzaam collectief bewonersinitiatief is, zoals gesteld in § 0.2, mede afhankelijk van het floreren van sociaal bewonersinitiatief, van de kwaliteit van de sociale cohesie van de groep. Het 'conceptueel model' Figuur 4 plaatst die onderlinge relatie daarom ook centraal, direct gekoppeld aan de centrale onderzoeksvraag. Het model geeft de context en de relaties van de betrokken actoren voor nader onderzoek weer. Elk van de relaties bevat daarmee een mogelijkheid tot verkenning, waarmee de onderliggende deelvragen zijn geïdentificeerd, zie Figuur 6 en Tabel 1 hieronder.

De deelvragen voortkomend uit conceptueel model	
Deelvraag 1	Onder welke condities vindt sociale cohesie onder bewoners stimulans?
Deelvraag 2	Kan duurzaam collectief bewonersinitiatief een stimulerende conditie voor sociale cohesie zijn?
Deelvraag 3	Hoe geeft de vastgoedprofessional aan sociale cohesie ruimte?
Deelvraag 4	Onder welke condities vindt duurzaam collectief bewonersinitiatief stimulans?
Deelvraag 5	Kan sociale cohesie een stimulerende conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief zijn?
Deelvraag 6	Hoe geeft de energieprofessional aan duurzaam collectief bewonersinitiatief ruimte?
Centrale onderzoeksvraag	Onder welke condities stimuleren sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief elkaar omwille van de hernieuwbare energieopgave voor wonen in de gebouwde omgeving succesvol?'

Tabel 1
Deelvragen 1, 2, 3, 4, 5 en 6 met de centrale onderzoeksvraag.

Toelichting op de opbouw van de deelvragen:

De deelvragen 1,2,3 vormen een set vragen voor onderzoek naar 'condities voor sociale cohesie onder bewoners, waarbij de set deelvragen 4,5,6 de basis voor het duale onderzoek naar 'condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief' vormt. Deze dualiteit is ook in het 'conceptueel model' van Figuur 6 te zien, waar de sets vragen gespiegeld zijn terug te vinden. Beide sets vragen vormen de basis voor het beantwoorden van de 'centrale onderzoeksvraag' zoals in Figuur 6 weergegeven.

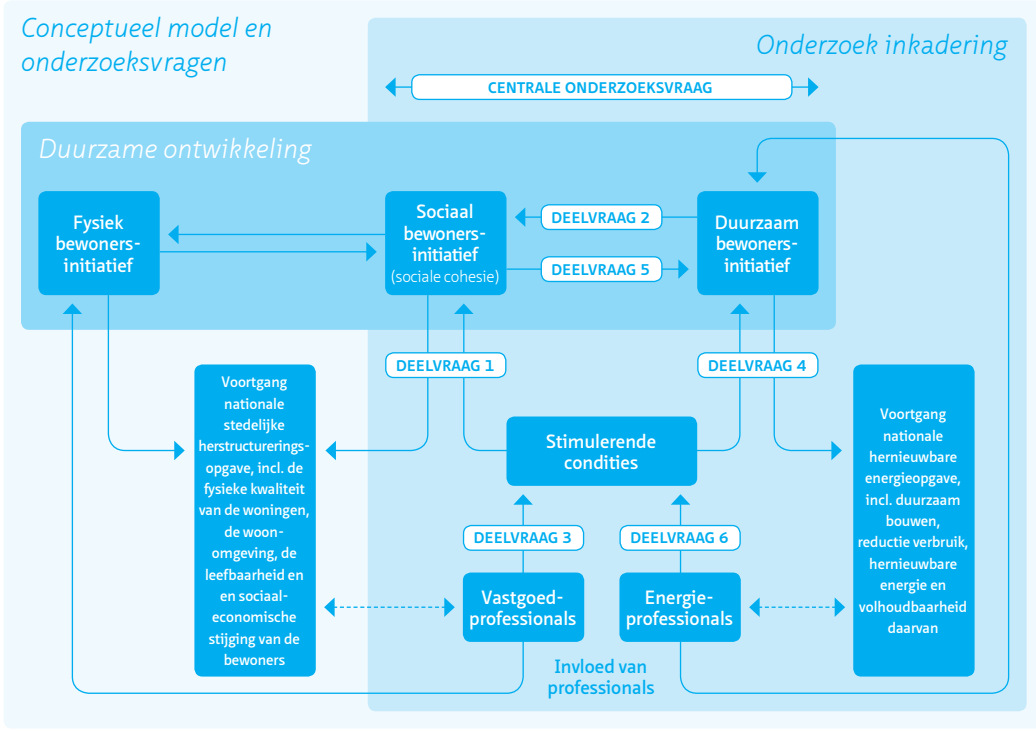

Figuur 6
Het 'conceptueel model' voor onderzoek duurzaam bewonersgedrag met deelvragen.

De 'wederkerigheid' in de centrale onderzoeksvraag

Uit het project Vissershop is onder andere geleerd dat een doorbraak in een dergelijk project niet alleen geholpen wordt doordat een bewonersgroep achter het project staat, maar dat het zeker ook meehelpt als het project de sociale samenhang van de groep een stimulans geeft. Een bepaalde mate van wederkerigheid helpt een doorbraak klaarblijkelijk. Ook vanuit wat we weten over 'duurzame ontwikkeling' waar sociaal en duurzaam collectief bewonersinitiatief deel van uitmaken, kan de ontwikkeling van het ene niet zonder het andere, zie Figuur 7.

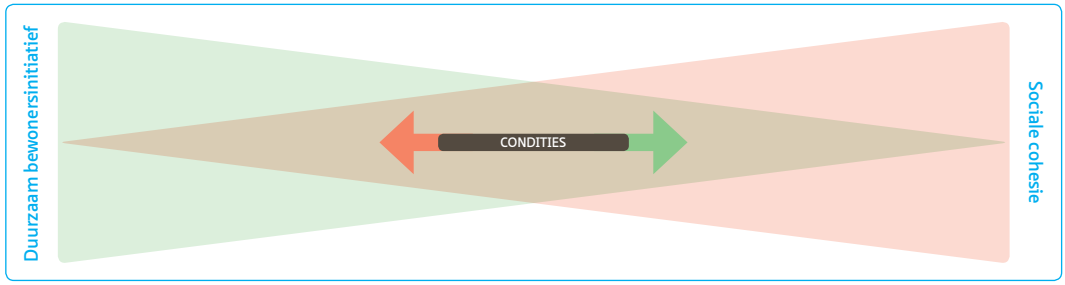

condities van wederzijds belang
condities van belang alleen voor sociale cohesie
condities van belang alleen voor duurzame initiatieven

Figuur 7
Illustratie van de centrale onderzoeksvraag met te onderzoeken stimulerende condities.

Daarom is er bij de keuze van de centrale onderzoeksvraag bewust voor gekozen om de wederkerigheid van de onderlinge condities daarin op te nemen. De centrale onderzoeksvraag heeft duidelijk een wederkerigheid in zich, waardoor de condities voor duurzaam en sociaal bewonersinitiatief in samenhang onderzocht worden. Hoe relevant die keuze is zal uit het onderzoek moeten blijken. De Transitietheorie, in § 0.2 besproken, geeft voor onderzoek aan de duurzame opgave dan ook aan dat het onderzoek omwille van 'een gewenst resultaat' betreft, waarvoor geen zekerheid van uitkomst is.

Keuze voor kwalitatief onderzoek, naast literatuuronderzoek

De stedelijke ontwikkeling kent een onderzoekstraditie van kwantitatief ex-post onderzoek, ook in Nederland: denk daarbij aan de faculteiten Bouwkunde OTB TU Delft, Geosciences Universiteit Utrecht en onderzoekbureaus als NICIS Den Haag, Intraval Groningen en RIGO Amsterdam. Kwantitatief onderzoek heeft als het om onderzoek aan een 'wenselijk toekomstbeeld' gaat, zoals bij onderzoek naar nieuwe ontwikkeling, zie de toelichting op de Transitietheorie in § 0.2, helaas nog beperkingen. Deze traditie van positivistisch empirisch analytisch onderzoek kijkt namelijk meer naar 'wat werkt' dan naar 'wat zou kunnen werken' (Biesta, 2007).

Daarom is voor dit proefschrift zoveel mogelijk voor de methode van kwalitatief ex-ante onderzoek gekozen. Deze interpretatieve onderzoeksbenadering past meer bij intentioneel onderzoek (Dilthey, 1954) (Patton, 2002) (Wester & Peters, 2004). Kwalitatief onderzoek heeft dus praktische voordelen maar, de onderzoeksmethode heeft ook een nadeel, het gaat over het algemeen om 'navolgbaar en controleerbaar' en niet om 'reproduceerbaar en verifieerbaar' onderzoek. Het betreft ook zoekend onderzoek waarbij tijdens de uitvoering kan worden doorgevraagd om de meest verregaande verdieping te vinden. Daarvan uitgaande kunnen mensen bij groepsgesprekken op elkaar reageren en elkaar corrigeren zodat de vraag achter de

vraag kan worden onderzocht. Waarbij de reacties en antwoorden helpen om het resultaat tijdens het onderzoek verder te concretiseren (Chan et al., 2006).

Kwalitatief onderzoek vraagt derhalve om een cyclische onderzoeksbenadering waarbij 'dataverzameling en -controle' (gesprek met geregelde samenvattingen) worden herhaald (Moss et al., 2009), resultaten worden geverifieerd (Verschuren & Doorewaard, 2007) en waar mogelijk 'triangulatie', vergelijken van resultaten van meerdere onderzoeksmethoden, plaatsvindt (Patton, 2002). Daarom is voor de combinatie van literatuur en kwalitatief onderzoek gekozen. Bij het literatuuronderzoek is ook kwantitatief onderzoek van eigen hand meegenomen. Tevens is voor het onderzoek steun bij instituten met ervaring hiermee gezocht. Om die reden is de DSP-Groep bij de groepsgesprekken in de wijken IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht betrokken en heeft het CPI 'Centrum voor Public Innovation'[43] de groepsgesprekken met professionals ondersteund. Er is niet gekozen voor het naast elkaar uitvoeren van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Het aantal te onderzoeken locaties van duurzaam collectief bewonersinitiatief bleek voor adequaat kwantitatief onderzoek te recent en te beperkt in aantal.

Het uitgevoerde onderzoek levert vanwege de keuze voor kwalitatief ex-ante onderzoek impliciet ook een bijdrage aan het onderzoeksveld, niet alleen aangaande het 'maatschappelijk gewenst' duurzaam collectief bewonersinitiatief maar ook aangaande het onderzoek naar sociale cohesie onder bewoners. Dit laatste heeft in Nederland, als hiervoor genoemd, een typisch kwantitatieve onderzoekstraditie. Onbedoeld zal daar vanwege de afwijkende onderzoeksmethode een bijdrage aan worden toegevoegd.

In het onderzoeksveld naar sociale cohesie in Nederland lijken overigens drie stromingen te onderscheiden. Relatief veel onderzoek richt zich op het identificeren van sociale cohesie onder bewoners in zogenaamde achterstandswijken. Gezien de nationale herstructureringsopgaven van steden als in § 0.1 uiteengezet is dat niet verwonderlijk. Voorbeeld daarvan zijn het onderzoek van Van Kempen naar parameters van sociale cohesie (Van Kempen et al., 2003) (Van Kempen & Van Beckhoven, 2004, Van Kempen & Van Beckhoven, 2005), het belang van de fysieke omgeving (Kearns & Parkinson, 2001), 'community feeling' (Chavis & Wandersman, 1990) (Buckner, 1988) en 'place attachment' (Kim, 2000). In dit onderzoek komen onderwerpen als etniciteit, criminaliteit,achterstand en onderwijs veelvuldig aan bod. Relatief veel van dit onderzoek richt zich op bestaande problemen in wijken.

43 Het CPI 'Center for Public Innovation' verricht onderzoek naar en geeft advies over informatievraagstukken in het publieke domein en is een samenwerkingsverband van de Erasmus Universiteit Rotterdam, de TU Delft, de Universiteit van Tilburg en het kennisinstituut TNO en enkele private organisaties. Het centrum functioneert hierbij als een kennisplatform en initiator van maatschappelijk debat.

Daarnaast is er ook onderzoek naar mogelijkheden voor het verbeteren van de leefbaarheid van wijken. Onderzoekers die daarbij genoemd moeten worden zijn Blokland-Potters, De Kam, Van Diepen en Arnoldus. De Kam schreef over de positieve effecten van de fysieke stedelijke herstructurering op de leefbaarheid voor bewoners (De Kam & Needham, 2003). Blokland-Potters onderzocht de sociale netwerken van bewoners ook in verband met de schaal waarop deze zich begeven (Blokland-Potters, 2006). Ook verdiepte zij zich in de bepalende factoren voor sociale cohesie op wijkniveau. Daarbij keek ze verder dan fysieke condities alleen, ze betrok daar bijvoorbeeld ook de etniciteit van bewoners bij (Blokland-Potters, 1998, Blokland-Potters, 2005).

Daarbij past het om onderzoek in dezen gekoppeld aan specifieke onderwerpen te noemen: de effecten van trots (Van der Horst et al., 2001) (Van Kempen & Bolt, 2003), leefstijlgekoppelde ontwikkelingen (Diepen & Arnoldus, 2003) en identiteit (Kim & Kaplan, 2004). Ook vanuit de architectuur en stedenbouw wordt impliciet onderzoek verricht door het zoekende gedrag van professionals. Het onderzoek naar New Urbanism aan de Miami University (Duany et al., 2001) is daar een voorbeeld van. Ook het vorsend onderzoek van Nederlandse architecten als Carel Weber, Pi de Bruin en buitenlandse architecten als Rob Krier mogen in deze genoemd worden (Krier et al., 2003).

Ook het onderzoek naar duurzaam gedrag van bewoners kent een kwantitatieve traditie. Er lijken twee stromingen te onderscheiden; onderzoek naar de mogelijke invloed van technische innovatie op de resultaten van het energiebeleid en het consumentengedrag van burgers. In het onderzoek naar de effecten van technische innovatie worden de acceptatie door en het gedrag van mensen overigens wel meegenomen, maar vooral door monitoring van resultaten alleen kwantitatief onderzocht.

De belangrijkste onderzoeksinstituten zijn ECN Petten en TNO Rijswijk (Ybema et al., 1999) (Drill, 2009) (Jeeninga et al., 2001). Het onderzoek naar de acceptatie door en het gedrag van mensen in deze betreft vooral consumentenonderzoek. Voorbeelden daarvan zijn: de bereidheid van huishoudens om zonnepanelen aan te schaffen (Luijten et al., 2010) en gedragsverandering van bewoners inzake energiebesparing (De Groot et al., 2006). Onderzoek naar groepsgedrag van bewoners is daarbij slechts beperkt beschikbaar en betreft hoofdzakelijk publicatie van lopende initiatieven, niet structureel onderzocht danwel niet gericht op de opgave van hernieuwbare energie in Nederland.

Voorbeelden zijn de publicatie rond het SUN-project en Transition Towns zoals hiervoor genoemd en publicaties aangaande ecobuurten (Van Gameren et al., 2012). Aan dit onderzoek wordt vanwege de keuze voor onderzoek naar bewonersgroepen en het gebruik van kwalitatief onderzoek beoogd een vernieuwende bijdrage te leveren.

Keuze voor de methodiek van casestudies en de cases

Voor het kwalitatief onderzoek is de schaal van wijken en buurten opgezocht. Daar is met groepen van bewoners gesproken. Voor het onderzoek naar de condities voor sociale cohesie zijn de stedelijke wijken IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht opgezocht. Aan de hand van sleutelpersonen zijn groepsgesprekken gehouden. Voor onderzoek op de schaal van de buurt zijn twee ecobuurten in respectievelijk Utrecht en Delfgauw bezocht. Daar is met een bewonersvertegenwoordiging gesproken.

Voor het kwalitatief onderzoek naar de condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief zijn vragen uit het onderzoek IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht in de groepsgesprekken meegenomen, en is de nieuwbouw wijk 'Stad van de Zon' Heerhugowaard bezocht. Ook zijn op locatie van het GWL-terrein Amsterdam en 'Zon op Noord' Amsterdam groepsgesprekken met bewoners gevoerd. Gezocht is naar hoe de sociale cohesie van bewoners daar de basis voor duurzaam initiatief heeft kunnen zijn.

Voor de onderzoeksvragen 1,2, 4 en 5 is een selectie aan casestudies samengesteld. Daarvoor is op twee schaalniveaus, die van de wijk en van de buurt, onderzoek gedaan. Op de schaal van de bezochte wijken was behoudens de aanwezige bouwactiviteit geen project gaande waarbinnen de bewoners werden samengebracht. In de opgezochte buurten ging het echt om projecten waarbinnen de bewoners voor het onderzoek bij elkaar kwamen.

In de keuze voor casestudies is de handleiding van Yin gevolgd. Deze bepleit casestudieonderzoek voor onderzoek naar actuele ontwikkelingen, waar bij de 'hoe en waarom'-vraag inplaats van de 'waar en hoeveel'-vraag wordt gesteld, de omgevingscondities kunnen verschillen (Yin, 1981b).

De schaal van de stad en daarmee de stedelijkheid van wijken zijn voor het onderzoek bewust niet uitgesloten. In de steden wonen de meeste mensen en de verstedelijking zet nu eenmaal door, ook in Nederland (De Klerk, 2010). Ook de meeste bouwactiviteiten vinden in en om de steden plaats. Daar liggen de grote herstructureringswijken en belangrijke uitleglocaties. Wordt er vanuit de overheid zorg uitgesproken over falende sociale cohesie, dan gaat dat ook meestal over stedelijke situaties. Ook de duurzame opgave van de bebouwde omgeving in Nederland ligt qua omvang in de steden. Daarom is de stedelijke setting niet alleen in het onderzoek meegenomen, ook is ervoor gekozen om de casestudies in wijken van steden uit te voeren. Daarbij is bewust voor wijken waar bouwactiviteit is of is geweest gekozen, omdat bewoners zich daardoor meer bewust van hun fysieke en sociale omstandigheden zijn. De openheid en de echtheid van de gesprekken wordt daarmee geholpen. In wijken van bouwactiviteit zijn ook vaker bewonersorganisaties actief. Dat vergrootte de mogelijkheid om sleutelpersonen de gespreksgroepen te laten samenstellen.

Dit proefschrift gaat over de duurzame opgave van Nederland en niet die van andere landen. Desondanks hadden onderzoekslocaties in het buitenland kunnen worden opgezocht. Uit praktische overwegingen is het onderzoek toch binnen de Nederlandse grenzen gehouden. Dit vanwege de bereikbaarheid, de beschikbaarheid van informatie en de mogelijkheid om in de gesprekken in de eigen taal te communiceren. Ook speelde de affiniteit met de Nederlandse situatie een rol bij deze keuze. Dat hielp in de gesprekken om de bewoners beter te begrijpen, hun context en hun woordgebruik. In het benodigde literatuuronderzoek is uiteraard ook buitenlandse literatuur meegenomen. Het eindresultaat van het onderzoek beperkt zich daarmee tot de Nederlandse situatie.

Literatuuronderzoek en keuze casestudielocaties per deelvraag

De uiteindelijk geselecteerde casestudies betreffen vooral voorbeeldlocaties en -projecten, vanwege sociale cohesie of bijzondere duurzame resultaten. Daaraan ten grondslag lagen verkennende gesprekken binnen en buiten de universiteit. Dat leidde tot een samengestelde onderzoeksaanpak verschillend per deelvraag als hieronder toegelicht:

Deelvraag 1

Voor het beantwoorden van de vraag 'onder welke condities vindt sociale cohesie onder bewoners stimulans?' zijn in de wijken IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht groepsgesprekken[44] (Riesman et al., 1950) met bewoners gevoerd en de uitkomsten, waarvan in 2010 de eerste resultaten zijn gepubliceerd (Sanders & Dautzenberg, 2010) (Sanders, 2010a), zijn met de actuele literatuur op het gebied van sociale cohesie onder bewoners vergeleken. De grote opgave van vernieuwbare energie ligt in de bestaande woningvoorraad. Daarom is met deze casestudie de schaal van de stad zoals hiervoor genoemd opgezocht. Bij het literatuuronderzoek is de nog niet gepubliceerde enquête onder bewoners van het Vissershop ten tijde van het sloop-/nieuwbouwproject meegenomen. Ook wordt speciaal op de artikelen van 'Van Zoest' en Schram uit voornoemde artikelenbundel ingegaan, omdat zij het elkaar ontmoeten van mensen als conditie voor sociale cohesie opvallend vernieuwend wisten te presenteren (Van Zoest, 2006) (Schram, 2006).

44 Voor het uitvoeren van dit onderzoek is de hulp van de DSP-Groep Amsterdam verkregen. Voor kwalitatief onderzoek met focusgroepen is ervaring nu eenmaal gewenst (Riesman et al. 1950).

Deelvraag 2

Voor de vraag hoe 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' een stimulerende conditie voor sociale cohesie kan zijn, hebben in twee ecobuurten, 'Het Groene dak' in Utrecht en 'Het Carré' in Delfgauw, groepsgesprekken met bewoners plaatsgevonden, op de schaal waar duurzame initiatieven van bewonerscollectieven in Nederland plaatsvinden. Daarbij zijn de resultaten van een in 2010 gehouden enquête onder initiatiefnemers van ecobuurten, waarover in 2009 is gepubliceerd (Sanders, 2009a), betrokken. Vervolgens zijn de resultaten van de deelvragen 1 en 2 vergeleken en geanalyseerd voor een totaalindruk van de condities voor sociale cohesie onder bewoners.

Deelvraag 3

Voor de vraag 'hoe vastgoedprofessionals met sociale cohesie omgaan' zijn de resultaten van de deelvragen 1 en 2 als vergeleken en geanalyseerd in een groepsgesprek met vastgoedprofessionals[45]. Daarvoor is de onderzoeksmethodiek van het CPI, verbonden aan de Erasmus Universiteit, gebruikt, ook is hun ondersteuning daarvoor verkregen. De resultaten zijn met de analyse van de deelvragen 1 en 2 vergeleken om een gedragen beeld van de condities en mogelijkheden oor sociale cohesie te verkrijgen.

Deelvraag 4

Voor de vraag 'onder welke condities duurzaam bewonersinitiatie stimulans vindt' is literatuuronderzoek naar burgerinitiatief in brede zin uitgevoerd, omdat er over duurzaam collectief bewonersinitiatief nog weinig over onderzoek is gepubliceerd. Om het resultaat zoveel mogelijk aan duurzaam collectief bewonersinitiatief te verbinden, zijn betrokkenen van het project 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard vanuit dat resultaat geïnterviewd. Voor dit project van circa 1.500 woningen is veel aan duurzaam collectief bewonersinitiatief gewerkt, op meerdere wijzen. Dat is opvallend voor de Nederlandse situatie. Daarom is ervoor gekozen deze nieuwbouwlocatie als referentie aan het literatuuronderzoek toe te voegen. Ook is de vraag bij de casestudie IJburg in Amsterdam en Hoograven Utrecht meegenomen om literatuur en onderzoek resultaten met elkaar te kunnen vergelijken. Bij het literatuuronderzoek is ook de theorie van 'Role Change' betrokken, waarvan de eerste inzichten in 2009 en 2010 zijn gepubliceerd (Sanders, 2009a) (Sanders, 2010b).

45 Onder vastgoedprofessionals wordt verstaan: allen die vanuit hun professie verantwoordelijkheid voor vastgoed dragen.

Deelvraag 5

Voor deelvraag 5 'of sociale cohesie een stimulerende conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief kan zijn' zijn het 'GWL-terrein' en het project 'Zon op Noord' Amsterdam voor groepsgesprekken met deelnemers geselecteerd. Van deze initiatieven is namelijk bekend dat de sociale omgang van de eerste initiatiefnemers bepalend voor het succes is geweest. Vervolgens zijn de resultaten van de deelvragen 4 en 5 vergeleken en geanalyseerd.

Deelvraag 6

Voor de vraag 'hoe energieprofessionals met duurzaam collectief bewonersinitiatief omgaan' zijn de resultaten van de deelvragen 4 en 5 in een groepsgesprek aan energieprofessionals[46] voorgelegd. Daarvoor is de locatie Heijplaat Rotterdam[47] opgezocht omdat daar projectmatig door betrokkenen van de gemeente, het energiebedrijf, de woningcorporatie en de buurtvereniging aan energieneutraliteit wordt gewerkt. Daardoor werd het mogelijk om met professionals bekend met de duurzame opgave en duurzaam collectief bewonersinitiatief in gesprek te gaan. De energieprofessional is niet zoals de vastgoedprofessional aan de hand van opleiding of beroep te indiceren. Energieprofessionals vinden hun werk binnen organisaties. Door het project Heijplaat werden zij herkenbaar en konden zij gezamenlijk worden uitgenodigd. Daarom is deze mogelijkheid opgepakt. Ook dit groepsgesprek tussen professionals is door het CPI methodisch ondersteund.

Centrale onderzoeksvraag

Voor het beantwoorden van de uiteindelijke centrale onderzoeksvraag zijn de resultaten van respectievelijk de deelvragen 1 en 2 alsmede 4 en 5, met de resultaten van de groepsgesprekken met professionals, en de resultaten van de deelvragen 3 en 6 onderling vergeleken en geanalyseerd, waarmee conclusies en aanbevelingen voor nader onderzoek het onderzoek hebben afgerond.

46 Onder energieprofessional wordt verstaan: al diegenen die vanuit hun professie bij energievoorzieningen betrokken zijn.

47 De projectleider 'Energieneutraal Heijplaat' van ENECO ESES heeft het uitnodigen van de professionals in overleg verzorgd.

Het kwadrant van Quinn voor de analyse van groepsgesprekken

Om bij de analyse van de groepsgesprekken, met bewoners en professionals, de inbreng van de deelnemers in zoverre zij opinies delen of daar meer individueel in staan, beter te kunnen onderscheiden, is het kwadrant van Quinn gebruikt. Zowel Yin als Patton adviseert dat voor casestudieonderzoek met meerdere informanten (Yin, 2008) (Patton, 2002). Patton adviseert om bij casestudie het onderscheid tussen de algemene opinie van een groep van een bepaalde band, hun 'common ground', en de inbreng van meer individuele participanten bij de analyse van de resultaten te gebruiken. De inbreng van het individu kan bijvoorbeeld zo afwijkend zijn dat deze beter kan worden uitgesloten, of zo aanvullend dat er bij het trekken van conclusies extra aandacht aan moet worden besteed (Taleb, 2008).

Het kwadrant van (Quinn & Rohrbaugh 1983) is een model om managers of organisaties ten opzichte van elkaar in hun positie te kunnen onderscheiden. Het model is eerder in de wereld van wonen en bouwen gebruikt om woningcorporaties met hun inzet en activiteiten in de volkshuisvesting ten opzichte van elkaar in beeld te brengen (Gruis, 2010). Vervolgens is geconcludeerd dat dit model ook geschikt moet zijn om de onderlinge positie van bewoners binnen een groep duidelijk te krijgen.

Het model kent een vierkant met vier velden waarbij de assen 'intern versus extern' en 'flexibel versus controle' de mogelijk oriëntaties van managers en organisaties naast elkaar plaatst, zie Figuur 8. Daarmee geeft het model de mogelijkheid om de onderlinge posities van personen in beeld te brengen (Quinn 1988). Door de posities van meerdere personen in het model te combineren wordt het mogelijk om gelijke en afwijkende posities onderling duidelijk te krijgen.

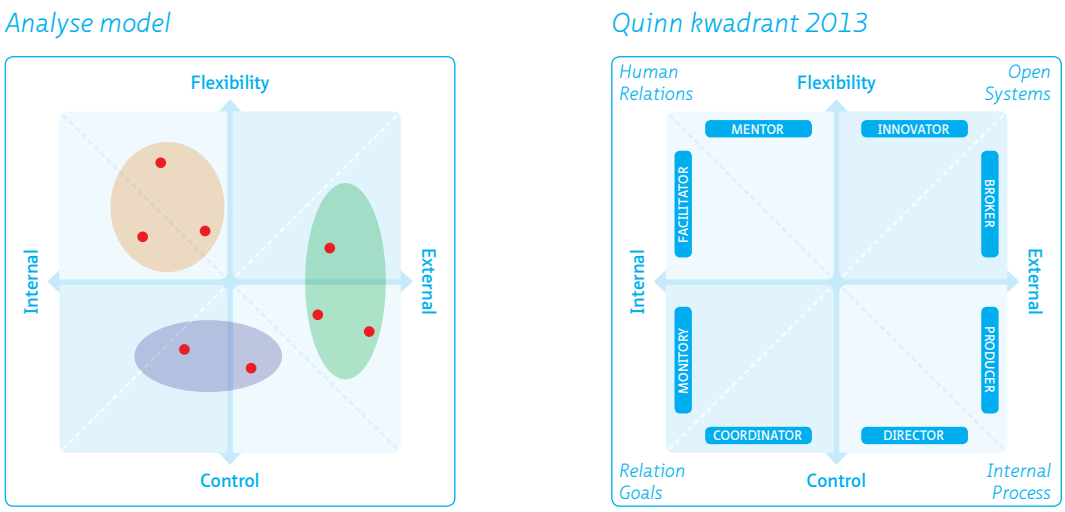

Figuur 8
Het analyse model gebaseerd op het kwadrant van Quinn (Quinn 2003).

Bij de casestudies is aan het eind van elk groepsgesprek aan aanwezigen individueel gevraagd om hun positie ten aanzien van de duurzame opgave en hun inbreng in het desbetreffende project duidelijk te maken door hun positie vanuit de eigen indruk in het kwadrant van Quinn in te tekenen. Daarmee werd hun positionering letterlijk en figuurlijk in beeld gebracht. De vraagstelling werd aan het eind van het gesprek geplaatst vanuit de gedachte dat de deelnemers zowel het onderwerp van gesprek als hun eigen plaats daarin voor zichzelf beter zouden kunnen weten. Vervolgens zijn de door de deelnemers aangegeven posities per groepsgesprek in het diagram gecombineerd. Daarmee werd het inzichtelijk welke deelnemers een vergelijkbare positie innamen en welke niet. Dat als hulpmiddel bij het analyseren van de inbreng van de deelnemers.

CPI-gespreksmethode voor groepsgesprekken met professionals

Voor de groepsgesprekken met vastgoed- en energieprofessionals is de ateliermethode voor groepsgesprekken voor publiekprivate situaties van het CPI gebruikt. Deze methode is door het CPI, verbonden aan meerdere universiteiten waaronder de TU Delft, zoals hiervoor genoemd op basis van het 'Garbagecan model' van Cohen (Cohen et al., 1972) ontwikkeld. De keuze voor deze methode is tweeërlei: de gespreksmethode genereert door middel van een cyclische aanpak van 'hoor en wederhoor' verdieping in de inbreng van de deelnemers in het groepsgesprek en de methode heeft zich de afgelopen tien jaar in de praktijk bewezen, waardoor bij het CPI ook ervaring met de uitvoering is opgebouwd. Toen bleek dat het CPI bereid was zijn medewerking aan de geplande groepsgesprekken van professionals voor dit proefschrift te geven, is daar dan ook dankbaar gebruik van gemaakt. Zowel het groepsgesprek met de vastgoed- als

dat met de energieprofessionals heeft daarmee ondersteuning van het CPI verkregen; de gesprekken werden met het CPI voorbereid, het CPI leverde de voorzitter en de analyseaanpak is doorgesproken.

De werkvorm bestaat eruit dat de verbinding tussen een probleem en de oplossing wordt verbroken om deze in een groepsproces opnieuw en beter weer te maken, om nieuwe, betere combinaties te vinden. Voorbeelden van dit soort traditionele combinaties zijn: ervaringen en kennis, inhoud en proces, kennis en wetenschap, strategie en operaties, visie en ontwerp. De methodiek lijkt daarmee veel op de 'socratische gespreksvorm' (Socrates 469-399 v.Chr.) maar richt zich in plaats van op waarheidsvinding meer op nieuwe, verbeterde oplossingen voor een probleem. Dit soort moderne gespreksmethoden geënt op de 'Socratic Dialoques' werkt met hypothesen vooraf (Helmer, 1972), reflectiemomenten (Popper, 1959) (Benson, 2000) en 'hoor en wederhoor' (Alvesson & Sköldberg, 2009).

Het is een methode waarbij mensen van verschillende achtergrond in een groepsproces rond een thema bij elkaar worden gebracht. Aan de hand van presentaties worden aanwezigen met elkaar in gesprek gebracht; niet om direct conclusies te trekken maar om alles wat rond het gegeven thema speelt en kan worden bedacht en gedacht met elkaar in beeld te brengen. Daarmee wordt een open arena voor gesprek gecreëerd, overeenkomstig het conceptuele kader van Urban Governance. Uitgenodigde deskundigen worden daarbij gevraagd conclusies te trekken die weer in de groep worden gebracht. Dit proces van verificatie en falsificatie kan zich blijven herhalen totdat de resultaten robuuster en eenduidiger worden, zodat conclusies kunnen worden getrokken.

De onderzoekstrategie

Het geheel van deelvragen, het literatuuronderzoek, de casestudies maken met de verschillende analysestappen de totale onderzoeksstrategie, zie Figuur 9. Vanuit de context voor het proefschrift kent het onderzoek overeenkomstig het 'conceptueel model' van § 0.3 twee onderzoekslijnen die bij het beantwoorden van de centrale onderzoeksvraag bij elkaar komen. Het betreft het onderzoek naar 'condities voor sociale cohesie' en de 'condities naar 'duurzaam collectief bewonersinitiatief', respectievelijk aan de boven- en onderkant in Figuur 9 opgenomen. Rechts in deze figuur komen de onderzoekslijnen bij elkaar, ten behoeve van de aanbevelingen voor de beantwoording van de centrale onderzoeksvraag en aanbevelingen voor eventueel vervolgonderzoek.

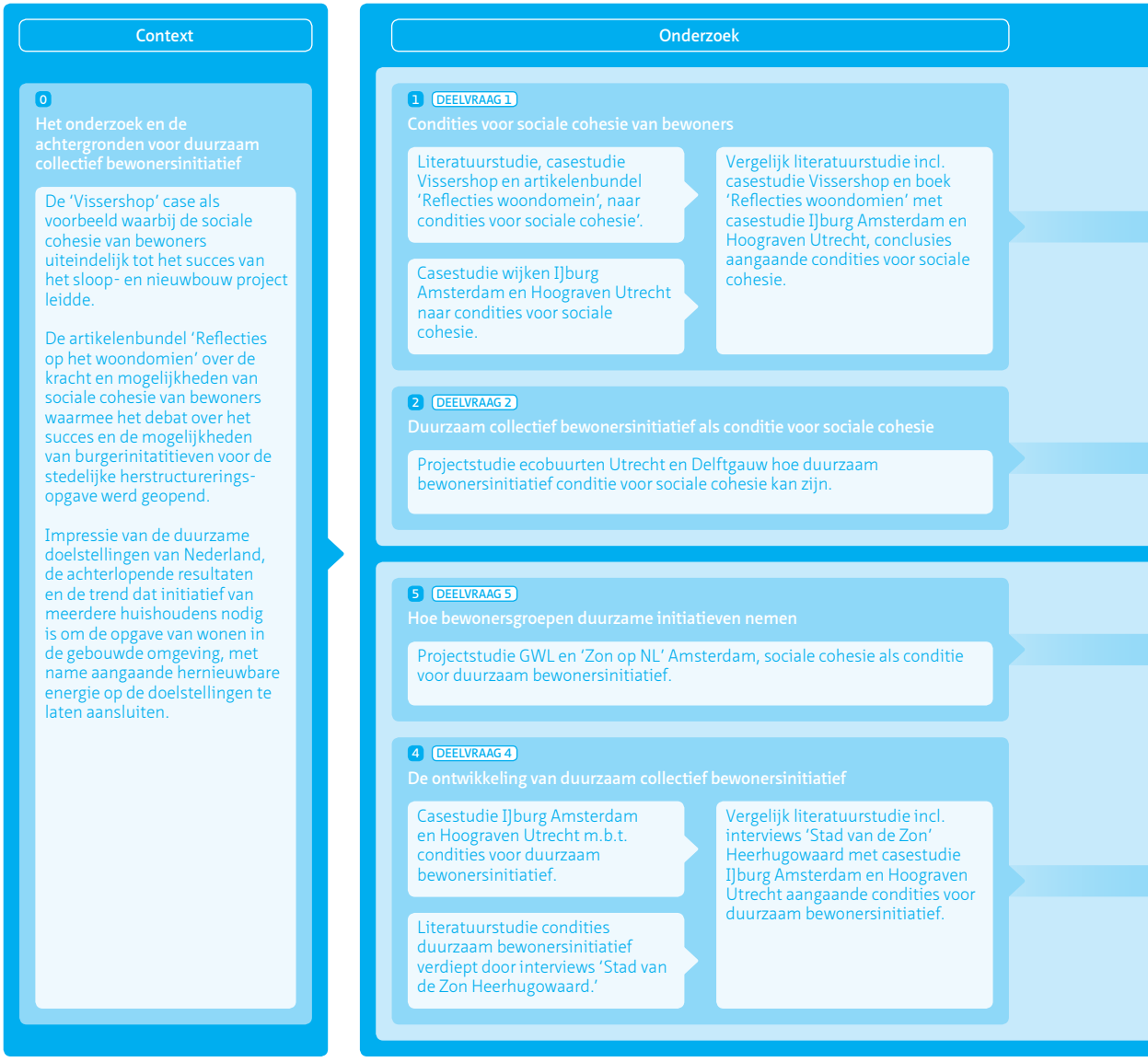

Figuur 9
De onderzoekstrategie.

Reflectie
Conclusie
3 DEELVRAAG 3
Condities voor sociale cohesie en de vastgoedprofessional
Groepsgesprek van vastgoed professionals over condities voor sociale cohesie incl. duurzaam bewonersinitatief als conditie, over de mogelijkheden hoe zij daar ruimte aan kunnen en willen geven.
7
Duurzame ontwikkeling door bewonersinitiatief / conclusies en aanbevelingen
Conclusies over de mogelijkheden van meer gebruik van hernieuwbare energie ten gevolge van collectief bewonersinitiatief in de gebouwde omgeving in Nederland, dit op basis van het uitgevoerde onderzoek en conclusies daaraan verbonden. Met reflectie op de resultaten.
6 DEELVRAAG 6
Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief en de energieprofessional
Groepsgesprek van energieprofessionals over condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief incl. sociale cohesie als conditie, over de mogelijkheden en hoe zij daar ruimte aan kunnen en willen geven.
Aanbevelingen
Aanbevelingen ten aanzien van verbeterd en aanvullend onderzoek ook om het gebruik van hernieuwbare energie in de gebouwde omgeving op een hoger niveau te brengen.

Wooncomplex 'Het Carré' in Delfgauw, centrale toegangspoort vanuit de binnentuin.

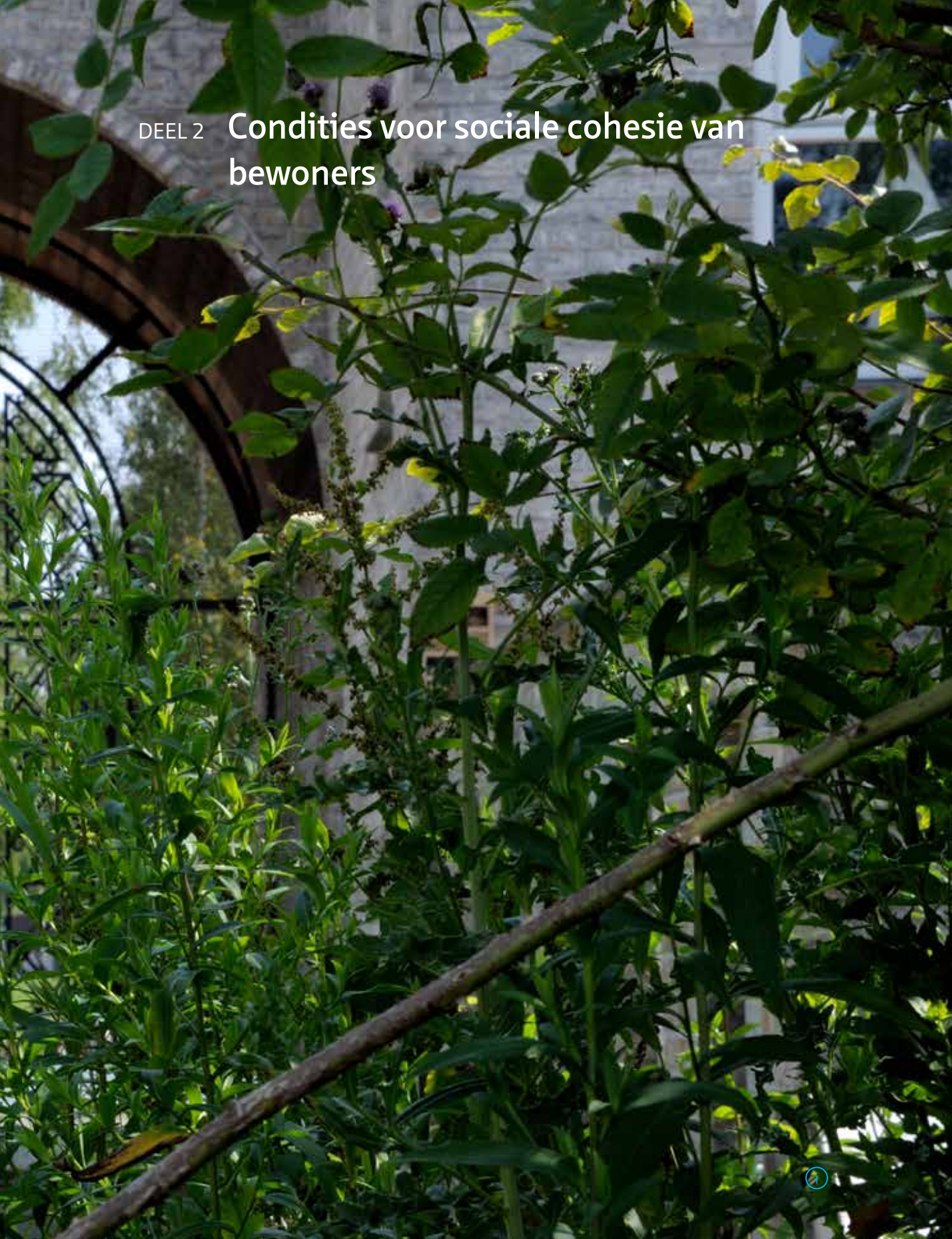

DEEL 2

Condities voor sociale cohesie van bewoners

1 Condities voor sociale cohesie van bewoners

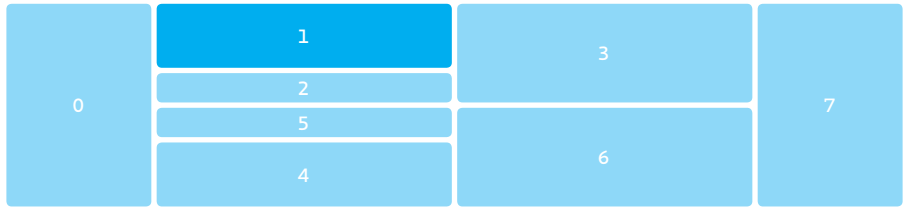

'Everyday life in contemporary suburban regions is full of arenas where diverse social and ethnic groups can coexist, interact, and generate complex relationships and networks. The pulse of the Open City can be felt where spaces of encounter and spaces of opportunity abound.'

Uit 'City Making' van Prof. G.E. Frug MPolSc PhD (Frug, 2001)

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het literatuur onderzoek en het kwalitatief onderzoek naar 'condities voor sociale cohesie van bewoners' ter beantwoording van Deelvraag 1 toegelicht. In § 1.1 wordt op de benadering van sociale cohesie vanuit de sociologie, de sociaalpsychologie, de omgevingspsychologie en de stedenbouw en architectuur ingegaan.

Vervolgens wordt in § 1.2 speciaal op de artikelen van Van Zoest (Van Zoest, 2006) en Schram (Schram, 2006) uit de hiervoor genoemde artikelenbundel ingegaan. Beiden geven extra aandacht aan plekken die weinig opvallen, plekken van sociale cohesie waar je in eerste instantie gauw overheen kijkt. Van Zoest bespreekt plekken van natuur als parken en volkstuinen, en plekken in de natuur. Schram richt zich op poreuze plekken, ongeorganiseerde plaatsen zich door bewoners toegeëigend.

In § 1.3 wordt de in 2007 uitgevoerde quickscan naar condities voor sociale cohesie tijdens het sloop- en nieuwbouwproject Vissershop besproken. Het betreft een nog niet gepubliceerd kwantitatief onderzoek uit die periode. De resultaten worden daarom als onderdeel van het literatuuronderzoek hier meegenomen.

Het uitgevoerde kwalitatieve onderzoek, de casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, wordt in § 1.4 toegelicht. Zowel de keuzeargumentatie voor deze wijken als de onderzoeksmethodologie wordt besproken. De resultaten worden in § 1.5 gepresenteerd.

In § 1.6 worden de conclusies van het literatuuronderzoek en de casestudie voor het beantwoorden van deelvraag 1 'onder welke condities vindt sociale cohesie onder bewoners stimulans' bij elkaar gebracht. Een relatieschema voor de gevonden relevante condities maakt daarvan deel uit. Een opvallende conclusie blijkt te zijn dat bewoners sociale samenhang boven sociale cohesie prefereren, en dat er zelfs weerstand tegen sociale cohesie is.

§ 1.1 Sociale cohesie onder bewoners verschillend benaderd

Durkheim (1858-1917)[48] zette als socioloog met zijn werk '*De la division de travail social*' (Durkheim, 1893) sociale cohesie op de kaart. Hij bestudeerde de dynamiek van mensen en de problemen en de 'bindende kracht' van sociale cohesie. Hij maakte zich vooral zorgen over de toenemende arbeidsdeling in de maatschappij. De samenhang en sociale cohesie van mensen lijdt daar volgens hem onder..

In diezelfde periode maakte dat de 'Chicago School'[49] de stap naar 'urban sociology' om het sociale gedrag van bewoners in een stedelijke omgeving te bestuderen. Beleidsmakers, politici en sociale wetenschappers die aan deze school waren verbonden, vroegen zich af hoe de enorme golf aan migratie naar de steden kon worden opgevangen. Ze maakten zich zorgen om de onderlinge verdraagzaamheid van mensen, binnen en tussen de verschillende bevolkingsgroepen. Ze keken daarbij vooral naar de stedelijke condities, over hoe de stad het gedrag van mensen beïnvloedt (Park et al., 1984).

48 De Franse socioloog Durkheim wordt wel als de grondlegger van de sociologie in Europa gezien. Hij hield zich vooral met sociale arbeidsdeling en solidariteit bezig en introduceerde daarbij de sociale cohesie onder mensen als fenomeen.

49 De Chicago School verwijst naar de faculteit voor sociologie van de Universiteit van Chicago in de jaren 1920-1930, toen vooruitstrevend onderzoek naar 'urban sociology' werd gedaan. Reden was de hoge criminaliteit in wijken van Chicago.

De sociologie (en de sociaalpsychologie en de omgevingspsychologie) richt zich wat betreft de sociale cohesie eerder op de schaal van steden dan op die van buurten. Veel onderzoek betreft de factoren waar sociale cohesie van afhankelijk is danwel onder lijdt (Huygen & De Meere, 2008). In de Nederlandse situatie is daarnaar overigens relatief veel onderzoek in achterstandswijken uitgevoerd, zie ook § 0.1.

Ook stedenbouwers en architecten zijn met de sociale cohesie van bewoners begaan. De ontwerpers richten zich er primair op hoe hun creaties de sociale cohesie van gebruikers en omwonenden positief kunnen beïnvloeden. Daarbij gaat het om straatpatronen, de openbare ruimte, pleinen en parken en buurtaccommodaties als ontmoetingsplekken. Het werk van Rob Krier en Jane Jacobs sluit daar nauw op aan en zal hieronder dan ook worden besproken.

Onderzoek naar sociale cohesie in wijken en achterstandswijken

Het onderzoek naar sociale cohesie in wijken richt zich in hoofdzaak op een drietal thema's: het vergelijken van sociale cohesie in wijken, de omstandigheden van maatschappelijk en sociaal ongewenste situaties, en het positieve effect van gemende wijken. Weinig onderzoek richt zich op het stimuleren van sociale cohesie[50], dit ondanks de vele kennis die over sociale probleemsituaties beschikbaar is.

Rond 2008 ontwikkelt de sociologie meer belangstelling voor het onderwerp 'sociaal kapitaal' ('social capital'). De onderliggende drijfveer hiervoor, zowel van overheden en woningcorporaties als van opdrachtgevers voor onderzoek, is de potentie (ook 'empowerment' genoemd) van bewonersgroepen om eigen verantwoordelijkheid te nemen. Opvallend is dat het onderzoek zich veel op negatieve voorbeelden richt en dat de focus weinig op stimulerende condities voor sociale cohesie ligt.

Onderzoek naar maatschappelijk en sociaal ongewenste situaties richt zich hoofdzakelijk op de problemen van achterstandswijken en de haalbaarheid van overheidsbeleid in deze. Opvallende onderwerpen zijn: onvrede, hangjongeren, werkloosheid en criminaliteit. Voorbeelden van onderzoek naar sociale problematiek en interventiemogelijkheden zijn: onvrede onder bewoners (Beker, 2003), solidariteit (RMO, 2013a), restrictief beleid (Van der Aa, 2005), preventief beleid (Lub et al., 2009), buitengesloten groepen (Feantsa, 2000) (Buck, 2001), vrijetijdsbesteding (Van der Graaf & Duyvendak, 2009a), criminaliteit (Oberwittler, 2007), werkloosheid (Haylett, 2003) en wijkeconomie (Boonstra, 2009).

50 Ergens tussen 2005 en 2008 droogt de stroom nieuwe publicaties aangaande sociale cohesie relatief gezien wat op. De aandacht van onderzoekers lijkt zich in die periode naar bewonersinitiatief te verleggen. Daarom hier weinig referenties van na 2008.

Ander aan overheidsbeleid gekoppeld onderzoek kent onderwerpen als: samenwerken van aan de overheid verbonden hulporganisaties (Maloutas & Malouta, 2004), combineren van top-down en bottom-up aanpak (Meegan & Mitchell, 2001), de taak van woningcorporaties (Singelenberg et al., 2008) en het recht waarop burgers kunnen terugvallen (Schuyt & Schuyt, 2006).

Sociologisch onderzoek betreft ook het fysieke en/of sociale ingrijpen in het gedrag van bewoners, zie Figuur 10. Voorbeelden van zulk onderzoek zijn: groepsvorming in 'tribes' en communicatie tussen de verschillende groepen jongeren tussen (Foth & Sanders, 2005), emancipatie van bewoners (Engbersen, 2006), respect tussen professionals en bewoners (Doms et al., 2008) en de combinatie van fysieke en sociale benadering (Van der Pennen et al., 2008). Ook wordt 'urban governance' als paraplubenadering aanbevolen om de fysieke en sociale benadering in een open dialoog met bewoners, in 'good governance' samen te brengen (Van Marissing, 2008). Professionals kunnen daarvoor het best een stap terug doen (Van Marissing et al., 2004) (Van Marissing et al., 2005) (Van Marissing et al., 2006).

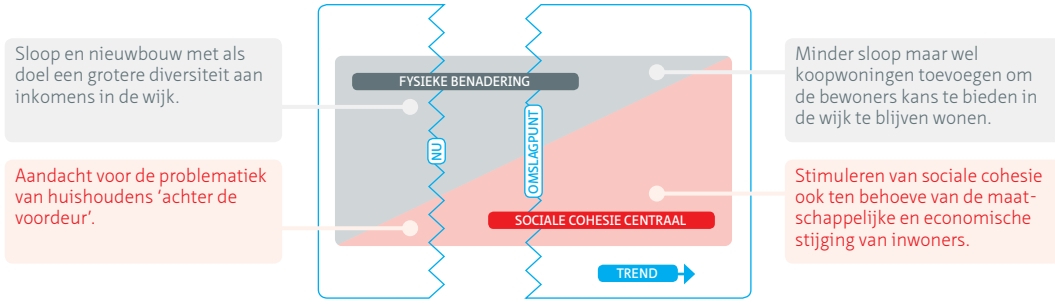

Figuur 10
De fysieke en sociale benadering in de sociologie voor de stedelijke ontwikkeling.

Verbondenheid, waarbij 'bonding en bridging' worden onderscheiden, krijgt in de vakliteratuur over sociale cohesie relatief veel belangstelling. Bij binding ('bonding') gaat het om verbondenheid binnen een bewonersgroep en 'bridging' betreft verbondenheid tussen groepen, of overlap van groepen doordat bewoners in meerdere groepen participeren.

Ook in deze tijd zoeken veel sociologen de essentie van sociale cohesie bij de 'binding' van mensen. Het Sociaal Cultureel Planbureau stelt: 'Sociale cohesie verwijst naar de betrokkenheid tussen mensen onderling, bij maatschappelijke organisaties, bij andere sociale verbanden, en bij de samenleving als geheel' (Schnabel et al., 2008). Kearns en Forrest (onderzoekers aan de Universiteit van Glasgow Schotland) stellen aangaande sociale cohesie in steden: 'A cohesive society hangs together' (Kearns & Forrest, 2000).

Deze 'binding' van sociale cohesie is sociologisch van omgevingscondities afhankelijk. Ook zijn gedeelde normen en waarden (Chan et al., 2006), de kwaliteit van de woon- en leefomgeving (Kearns & Forrest, 2000) en veranderende omgevingscondities (Evenblij, 2007) van invloed. Het sociologisch onderzoek verkent in deze een diversiteit aan onderwerpen (Deben & Schuyt, 2000) (Van der Horst et al., 2001) (Pahl, 2009).

'Binding' is aan de gezamenlijke 'normen en waarden' van een groep verbonden (Kearns & Forrest, 2001) (Bolt & Torrance, 2005) (Adriaanse, 2006), waarvan elkaar helpen en onderlinge correctie deel uitmaken (Adriaanse, 2008). Gedragscodes binnen groepen zijn dat ook (Van Beek et al., 2006). Hogeropgeleiden en ouderen die bij elkaar wonen zijn relatief gezien onderling meer verbonden (Larsen et al., 2004) (Bolt & Ter Maat, 2005) (Suarez, 2007). Maar ook informele contacten van bewoners geven binding (Flap, 1999). Bridging van groepen onderling is daarmee logischerwijs van bonding afhankelijk (Larsen et al., 2004) (Leonard, 2004).

In wijken zouden trots op de architectuur (Rombouts, 2001) (Kleijnen, 2001) (Bijdendijk, 2005), de kwaliteit van de woonomgeving (de Hart et al., 2002), het delen van de identiteit van de buurt en de groep (Forrest & Kearns, 2001) (Bolt & Torrance, 2005), activiteiten en gezelligheid (Van der Land, 2004) en rituelen (Van Gennep, 2010) bindend werken.

Culturele diversiteit in een wijk kan sociale cohesie overigens verbinden en in de weg staan (Gowricharn, 2003). Voor de nieuwe VINEX-wijken is de situatie nog onduidelijk. De verbondenheid van bewoners wordt vanwege een vluchtige levensstijl en beperkte trots zowel betwijfeld (Ledegang, 2008) (met name voor jonge bevolkingsgroepen) geprezen (Lupi, 2008). Ook de levensstijl in de stad, in de drukte, met veel woningen dicht bij elkaar, kan de sociale cohesie onder bewoners bevorderen (Thomése & Van Tilburg, 2000) (Wenger & Leger, 2008), hoewel de aard van de contacten korter en vluchtiger is dan in een buurt of een dorp (Blokland-Potters, 2006) (Blokland-Potters & Savage, 2008).

In een afgeperkt gebied, zoals een straat of een buurt, kan sociale cohesie zich goed ontwikkelen (Van der Graaf et al., 2006), mits het woongebied overzichtelijk en de openbare ruimte duidelijk aangegeven (leesbaar) is (Van Dorst, 2005). Je daar thuis voelen en dat gevoel met elkaar delen werkt bindend (Van der Graaf & Duyvendak, 2009b), en voorzieningen in de buurt en veiligheid spelen daarin mee (Van Kempen & Bolt, 2003).

Maar eerst moet het 'eigen huis' op orde zijn, zowel het huis zelf als de persoonlijke omstandigheden van de bewoners (Mulder, 2008) (Lukacs, 2009). Externe conflicten of ingrijpende bouwplannen kunnen de bewoners enorm binden (Stein, 1976). Wat dat betreft is de sociale cohesie van bewoners van micro- en macro-invloeden afhankelijk (Murie & Musterd, 2004).

Kortom, sociale cohesie onder bewoners krijgt de kans als het thuis op orde en de omgeving veilig is, als de woonomgeving, de straat of de buurt op orde zijnen als problemen samen worden aangepakt, als waar de mensen wonen identiteit heeft en dat ze er trots op kunnen zijn. Zijn bewoners (mede) daardoor onderling verbonden, dan kan sociale cohesie ontstaan.

Ook 'bridging', sociale verbanden tussen bewonersgroepen, kan de sociale cohesie van bewoners versterken (Van Kempen & Bolt, 2003). Dat is van belang voor de stedelijke vernieuwing in Nederland. Een gezonde sociale mix van bewoners bevordert 'bridging' (Ostendorf et al., 2001). In veel Nederlandse wijken zijn door vertrek van de hogere inkomens eenzijdige populaties ontstaan (Van Kempen & Van Beckhoven, 2004). Sociale mix kan worden gestimuleerd door meer koopwoningen in achterstandswijken te introduceren, bij nieuwbouw of door verkoop van huurwoningen (Atkinson & Kintrea, 2000) (Brisson & Usher, 2007).

Ook kunnen van origine allochtone en autochtone groepen bewoners aan elkaar worden verbonden. Daarop afgestemde activiteiten dragen daaraan bij (Singelenberg et al., 2008). Voorbeelden zijn wijkprogramma's als 'Kan Wel', 'Scoren in de wijk' en 'Thuis Op Straat' (TOS). Ook het in 2010 in de wijk Poelenburg Zaandam gehouden straatvoetbalfestival (www.nieuwpoelenburg.nl) kan in deze genoemd worden. In een aantal weken werd de competitie op verschillende plekken in de wijk gehouden waardoor verschillende bevolkingsgroepen met elkaar in contact kwamen.

Stimulerende mogelijkheden voor 'bridging' zijn ook culturele broedplaatsen, werkplekken voor starters en buurtbeheerbedrijven (Völker & Flap, 2005). Ook de VROM-raad ziet praktisch voordeel in het creëren van meer sociale mix, met name als de middeninkomens ertoe kunnen worden verleid om in achterstandswijken te gaan wonen (VROM-raad, 2006). De relatief ruimere financiële mogelijkheden van de middeninkomens zouden helpen om de wijkvoorzieningen voor de lagere inkomens in stand te houden.

Anderen betwijfelen wel of een sociale mix aan de 'bridging' van bewoners bijdraagt. Deze onderzoekers stellen dat een sociale mix in sociaal opzicht weinig oplevert omdat mensen toch al in meerdere groepen participeren (Putnam, 1995) (Ouwehand, 2002). Ook blijkt uit onderzoek dat meer koopwoningen in wijken de sociale cohesie van de bewoners niet verbetert omdat de bewoners de contacten in eigen kring blijven zoeken (Blokland-Potters, 2000) (Atkinson & Kintrea, 2000) (Dekker & Bolt, 2005) (Blokland-Potters, 2005) of omdat groepen elkaar blijven uitsluiten (Kleinhans, 2004) (Kleinhans, 2005) (Ruming et al., 2004). De programma's gericht op 'bridging' kunnen een bewustwording van bewoners van hun omgeving en hun eigen situatie stimuleren, hetgeen de sociale cohesie binnen de groep helpt bevorderen (Sennett, 1992).

De conclusie is dat het onzeker is of het stimuleren van een sociale mix van bewoners omwille van sociale cohesie tot 'bridging' leidt. De sociale cohesie onder bewonersgroepen wordt er echter wel door aangewakkerd, door bewustwording en door onderlinge rivaliteit.

Sociale cohesie binnen losse netwerken, vanuit de sociaalpsychologie benaderd

Putman constateert dat de Amerikaanse samenleving stapsgewijs meer individualistisch is geworden. Het gezin, de kerk, de lokale gemeenschap en het verenigingsleven hebben ruimte moeten maken voor andere en lossere sociale verbanden. Hij constateert dat mensen zich daar ook goed bij voelen. Deze nieuwe lossere sociale verbanden bieden mensen meer persoonlijke keuzemogelijkheden en dat spreekt mensen aan (Putnam, 1995)[51]. Riesman bevestigt dat; naast de 'op traditionele verbanden gerichte cultuur' ziet hij nu een 'meer vanuit de persoon ontplooide cultuur' van sociale cohesie ontstaan (Riesman et al., 1950). Wellman van het Centre for Urban and Community Studies van de University of Toronto spreekt daarbij van 'Little-boxes and Loosely-bounded Networks'.

Mensen participeren steeds meer in een netwerk van contacten waarbinnen hechtere groepsverbanden kunnen worden herkend. Zij maken eigen keuzen en veranderen die op zijn tijd ook, in met welke mensen zij omgaan en in welke groepen zij functioneren (Wellman, 1999). Mensen zijn daarin ook persoonlijker en meer individualistisch geworden, en vullen hun sociale behoeften daardoor op een andere, meer diverse wijze in (Weeda, 1983)[52]. Zie ook het citaat van Frug bovenaan dit hoofdstuk.

Ook blijven de oude historische groepsverbanden zoals de kerk en de sportvereniging bestaan. Er blijven altijd mensen die daar waarde aan hechten (Van der Lans, 2003). Weick[53] spreekt in deze over losse sociale verbanden: 'loose coupled' structuren naast de meer traditionele collectieve structuren. Mensen hebben in zulke lossere sociale verbanden meer vrijheid van keuze. De behoeften van mensen nemen namelijk toe,

---

51 Robert Putnam Amerikaans socioloog (1941) baarde in 2000 veel opzien met zijn boek 'Bowling alone' waarmee hij de Amerikaanse samenleving waarschuwde voor het sociaal verval veroorzaakt door teveel individualisme, hetgeen naar zijn inzicht voor de samenhang van de maatschappij slecht zou uitvallen. Zijn mening werd in het begin als zeer controversieel gezien. Pas later ontstond acceptatie en werd het opbouwende van zijn bijdrage begrepen.

52 Iteke Weeda emeritus hoogleraar van de Universiteit van Wageningen, heeft een oeuvre van boeken over relaties op haar naam staan

53 De Amerikaanse sociaalpsycholoog Karl Weick, verbonden aan de Universiteit van Michigan, introduceerde het begrip enactment als begrip voor groepen van mensen in losse sociale structuren die een sociale band met elkaar aangaan.

worden meer divers. Daarom maken ze keuzen en gaan ze met meerdere en verschillende groepen een tijdelijke 'binding' een 'enactment' aan. Sociale groepen zijn daardoor ook met elkaar in concurrentie. Mensen kiezen en veranderen hun keuze afhankelijk van de voordelen die worden geboden (Weick, 1979) (Schinkel, 2010). Groepsverbanden gaan zich ook onderling onderscheiden, krijgen een eigen identiteit (Fischer, 1981) (Fischer, 1982) (Fainstein, 2001).

Daarmee ontstaan nieuwe groepsverbanden met een meer informeler karakter, denk aan: recreatiesport, leesgroepen en buurttuinen (Van den Berg & Van Houwelingen, 2011). Er wordt ook wel gesproken van open netwerkstructuren met 'lichte gemeenschappen' (Duyvendak & Hurenkamp, 2004). Steeds vaker vinden mensen deze groepsverbanden ook niet meer in de woonsituatie. Ze sporten op het werk of vinden hun bezigheden elders in de stad omdat ze zich vandaag de dag makkelijker verplaatsen (Campbell & Gillies, 2001) (Dijst, 2008).

Volgens Blokland-Potters moet het ideaalbeeld van de sociale cohesie dan ook worden verlaten. Er zijn meer vormen van 'binding' en sociale cohesie heeft een breder perspectief gekregen (Blokland-Potters, 1998) (Blokland-Potters, 2006) (Doevendans, 2006) [54]. De een zoekt zijn sociale structuren ver van huis via het werk, collega's en sport, een ander behoudt zijn sociale verbanden vanwege een beperkte mobiele actieradius, denk aan ouderen en jongeren, meer in en om het huis (Blokland-Potters & Savage, 2008). Teveel sociale controle wekt ook weerstand op (Van Stokkom & Toenders, 2009).

Dit heeft wel effect op de sociale cohesie in de woonsituatie (Wardt, 1994). De hogere inkomens vinden vanwege hun bestedingsmogelijkheden en mobiliteit hun activiteiten makkelijk buiten de woonsituatie (Birenbaum-Carmeli, 1999) (Campbell & Gillies, 2001). Minderheidsgroeperingen in de woonomgeving blijven door deze verminderde solidariteit (Burgers et al., 2000) geïsoleerd (Bridge, 2002). Anderzijds neemt de keuze aan sociale verbanden en persoonlijke mogelijkheden voor bewoners toe (Evans & Cattell, 2000).

Samenvattend blijken bewoners hun sociale contacten in toenemende mate buiten de buurt zoeken. Ouderen, allochtonen en jongeren vinden hun sociale omgang door hun beperkte mobiliteit vooral in hun directe woonomgeving en dat heeft voor- en nadelen. Enerzijds geeft deze ontwikkeling mensen nieuwe mogelijkheden voor hun ontplooiing, anderzijds worden de mogelijkheden van genoemde minderheidsgroeperingen beperkt.

54 Het verdwijnen van de buurt als de plek voor sociale groepsactiviteiten wordt ook wel 'community-lost' genoemd. De praktijk dat daarvoor nieuwe lossere groepsverbanden voor terug blijken te komen wordt 'community-saved' genoemd. Dat mensen hun eigen keuzen maken en daardoor in meerdere groepsverbanden participeren wordt 'community-liberated' genoemd.

Sociale cohesie binnen stedelijke kaders, vanuit de omgevingspsychologie benaderd

De Franse filosoof Foucault[55] concludeerde reeds dat gebouwen van invloed op het gedrag van mensen zijn (Foucault, 1975). de Nederlandse traditie van de stedenbouw en volkshuisvesting sluit daar goed op aan. Veelal worden problemen van mensen door fysiek ingrijpen aangepakt. Nederland kende in de jaren dertig bijvoorbeeld de woonscholen. Ook de stadsvernieuwing uit de jaren zeventig en de hedendaagse stedelijke herstructurering kent een sterk fysieke benadering, niet alleen om de kwaliteit van leven te verbeteren maar zeker ook om het sociale gedrag van bewoners te beïnvloeden (De Kam & Needham, 2003). Vooral beleidsmakers en politici verwachten dat ze gewenst gedrag bij bewoners kunnen stimuleren dan wel ongewenst gedrag kunnen reduceren (Wittebrood & Van Dijk, 2007).

Ook als het om sociale cohesie gaat werd in Nederlandse wijken het fysieke vaak als eerste aangegrepen om situaties van weinig cohesie te verbeteren (Van Kempen, 1999) (Van Kempen & Van Beckhoven, 2004) (Beckhoven, 2006). Uit onderzoek volgt dat een kwalitatieve openbare ruimte, goed onderhouden, schoon, heel en veilig eraan bijdraagt dat mensen zich geborgen voelen, waardoor hun sociale omgang met medebewoners makkelijker wordt (De Hart et al., 2002) (Van Kempen & Bolt, 2003). Ook dichtheden qua bebouwing zijn een factor van belang, hoge dichtheden brengen mensen tot elkaar (Thomése & Van Tilburg, 2000) (Greenbaum & Greenbaum, 1985). Ook de VROM-raad[56] adviseert dat wijken van alles moeten bieden: een kwalitatieve woonomgeving met voorzieningen, zodat bewoners, ook diegenen die in hun mobiliteit van de directe woonomgeving afhankelijk zijn, zich daar kunnen ontwikkelen (VROM-raad, 2009) [57].

Voorzieningen in de wijk bevorderen de sociale cohesie van bewoners (Kearns & Forrest, 2001) (Van Bergeijk, 2009), bevorderlijk om elkaar te ontmoeten en goed voor het imago van de wijk en de met de voorzieningen samenhangende werkgelegenheid in de wijk (Van den Berg & Van Houwelingen, 2011). Daarbij gaat het om winkelvoorzieningen, scholen en ook buurthuizen en tuinen (Oosterling, 2009). Ontmoetingsplekken in de woon- en leefomgeving blijken dan ook een belangrijke conditie voor de sociale samenhang van bewoners (Blokland, 2008) (Sanders &

55 Paul-Michel Foucault (1926-1984) Frans filosoof hield zich met vraagstukken van waarheid, macht en het individu bezig.

56 De VROM-raad is in 2012 in de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur opgegaan. In dit proefschrift wordt van VROM-raad gesproken als de literatuur of mededelingen van voor 2012 zijn.

57 In 2006 bracht de VROM-raad het rapport 'Stad en Stijging' uit waarmee een impuls aan de sociale en economische ontwikkeling van wijkbewoners gegeven werd. Het daarop volgende rapport uit 2009 bevatte praktische voorbeelden en inhoudelijke adviezen.

Dautzenberg, 2010). Maar ook de buurt en de straat zijn ontmoetingsplekken, mits er ruimte voor familiariteit is. Overgangsgebieden tussen privé en openbare ruimte, als voortuinen en langspaden, blijken de betere ontmoetingsplekken voor buren (Newman, 1972) (Van Dorst, 2005). Ook al gaat het in de publieke ruimte soms om oppervlakkige contacten, door de herhaling gaat er toch een binding van sociale samenhang van uit (Van Eijk & Schreuders, 2011). Bewoners hebben aan de lichte contacten van sociale samenhang vaak ook genoeg, vanwege het soms beklemmende karakter van sociale cohesie (Turner, 1993).

Kortom, de mensen, de voorzieningen en kwaliteit van de woonomgeving zijn voor bewoners een belangrijke conditie voor sociale omgang, waarbij sociale cohesie soms eerder bedreigend dan doel op zich is. Een goede sociale samenhang waarbij mensen elkaar kennen en gekend worden is voor velen voldoende (Karsten et al., 2006). Ontmoetingsplekken spelen daar een belangrijke rol in, zie hieronder.

Ontmoetingsruimte brengt mensen ertoe anderen te leren kennen. Ontmoetingsruimten dragen daarmee bij aan 'bonding' en 'bridging'. Dat verbreedt de sociale mogelijkheden van mensen en vergroot hun kansen op ontplooiing (RMO, 2005) (VROM-raad, 2009). Ontmoetingsplekken dragen er ook aan bij dat mensen zich thuis voelen in de wijk. Dagelijks ontmoeten leidt namelijk tot familiariteit, het creëert vertrouwen in onbekenden (Van Kamp & Van Erp, 2004) (Blokland-Potters, 2006) en het stimuleert dat mensen zich identificeren met waar ze zijn (Ouwehand, 2006).

De uitkomst van het Corpovenista-onderzoek[58] is dat men elkaar overal kan ontmoeten overal. Sociale samenhang ontstaat in portieken, op straten en pleinen, in plantsoenen en buurthuizen (Kleinhans et al., 2008). Het Sociaal Planbureau voegt daar nog het religieus en digitaal ontmoeten aan toe: sociale cohesie ontstaat in kerken, chatboxen en via de nieuwe media (Schnabel et al., 2008). Bewoners kunnen om elkaar te ontmoeten ook zelf in actie komen. Keane adviseert: ga naar een party, ga uit winkelen, zorg voor de kinderen van de buren en help zieke mensen in de omgeving (Keane, 1991).

Met het programma 'Sociale infrastructuur 2010' toonde de Stichting Experimenten Volkshuisvesting (SEV) aan dat ontmoetingsplekken soms actief gecreëerd moeten worden. Ontmoetingsplekken moeten van de publieke ruimte worden gescheiden, opdat ze goed te controleren en te beheren vallen. Dan kunnen mensen zich een plek toe-eigenen, psychologisch of door daar werkzaamheden te verrichten. De gegeven voorbeelden zijn: landbouwgrond in de stad, ook wel 'street farming' genoemd, de

58 Corpovenista is een samenwerkingsverband van veertien woningcorporaties en Aedes vereniging van woningcorporaties, dat onderzoek en debat voor en over wijkontwikkelingen entamineert.

zwemvijver, de moestuin of bloementuin en de autosleutelplek (SEV, 2011). Goede ontmoetingsplekken zijn dan ook sportvelden, schoolpleinen, terrasjes of buurthuizen (Dautzenberg, 2009b). Het delen van codes blijkt daarbij belangrijk, en het meedoen aan activiteiten (Sarason, 1974) en het bereid zijn een financiële bijdrage te leveren (Chavis & Wandersman, 1990). Ontmoetingsruimten moeten ook openbaar toegankelijk zijn, goed onderhouden en mensen moeten erover geïnformeerd worden (VROM-raad, 2006).

Initiatief van bewoners, individueel of in groepsverband, leidt ook tot ontmoetingen. Dat kan heel simpel: loop 's avonds een rondje, neem een hond, neem deel aan lokale activiteiten, ga in een koor zingen, neem deel aan een barbecue of ga naar de weekmarkt (Walljasper, 2007). Elkaar ontmoeten kan ook aan arbeid gekoppeld worden. Voorbeelden daarvan zijn schoonmaakacties: het jaarlijks opzomeren in Rotterdam, burenhulpcentrales, vrijwilligerswerk en steunnetwerken voor ouderen (Van der Land, 2004) (Dautzenberg et al., 2008).

Ook de lading van bijzondere fysieke plekken (hoe de plek eruitziet of het verhaal erachter) geeft mensen aanleiding om elkaar te ontmoeten (Riger and Lavrakas, 1981). Mensen kunnen met plekken een affectieve band ontwikkelen, ook wel 'place attachment' genoemd (Hidalgo & Hernandez, 2001). Emotie speelt bij het aangaan van sociale relaties nu eenmaal een belangrijke rol. Emotie rond plekken en gebeurtenissen helpt (Foucault & Kremer-Marietti, 1969), in het woondomein en daarbuiten (Hidalgo & Hernandez, 2001). Bij 'place attachment' gaat het om de identiteit van plekken (Van der Land, 2004), ontstaan door de historie van de locatie, door voorzieningen als winkels en parken, natuur en groen (Bell et al., 1978) (Berg et al., 2001) en de veiligheid van de plek (Puddifoot, 2002). Lupi voegt daar economische binding aan toe. 'Place attachment' gaat volgens haar ook over waar mensen hun werkplek hebben, waar hun kantoor staat (Lupi, 2005). Cuba en Hummon noemen daarbij nog de aanwezigheid van familie en vrienden (Cuba & Hummon, 1993). Dit soort plekken trekt mensen aan, waardoor mensen zij elkaar daar makkelijker ontmoeten.

Daarmee zijn ontmoetingsplekken een belangrijke conditie voor sociale cohesie geworden. Ontmoetingsplekken zijn er in de woon- en leefomgeving, in een grote diversiteit. Soms zijn ze door de overheid gecreëerd vaak ook zijn het plekken die mensen zich eigen hebben gemaakt. Ontmoetingsplekken zijn vaak ook bijna onzichtbaar aanwezig, omdat het plekken in de natuur zijn waarvan de aanwezigheid bijna gewoonterecht is geworden of poreuze plekken die uit het zicht liggen maar wel door mensen in gebruik zijn genomen. Voor hun sociale omgang hebben mensen ontmoetingsplekken nodig. Goede ontmoetingsplekken bieden mensen een gevoel van familiariteit met de plek en met de mensen die daar komen. Zulke plekken liggen tussen 'anoniem en intiem' en 'publiek en privaat' in (Blokland, 2008) en bieden mensen laagdrempelige vormen, meer sociale samenhang dan sociale cohesie, van ontmoeten.

Sociale cohesie in handen van stedenbouwkundigen en architecten

De Nederlandse traditie van planningseconomie in de volkshuisvesting kantelt aarzelend naar wat Uitermark noemt 'spontane stedenbouw' waarbij vanuit het belang van bewoners wordt ontworpen, en ook met bewoners ,waarbij naast hun fysieke wensen ook met de behoefte aan sociaal contact en sociale omgang rekening wordt gehouden (Uitermark, 2012). Het werk van Jane Jacobs (1916-2006)[59], haar visie op leefbare steden is daar een impuls voor geweest. Ook de stroming van 'New Urbanism' (Plater-Zyberk 1950[60]) en neoromantische architecten als Rob Krier (1938)[61] hebben daar een belangrijke bijdrage aan geleverd. Ondanks dat zij in heel verschillende gebieden aan het werk waren, ook in verschillende perioden, is hun boodschap veelal hetzelfde. Daarom hieronder, zonder andere stedenbouwers en architecten bewust uit te sluiten, een schets van hun bijdrage in deze.

De zoektocht van Jacobs naar de ideale stad kwam voort uit ongenoegen met de stedenbouw van haar tijd, de periode van na de Tweede Wereldoorlog. Ze moet ook meer als publicist dan als onderzoeker worden gezien. De wijk Northend in Boston, een wijk die ze gedurende tientallen jaren regelmatig bezocht, is haar inspiratiebron (Jacobs, 1961). Ze ontdekte dat mensen zich bij bepaalde stedenbouwkundige keuzen prettiger voelen en dat hun onderlinge sociale omgang daarmee beter werd. Oude gebouwen, monumenten en mooie bomen hebben op mensen een positieve uitwerking. Ze bepleit brede trottoirs voor kinderen om te spelen, winkels als ontmoetingsplekken en een inrichting van de openbare ruimte waardoor mensen oogcontact maken. Stadsparken en groenzones moeten daartoe uitnodigend en divers zijn, en moeten midden in de wijk bij fietspaden en scholen liggen. Ze bepleitte een hoge dichtheid van gebouwen, in plaats van rustiek ontwikkelde wijken ter stimulans van intermenselijke impulsen en sociale contacten.

Plater-Zyberk, architect en verbonden aan de Universiteit van Florida, heeft eraan bijgedragen dat de principes van New Urbanism (vanaf 1993) als stedenbouwkundige beweging wijd werden verspreid. Opvallende voorbeelden van New Urbanism zijn:

---

59 Jane Jacobs (1916-2006) was een Canadese journalist bekend om haar boeken over het stedelijk leven. Met haar bekendste boek 'The death and life of great American Cities' (1961) vroeg ze aandacht voor de belangen van huurders. De kwaliteit van wonen en leven zou in achterstandswijken slecht zijn. Met haar boek gaf ze oplossingen en kreeg ze de gevraagde aandacht.

60 Elizabeth Plater-Zyberk (1950) is een Amerikaanse architect en stedenbouwer uit Miami Florida. Ze is bekend als een van de oprichters van de stedenbouwkundige stroming 'New Urbanism' en is docent aan de Universiteit van Miami.

61 Rob Krier (1938) is kunstenaar, architect en stedenbouwer uit Luxemburg. Van 1993 tot 2010 had hij met architect Christoph Kohl een architectenbureau in Berlijn. Hij was professor in architectuur aan de Technische Universiteit van Wenen.

Seaside Florida (1981), Celebration Florida ontworpen door Disney studio's (1996), en San Antonio, Texas (1997).

Ze ontwikkelde een puntenplan voor woonbuurten (Katz et al., 1994): met een (voor Amerikaanse begrippen) hoge stedelijkheid, een duidelijk centrum op loopafstand (400 m.), een verscheidenheid aan woningen, een openbare ruimte die aanvoelt als privéruimte, een gemengde bewonerspopulatie, een goed winkelaanbod en achterhuizen om vanuit te werken. De school ligt bij wandelpaden, er is speelruimte voor kinderen, er zijn voet- en fietspaden, smalle straten om het verkeer te remmen en de trottoirs zijn breed. Er staan mooie gebouwen op prominente plekken, parkeerplaatsen op eigen terrein, buurthuizen, bewoners hebben veel te vertellen en er zijn activiteiten.

Architect Krier, verbonden aan de Technische Universiteit van Wenen, heeft een vergelijkbare boodschap. Hij werd in Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en Nederland bekend door zijn stedenbouwkundige werk in de stadvernieuwing[62]. Zijn inspiratie ontleent hij aan de stedenbouw van Romeinse en oud- Europese steden. Hij bepleit een stratenpatroon dat karakter aan de stad geeft, met concentratie van bebouwing in het centrum en minder concentratie aan de randen van het woongebied. Daarnaast moet volgens hem gezorgd worden voor een diversiteit aan woningen met een karaktervolle architectuur met smalle straten en kleine woningblokken (Krier et al., 2003).

De visie van Jane Jacobs, het oeuvre van New Urbanism en het werk van de neoromantische stedenbouwers als Krier op de stedenbouw tonen veel overlap, hebben eenzelfde denkrichting over hoe leefbare buurten moeten worden ingevuld, dat ook de bewoners actief moeten worden en voor die buurt en zichzelf verantwoordelijkheid moeten nemen. De woonomgeving moet daarvoor mooi, aangenaam en veilig zijn, dat bewoners zich daar goed voelen en elkaar ontmoeten laagdrempelig is. De invulling luistert daarbij nauw, straatpatronen worden op de meter nauwkeurig aangegeven. De openbare ruimte wordt daarmee van de mensen zelf, ook wel 'placemaking' genoemd (Whyte, 1980) (Calthorpe, 1993).

62 Voorbeelden van het werk van Krier zijn: Spreebogen in Berlijn (1993), Bornstedter Feld in Potsdam (1994), Brandevoort in Helmond (1996) en Haverleij in Den Bosch (1998).

Conclusies en relatieschema voor sociale cohesie

Sociale cohesie blijkt van maatschappelijk belang, het regelt gevoelens van veiligheid en geborgenheid en het levert mensen een basis voor sociale en economische stijging. Sociale cohesie helpt daarmee dat mensen zich kunnen ontplooien, opdat zij voor en met anderen initiatief willen nemen. Daar is wel wat voor nodig, de condities moeten goed zijn en mensen moeten ergens door geactiveerd worden. Vanuit de sociologie en de omgevingspsychologie, en ook vanuit de praktijkervaring van stedenbouwers en architecten, wordt daarvoor in de literatuur een diversiteit aan suggesties gedaan, over hoe woon- en leefomgeving stimuli voor de sociale omgang van bewoners met zich kan meebrengen.

Veel terugkomende suggesties ter bevordering van sociale cohesie onder bewoners betreft de kwaliteit van de ruimten en inrichting van de fysieke omgeving van mensen in buurten en wijken. Straten moeten smal en trottoirs breed zijn, woningen en gebouwen behoren mooi afgewerkt te zijn met winkels en voorzieningen op loopafstand. Onder zulke omstandigheden worden bewoners zich van hun omgeving, van de fysieke omgeving en andere mensen bewust, hetgeen de drempels tussenbewoners verlaagt om contact te zoeken.

Daarom zijn ontmoetingsplekken nodig, is het advies van sociologen en stedenbouwers. Goede ontmoetingsplekken kunnen gecreëerd en aangelegd zijn, zich in groene ruimtes en parken of op onverwachte plekken bevinden. Belangrijk is dat zulke plekken een vorm van familiariteit aan bewoners geven, qua gevoel tussen privé en privaat in liggen. Dan ontstaat ‘place attachment’, en als velen zulke plekken bezoeken ook ‘sense of community’ waarmee de basis voor sociale samenhang als ‘binding’ voor sociale cohesie wordt gelegd.

Bij ‘binding’ van bewonersgroepen van verschillende leefstijlen, inkomensklassen of etniciteit, wordt van ‘bridging’ gesproken, dat zou de sociale cohesie versterken. Het actief mengen van bewonersgroepen in wijken blijkt weinig te helpen. Beter gesitueerden vinden ontmoetingsplekken door hun relatief grotere mobiliteit nu eenmaal steeds meer buiten de woonomgeving. Ouderen, jongeren en bewoners met een allochtone achtergrond blijven achter en juist deze bewonersgroepen ‘bridgen’ minder eenvoudig. Professionals kunnen wel een stimulerende bijdrage leveren door het introduceren van projecten als ‘Kan Wel’ en door het introduceren van vrijwilligerscentrales.

Algemeen concluderend blijkt dat er aan sociale cohesie onder bewoners twee kanten zitten. Enerzijds toont de doorsnee aan inzichten dat de condities voor sociale cohesie een volgordelijkheid hebben; als het thuis niet op orde is komen mensen niet aan anderen toe, er moet een reden, positief of negatief, zijn om anderen te ontmoeten en ontmoetingsplekken helpen dat bewoners sociaal met elkaar omgaan.

Anderzijds kiezen mensen bij voorkeur voor lichte vormen van sociaal verkeer, is er blijkbaar een voorkeur voor 'sociale samenhang' meer dan voor 'sociale cohesie' waarbij de onderlinge binding en daarmee de onderlinge sociale controle groter is. Als er wel sprake van sociale cohesie dan maakt 'bridging', 'binding' tussen verschillende sociale groepen dat sterk, volhoudbaar!

Ten aanzien van condities sociale cohesie in de woonsituatie wordt duidelijk dat een aantal condities vooral fysieke componenten heeft terwijl het bij andere condities vooral om menselijke gedrag gaat. Al deze op basis van dit literatuuronderzoek gegeven condities ter bevordering van sociale cohesie onder bewoners en de gevonden onderlinge relaties blijken tezamen een relatieschema te vormen. Genoemde condities van 'thuis voelen', 'contactzoekend' en 'sociale samenhang' liggen daarbij aan de basis van 'sociale cohesie'. Daaronder vinden genoemde condities een plaats die in voorwaardelijke, stimulerende en versterkende condities is te rubriceren. De twee kantelpunten komen mede daardoor duidelijk in beeld. Zie voor de gehele samenhang het relatieschema in Figuur 11.

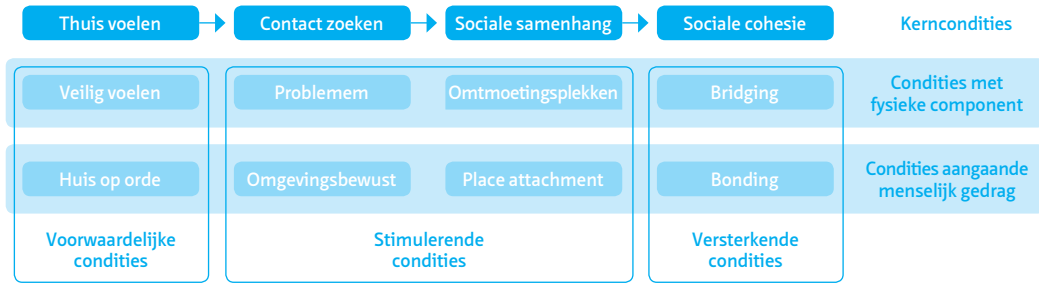

Figuur 11
Relatieschema: condities en invloedsfactoren voor sociale cohesie.

§ 1.2 'Place attachment', poreuze zones en sociale cohesie

Onopvallende ontmoetingsplekken op verscholen plekken in de natuur, in groene randen en parken op verscholen locaties in steden, daar vragen Van Zoest en Schram aandacht voor (Van Zoest, 2006)[63] (Schram, 2006)[64]. Voor Van Zoest moet het belang van natuurbeleving voor mensen ook in de stad niet worden onderschat. Met groene plekken gaan mensen volgens hem een diepe vorm van 'place attachment' aan, die verder gaat dan alleen het feit dat zulke plekken aangenaam zijn. Volgens Schram kennen steden ook verscholen ontmoetingsplekken, plekken op verloren ruimte tussen stedelijke gebieden in of aan de rand van de stad. Is de stad de stedenbouwkundige 'mal', dan zijn zulke verscholen plekken de 'contramal', aldus de boodschap van Schram.

Hun benadering onderscheidt zich daarin dat zulke plekken door mensen tot ontmoetingsplekken gemaakt worden zonder dat een overheid of professionals daar iets voor hoeven te doen.Tenslotte kent de natuur oneindig veel plekken en ook in het stedelijk weefsel zijn vele verscholen plekken. Interessant in de zoektocht naar 'condities voor sociale cohesie' is wat voor een soort verscholen plekken mensen opzoeken en hoe groepen daarin handelen en hoe dan sprake van 'binding' is.

'Place attachment' als grond voor sociale cohesie (Van Zoest, 2006)

Volgens Van Zoest kunnen mensen sterk aan een plek hechten,en zich niet alleen met de plek maar ook met de mensen die daar wonen, werken of recreëren verbonden voelen. Bij zulke 'place attachment' hechten mensen niet alleen aan een plek, maar ook aan de betekenis van die plek, aan de functie van een plek en aan de mensen die zulke plekken bezoeken. Mensen hebben namelijk de behoefte om zich emotioneel aan plekken (Shumaker & Taylor, 1983) (Altman & Low, 1992) en mensen te binden (Levitt, 1991) (Weiss, 1991). Ook voor groepen mensen kan binding aan een plek of plekken belangrijk zijn (Kyle et al., 2005). Daarmee krijgt 'place attachment' naar zijn inzicht een diepere betekenis.

63 Johan van Zoest is docent en onderzoeker aan de faculteit Bouwkunde, afdeling Urbanism van de TU Eindhoven. Hij doet onderzoek naar de functie van natuur in de stad. Daarvoor werkte hij als stedelijk beleidsmaker in Den Haag en Amsterdam.

64 Anne Schram is onderzoeker en promovendus aan de faculteit Bouwkunde, afdeling Urbanism van de TU Eindhoven. Ze is freelance schrijver en kunstenaar.

'Place attachment' omvat volgens Van Zoest, twee componenten: '*place dependence*' en '*place identity*'. Bij '*place dependence*' binden mensen zich met anderen aan een plek vanwege een activiteit die aan die plek verbonden is. Het betreft een praktische binding; samen komen in dezelfde kroeg, buurtbewoners die elkaar geregeld spreken, samenkomen bij de kinderboerderij. Bij '*place identity*' gaan mensen een emotionele binding, een 'sense of place' met een plek aan, omdat deze wordt verbonden aan de eigen identiteit of wordt gerelateerd aan persoonlijke waarden (Proshansky, 1978) (Krupat, 1983) (Korpela, 1989). Voorbeelden zijn een standbeeld, een kerkplein of een oude boom (Van Zoest, 2006). Plekken zijn daarbij ook publiek: ze ontstaan en manifesteren zich door gedeelde ervaringen, door het uitwisselen van gedeelde symbolen en betekenissen (Relph & Charles, 1976) (Tuan, 1974).

Waardevolle plekken krijgen meestal pas in de loop van jaren hun betekenis. De bindende waarde neemt door de jaren toe of omwonenden ontdekken de waarde pas na jaren, of associëren de plek met stabiliteit en continuïteit waaraan veel mensen waarde hechten (Van Zoest, 2006). 'Place attachment' kan dusdanig sterk zijn dat het gevoel bij mensen blijft. Ook als de plek transformeert of verdwijnt (Hull et al., 1994). Drie factoren blijken bij het verkrijgen van betekenis volgens Van Zoest een rol te spelen. Allereerst krijgt een plek door zijn geografische aanwezigheid entiteit, maar ook esthetiek en fascinatie spelen mee. Plekken van en in de natuur zijn daar volgens Van Zoest een krachtig voorbeeld van. Bijvoorbeeld hoe een monumentale boom veel aan de eigenheid en het karakter van een straat, van een plein of een huis kan bijdragen (Van Zoest, 2006).

Volgens Wilson hebben mensen een aangeboren behoefte aan natuurbeleving ('*biophilia*') (Wilson, 1984). Van belang zijn de cultureel bepaalde associaties die de natuur bij mensen oproept. In veel culturen wordt aan natuur dan ook een sacrale of spirituele betekenis toegekend. Natuur is ook voor veel mensen een krachtig, positief symbool, dat kan refereren aan begrippen als leven, vrijheid, continuïteit, balans of aanpassing (Ryan, 2005).

In steden zijn natuurplekken veelal afgebakende zones met een herkenbaar binnen en buiten, denk aan stadsparken, pleinen en hofjes. Ook randen en overgangen: oevers van water, stadsranden en uitzichtpunten, bieden dat (Tuan, 1974). Door ontwerp, aanleg en beheer kan de kwaliteit van plekken in dergelijke natuur extra waardevol worden. Een interessant voorbeeld in dit kader is het Wasven (Van Zoest, 2006) een zes hectare natuurhistorisch gebied gelegen in het stadsdeel Tongelre van Eindhoven (www.wasven.nl). Het gebied is in beheer bij een vrijwilligersorganisatie en is een goed en actueel voorbeeld van de manier waarop natuurlijke elementen voor omwonenden een waarde van 'place attachment' hebben gekregen:

'Op deze relatief onbekende plek, die enerzijds een oase vormt in de stad, maar anderzijds ook omstreden is, rafelig en moeilijk bestembaar, is sinds het einde van de jaren negentig een actieve bewonersorganisatie of community ontstaan. (....) De bewoners van het gebied zetten zich gezamenlijk in om dit cultuur- en natuurhistorisch stuk van hun dagelijkse omgeving te kunnen behouden (Van Zoest, 2006).'

'Place attachment' vindt ook op groepsniveau plaats, waarbij een plek dusdanig veel emotionele waarde heeft dat de groepsleden zich daardoor onderling verbonden voelen. Dan zijn mensen inplaats van 'existentiële outsiders', 'existentiële insiders' geworden, en is er sprake van 'sense of community' (Relph & Charles, 1976). Bij 'sense of community' voelen mensen dat ze deel van een sociale gemeenschap uitmaken. 'Sense' is synoniem voor de sociale 'binding' binnen de groep. Voor deelname aan een 'community'-gemeenschap blijken vier factoren van belang (McMillan & Chavis, 1986);

- participatie: meedoen en kunnen meedoen aan activiteiten;
- invloed: zeggenschap binnen de gemeenschap hebben;
- voldoening: vervulling van eigen behoeften;
- integratie: het delen van een emotionele band.

Poreuze ruimte als grond voor sociale cohesie (Schram, 2006)

Schram heeft het sociale gedrag van mensen in de sloppenwijken van San José in Costa Rica onderzocht, met speciale aandacht voor de sociale cohesie in sloppenwijken. Ze noemt San José (een stad van ruim 300.000 mensen) een nevelstad, een stad met veel ongebruikte open ruimte langs spoorbanen en snelwegen en tussen woonwijken, in de ruimtelijke porositeit van de stedelijke structuur:

Mensen eigenen zich zulke restruimten volgens Schram toe omdat ze elkaar daar op geheel eigen wijze kunnen ontmoeten, om eigen activiteiten te ontplooien; voor handel, speelruimte voor jongeren en ontmoetingsplek voor oudere jongeren en ouderen (Low, 2003). Het huisvesten van de gemeenschap vindt feitelijk in een gefragmenteerd mozaïek van verscheidenheid plaats, in zowel ruimtelijke als sociale zin. Mensen zoeken hun eigen ruimte op, alleen of met elkaar, tijdelijkheid en flexibiliteit en de stad faciliteert onbedoeld, door een stedelijke structuur van accumulatie (Schram, 2006):

'Tegenover de traditie van de geheel vormgegeven creatiestad staat de mogelijkheid van de relatief ongeplande stad, die zich, net als in de voorspelling van André Corboz, van begrenzingen, hiërarchie en compactheid weinig aantrekt en zich als een nevel over het landschap verspreidt (Corboz, 1992). Daarmee kan de stad ruimtelijk poreus worden als antwoord op een poreus geworden gemeenschap. Krottenwijken repareren daarmee de sociale teloorgang van de stad, en niet andersom.'

Schram zet haar eigen inzichten over poreuze ruimte naast de traditionele benadering van 'place attachment'. Ze stelt in haar kritiek dat de moderne stedenbouw aan het thema 'community' nog steeds een te eenzijdige uitleg geeft, door deze teveel aan een ruimte en een plek en te weinig aan het feitelijke gedrag van mensen te koppelen (Amin & Thrift, 2002). De individualisering geeft mensen de voordelen die zij zoeken en hun leven ontwikkelt zich daardoor van 'Gemeinschaft' naar een 'Geselschaft' met een voorkeur voor 'sociale samenhang' inplaats van 'sociale cohesie' (Tönnies, 1887).

Mensen verlangen als compensatie van het sociaal minder zekere van 'Geselschaft' tegelijk ook weer naar de rust en warmte van de oude gemeenschap, het gevoel van 'community lost' (Wellman, 2007). Dit verlangen richt zich op samenhang, stabiliteit en veiligheid. Er ontstaan nieuwe typen groepsvormen niet meer zo plaatsgebonden als voorheen 'community saved' genoemd (Wellman, 2007). Toch kiezen ook velen voor een losser onderling contact, 'deterritoriaal' minder aan een geografische locatie gebonden (Mitchell, 2000). Mensen worden informatiestromen en media, niet minder verbonden maar plaatselijk wel minder territoriaal geworteld (Schram, 2006). De onderlinge solidariteit is niet meer vanzelfsprekend en moet verworven worden (Bauman, 2001), een situatie die 'community liberated' genoemd wordt. Plekken zijn daarbij van evenveel belang als bij 'community saved', maar fluïde aanwezig, onverwacht en ongepland (Wellman, 2007).

Sociale cohesie in verscholen ontmoetingsplekken

Van Zoest en Schram lijken elkaar erin te vinden dat mensen waardevolle plekken nodig hebben, individueel en om anderen te ontmoeten. Ze vragen aandacht voor verscholen plekken die niet iedereen direct opvallen, zoals die in de natuur aanwezig zijn en in rafelranden van het stedelijk weefsel. Het zijn mensen zelf die zulke plekken tot ontmoetingsplek maken. Krachtige plekken hebben identiteit of identiteit gehad, door een object of een gebeurtenis of gewoon doordat mensen daar al jaren komen waardoor er sprake van 'place attachment' is.

Zulke verscholen plekken worden vooral waardevol voor mensen doordat andere mensen die plekken waardevol maken, door deze regelmatig te bezoeken of door activiteiten te ontplooien, ook daar zijn Van Zoest en Schram het over eens. Alleen zoekt Van Zoest zulke plekken in de natuur en Schram in de poreuze ruimte van de stad. Vooral Schram geeft aan dat juist zulke verscholen plekken aan de behoefte van mensen om zich minder te binden beantwoorden. Mensen zoeken volgens Schram wel het contact met anderen maar willen dat steeds meer zonder verplichtingen. Het ongeorganiseerde van verscholen plekken maakt deze plekken daar volgens Van Zoest en Schram met name geschikt voor.

Van Zoest en Schram onderzochten zulke plekken ook op groepsgedrag, onder welke condities mensen vaker naar dezelfde plek komen en er een gedeelde waardebeleving, een 'sense of community' is. Volgens Van Zoest ontstaat zulke gemeenschapszin doordat omwonenden voor een plek gaan zorgen, het beheer oppakken en activiteiten gaan organiseren. Condities voor zulk sociaal gedrag zijn: participatie, invloed, voldoening en integratie. Volgens Schram moeten waardevolle ontmoetingsplekken vrijheid voor eigen ontplooiing geven en flexibele mogelijkheden hebben. Van Zoest en Schram omarmen daarmee dat stedelijke populaties naar een 'community-liberated' tenderen, waarbij vormen van sociale samenhang en eigenbelang en ontplooiing samengaan.

§ 1.3 De Vissershop-enquête: condities voor sociale cohesie

In 2007 is onder de bewoners van het Vissershop onderzoek naar de sociale samenhang gedaan. Aanleiding daartoe was de ommezwaai van de bewoners van tegen naar voor de vervangende nieuwbouw (Wagt, 2003). Daarmee viel de sterke sociale band onder de bewoners op en dat was aanleiding om de onderliggende condities te onderzoeken.

Het onderzoek heeft in het voorjaar van 2007, een jaar na de oplevering van de laatste woning, plaatsgevonden. Voor het onderzoek het geschikte moment: de verhuizing van alle bewoners had plaatsgevonden en de bewoners, individueel en als groep, hadden zich kunnen settelen. De opzet van het onderzoek en de resultaten worden hieronder toegelicht.

De onderzoeksmethode

Als onderzoeksmethode is voor kwantitatief onderzoek, een enquête onder bewoners passend bij evaluatieonderzoek, gekozen (Van der Zee, 2004) (Sanders & Bieleman, 2007)[65]. Eerst is vooronderzoek gedaan. Aan de hand van literatuur en projectgebonden informatie zijn een trefwoordenlijst en een vragenlijst opgesteld (Emans, 1990). Vervolgens zijn deze vragen op een aantal leden van de bewonerscommissie en medewerkers van de woningcorporatie op duidelijkheid getoetst (Swanborn, 1999). De

65 De enquête en de factoranalyse zijn door bureau Intraval in Groningen uitgevoerd vanwege hun ervaring daarmee.

enquête bevatte naast de gebruikelijke controlevragen ook ruimte voor een inhoudelijke reactie van de bewoners, met gesloten en open vragen. Vervolgens is een factoranalyse voor ranking van de gevonden factoren uitgevoerd (Yin, 2008).

Omdat het Vissershop van na de nieuwbouwsituatie het overzichtelijke aantal van 220 woningen telt, kon voor een huis-aan-huisenquête worden gekozen. Daarbij is voor een Multi Methode Aanpak (MMA) gekozen: huishoudens die niet direct werden bereikt zijn daarna gebeld of door de bewonerscommissie benaderd. De wijk PelderHorn in Zaandam is daarbij als referentie meegenomen. Met 120 van de 291 (41%) uitgezette formulieren was de steekproef onvoldoende significant om voor de locatie conclusies te trekken. Maar voor de doelstelling van het onderzoek om een prioritering met betrekking tot woonvoorkeur duidelijk te krijgen, was er met 120 ingevulde formulieren op 175 reacties (69%) voldoende significantie. Ook de spreiding naar leeftijd, geslacht en woonduur was gezien de bevolkingssamenstelling van Zaandam voldoende representatief, zie Bijlage 3. De reacties op de open vragen zijn gebruikt om het resultaat van de SPSS-factoranalyse te begrijpen en te analyseren.

Het resultaat van de enquête en de ranking van condities voor sociale cohesie

Het vooronderzoek leverde de volgende trefwoorden op: sociale cohesie, plaatsgebonden, thuisvoelen, de buurt, verbondenheid, irritaties, ontmoeten en activiteiten. De daarop volgende enquête leidde tot een diversiteit aan door de bewoners genoemde factoren voor de sociale cohesie in het Vissershop. Op de open vragen kwamen de volgende impressies:

- als je aan komt lopen, krijg je echt een dorpsgevoel door het mooi aanzicht;
- de buurt is door de nieuwbouw wel meer opgefleurd, daarvoor was het hier erg verpauperd;
- nieuwe bewoners moeten nog wennen aan het vele groeten;
- er is behoefte aan meer parkeerplaatsen, omdat nieuwe bewoners twee auto's hebben;
- de nieuwe bewoners zijn vooral tweeverdieners waarbij de ik-mentaliteit heerst;
- kopers maken het wel netjes, sommige oud-Hoppers maken er ook wel zootje van;
- kinderen zijn de bindende factor in het Vissershop;
- er worden activiteiten georganiseerd: wie heeft de mooiste tuin, en bollen poten langs het water.

Voor genoemde factoren is een factoranalyse en een correlatieanalyse (Cronbach's alfa-analyse met 40 als norm) uitgevoerd, zie Tabel 2. Daarmee konden deze factoren tot condities worden geclusterd en konden de onderliggende factoren op basis van de score worden geordend. De correlatieanalyse leverde negen condities voor de sociale cohesie in het Vissershop op: woongenot, kindvriendelijkheid, vermaak, geborgenheid, ontmoetingen, comfort, overzichtelijkheid, fysieke hinder en sociaal gemis.

Condities	Factoren	Invloed
Woongenot	Ruime woningen	0,930
	Buurtcontacten	0,928
	Privacy	0,919
	Eigen tuin	0,916
	Goed onderhouden woning	0, 884
Kind-vriendelijk	Veel kinderen	0,867
	Speelruimte	0,818
Vermaak	Sport voorzieningen	0,831
	Hobbymogelijkheden	0,713
	Buurtactiviteiten	0,498
Geborgenheid	Buren die groeten	0,680
	Buren die elkaar helpen	0,499
	Winkels dichtbij	0,492
Ontmoeten	Buurtactiviteiten	0,818
	Buurtfeest	0,797
	Ontmoetingsplekken	0,674
	Buurtcentrum	0,645
	Basisschool aanwezig	0,481

Condities	Factoren	Invloed
Comfort	Goed onderhouden huizen	0,801
	Woningen om lang te wonen	0,624
	Goede parkeervoorzieningen	0,582
Overzichtelijk-heid	Duidelijke buurtgrenzen	0,670
	Compacte opzet huizen	0,662
	Herkenbare architectuur	0,602
Fysieke hinder	Verkeersveiligheid	0,781
	Slecht onderhouden straten	0,741
	Geluidsoverlast	0,715
	Graffiti	0,711
	Zwerfvuil	0,707
	Verwaarloosd groen	0,677
	Hondenpoep	0,618
	Verwaarloosde tuinen	0,456
	Weinig parkeerplaatsen	0,419
Sociaal gemis	Geen ontmoetingsplekken	0,825
	Geen buurtfeesten	0,821
	Geen buurtcentrum	0,748
	Geen kinderspeelplaatsen	0,541

Tabel 2
Condities en factoranalyse Vissershop-enquête, condities voor sociale cohesie.

Toelichting op de condities voor sociale cohesie onder de bewoners van het Vissershop op basis van deze factor- en correlatieanalyse, waarbij de reacties op de open vragen zijn meegenomen.

Woongenot: genoemde factoren hebben vooral betrekking op het eigen wonen: ruime woning, privacy, eigen tuin en goed onderhouden woning. Ook wordt 'burencontact' genoemd. Woongenot krijgt de hoogste 'ranking', blijkbaar vinden de bewoners het belangrijk dat het eigen woongenot op orde is voordat je in het contact met anderen kunt investeren.

Kindvriendelijk: een van de reacties op de open vraag hiernaar was: 'kinderen zijn de bindende factor in de het Vissershop'. Veel kinderen en speelruimte blijken belangrijke conditie voor sociale cohesie .

Vermaak: activiteiten waarbij mensen samen met anderen bezig zijn, blijken voor de sociale cohesie in het Vissershop van belang. Genoemd worden sport en buurtactiviteiten.

Geborgenheid: als buren elkaar groeten en elkaar helpen, dan geeft dat geborgenheid. Ook 'winkels dichtbij' wordt genoemd. Het geeft een goed gevoel als er voorzieningen in de buurt zijn.

Ontmoetingen: ook in het Vissershop wordt ontmoeten als belangrijke conditie voor sociale cohesie genoemd. Het krijgt niet de hoogste score maar heeft in de ranking een goede middenpositie gekregen. Voor ontmoeten worden ontmoetingsplekken en activiteiten als belangrijke factoren aangegeven. De basisschool die midden in het Vissershop ligt, vervult daarin blijkbaar een belangrijke functie.

Comfort: de bewoners voelen zich blijkbaar comfortabel als niet alleen de woning maar ook de buurt op orde is. Dat blijkt uit de genoemde factoren: goed onderhouden huizen, woningen om lang te wonen en goede parkeervoorzieningen.

Overzichtelijkheid: de bewoners van het Vissershop geven tevens aan dat ze het belangrijk vinden dat hun buurt overzichtelijk is. Daarbij gaat het om buurtgrenzen, compacte opzet en herkenbare architectuur. Veiligheid en geborgenheid zijn van belang.

Fysieke hinder: ook hinder en irritaties brengen mensen met elkaar in contact, tonen de vele bij 'fysieke hinder' genoemde factoren. Een irritatie is een reden om daar met anderen over te spreken, eventueel om actie te ondernemen. De irritaties van de bewoners in het Vissershop zijn: verkeersonveiligheid, slecht onderhoud van straten, geluidsoverlast, graffiti en zwerfvuil, verwaarloosd groen en verwaarloosde tuinen en zeker ook hondenpoep.

Sociaal gemis: Het gemis aan ontmoetingsplekken, een buurtcentrum en kinderspeelplaatsen, en buurtactiviteiten blijkt de bewoners van het Vissershop te binden. De bewoners hebben daar blijkbaar behoefte aan en spreken daar met elkaar over.

Condities voor sociale cohesie een jaar na herbouw van het Vissershop

Dit in 2007 in het Vissershop uitgevoerde onderzoek leverde aanvullend op het literatuuronderzoek een meer gedetailleerd en op basis van de beïnvloedingsfactoren en onderliggende factoren een meer geordend beeld van de condities stimulerend voor sociale cohesie onder de bewoners op.

Het onderzoek bevestigt ten opzichte van het literatuuronderzoek niet dat bewoners weerstand tegen sociale cohesie hebben en dat sociale samenhang voor bewoners voldoende is (Maryanski & Turner, 1992). Het Vissershop is blijkbaar een uitzonderlijke situatie op dit punt. Ook levert dit onderzoek geen nadere informatie over eventuele 'bridging' op, omdat de bewonerspopulatie erg homogeen, autochtoon en blank is.

Condities als trots op de buurt en gesteld op de mensen die daar wonen, kwamen bij dit Vissershop-onderzoek niet naar boven. Dit is opvallend omdat de bewoners bij de sloop van het Vissershop veel sentiment voor hun buurt toonden. Met een zelfgetimmerde sarcofaag werden de herinneringen van de oude woningen weggedragen, zie § 0.1. Dat betrokken beeld wordt door het Vissershop-onderzoek dus niet bevestigd. Mogelijk komt dat doordat de lokale bevolking nuchter van aard is (Wagt, 2003) en de sloop tijdens het onderzoek al enige tijd geleden was.

Het resultaat van dit onderzoek bevestigt het relatieschema voortkomend uit het literatuuronderzoek van § 1.1. Bewoners blijken pas aan sociale cohesie toe te komen als de eigen thuissituatie en de directe woonomgeving op orde is. Elkaar kennen en groeten hoort voor de bewoners daar duidelijk bij. Ook worden voorzieningen in de wijk en gevoelens van veiligheid en geborgenheid als belangrijk genoemd. Opvallend is het belang dat bewoners aan ontmoeten, sociale activiteiten en een veilige overzichtelijke woonomgeving geven. Het gemis aan activiteiten en ergernis rond fysieke gebreken enerzijds en activiteiten anderzijds, het daaraan meedoen en het organiseren daarvan, blijken belangrijke stimuli voor de sociale omgang onder bewoners.

§ 1.4 Casestudie IJburg en Hoograven: wijkkeuze, methodologie en analyse

In 2009 is het onderzoek naar 'condities voor sociale cohesie' uitgevoerd in de wijken IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht afgerond. Doel van dit onderzoek was om van bewoners op wijkniveau te vernemen onder welke omstandigheden zij sociale cohesie aangaan en hoe zij dat beleven. De resultaten en de opbouw van deze casestudie worden hieronder gepresenteerd. Eerst wordt de keuze voor deze twee wijken toegelicht. Daarna wordt de onderzoeksmethodologie en de methode van analyse toegelicht. De resultaten en conclusies worden in § 1.5 gegeven.

De wijken van onderzoek: IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht.

Voor het onderzoek is bewust voor relatief grote wijken met lopende bouwactiviteiten gekozen. De eerste reden voor deze keuze betrof dat grote wijken ruimte aan diverse vormen van sociale contacten bieden. Zijn er bouwactiviteiten dan mag verwacht worden dat bewoners daardoor meer alert op hun omgeving zijn. Een extra argument (zie ook § 0.4) was dat de stedelijke en duurzame opgave van Nederland vooral ook in deze wijken ligt. Er is vervolgens voor een nieuwbouw- en een herstructureringswijk gekozen om zowel een wijk zonder als een wijk met etnische problemen in het onderzoek te betrekken. Dit gezien de actualiteit van het allochtonenvraagstuk in veel grote wijken van Nederland.

Beide wijken van onderzoek, IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, zijn grote wijken van ca. 10.000 inwoners en voldoen aan deze criteria. In IJburg was de nieuwbouw van het eerste en grootste eiland tijdens het onderzoek nog niet afgerond en in de wijk Hoograven was de uitvoering van de herstructurering nog gaande. De samenstelling van de bewonerspopulatie van beide wijken verschilt weinig, qua leeftijd en in beide wijken wonen zowel autochtone als allochtone bewoners. Wel verschilt de stedenbouwkundige ligging van de wijken significant. IJburg ligt aan de rand van Amsterdam en de wijk Hoograven is in Utrecht duidelijk een binnenstedelijke wijk. Gezien de grote schaal van beide wijken kan er desondanks van worden uitgegaan dat deze randeffecten nihil zijn en de woonsituatie voor de bewoners van beiden wijken voor het onderzoek uiteindelijk weinig verschilt.

De keuze voor genoemde twee wijken ten opzichte van andere stedelijke wijken lag uiteindelijk daarin dat zich in beide wijken voor zover bekend geen bijzondere en extreme situaties voordoen. Deze zouden het onderzoek namelijk eenzijdig kunnen beïnvloeden. Om die reden is ook niet voor een zogenaamde Vogelaar achterstandswijk (Ministerie van VROM, 2007b) gekozen omdat in deze wijken vele door de overheid geïnitieerde verbeterprogramma's lopen. Dat zou de beleving van sociale cohesie door bewoners kunnen beïnvloeden.

IJburg Amsterdam

IJburg maakte samen met de Indische Buurt, het Oostelijk Havengebied en Zeeburgereiland deel uit van het Amsterdamse stadsdeel Zeeburg, tot het in 2010 van het grotere stadsdeel Oost deel ging uitmaken. Het betreft een agglomeratie van nieuw te creëren eilanden in het Markermeer. Van de zes geplande eilanden zijn in 2011 het steigereiland en het haveneiland gereedgekomen. De bouw van de overige vier eilanden is in 2010 gestart, maar in 2013 voor onbeperkte tijd stilgelegd. Voor een beeld van IJburg Amsterdam, zie Figuur 12.

1

2

3

4

5

6

Figuur 12
IJburg Amsterdam impressie.

Het plan voor de bouw van IJburg stamt al van 1965 toen het architectenduo Van de Broek en Bakema hun plan voor 350.000 inwoners presenteerden (Oskam, 1993). Uiteindelijk is zoals bekend voor een kleiner IJburg gekozen met Almere als zusterstad. De gemeente Amsterdam nam het besluit tot aanleg van IJburg in 1996. Tegenstanders hadden grote bezwaren tegen de gevreesde aantasting van de natuur in het IJmeer en vroegen om een referendum. Dat correctieve referendum werd op 19 maart 1997 gehouden maar beïnvloedde het besluit uiteindelijk niet.

Volgens het oorspronkelijke plan zal IJburg uiteindelijk 18.000 woningen tellen voor 45.000 inwoners, en daarnaast werk bieden aan 12.000 personen. Het gemiddelde aantal inwoners per woning is 2,6 personen (Amsterdam, 1998). De woningvoorraad in IJburg is samengesteld uit 30% huur- en 70% koopwoningen. In Amsterdam als geheel is die verhouding andersom: 80% huur en 20% koop. Binnen elk blok zijn verschillende typen woningen te vinden: koop en huur, appartementen en eengezinswoningen. IJburg is stedelijk opgezet met een grote woningdichtheid. Naast huizen, scholen en winkels waren er sportaccommodaties, restaurants, een strand en een begraafplaats gepland. Inmiddels lijkt IJburg uitgegroeid tot een gewone Amsterdamse stadswijk (Luijten & Loermans, 2010), compleet met alle problemen die ook elders in de stad voorkomen. IJburg heeft stedelijke en suburbane kenmerken: het is een buitenwijk van Amsterdam maar het centrum van Amsterdam is met weinig reistijd te bereiken.

IJburg telde in 2008 op het moment van het onderzoek circa 15.500 inwoners (Teune & Jeurissen, 2003). De samenstelling van de wijkbewoners is 31% single, minder dan de 55% in heel Amsterdam, 3% is ouder dan 65 en 49% is van allochtone afkomst. De gemiddelde leeftijd van de bewoners is laag: 28 jaar. Dat komt door de oververtegenwoordiging van gezinnen met jonge kinderen, zoals vaak in jonge wijken voorkomt. Ouderen en eenpersoonshuishoudens zijn in IJburg ondervertegenwoordigd. Het opleidingsniveau is hoog, met veel academici en hboérs. Mannen en vrouwen werken bijna fulltime, ook als ze kinderen hebben. Het algemene beeld van de bewoners van IJburg is dat van jonge stedelingen met kinderen, autochtoon en allochtoon die goed opgeleid en carrièregericht zijn. IJburg heeft als nieuwe jonge wijk ten opzichte van andere wijken in Amsterdam zoals te verwachten een laag verhuisgedrag.

De meeste bewoners zijn binnen Amsterdam naar IJburg verhuisd. Ze zijn op IJburg komen wonen vanwege de ruimere woningen en de nabijheid van de stad, waar ze vaak het werk hebben (Lupi, 2008). IJburg kent als nieuwbouwwijk vooral nieuwe bewoners. Van deze bewoners mag worden verwacht dat de meesten gezien het voor Amsterdam hoge percentage koopwoningen bewust voor IJburg hebben gekozen. Over de woningen zullen de bewoners derhalve naar te verwachten tevreden zijn. Gaat het om de woonomgeving en de sociale omgang onder de bewoners van IJburg, dan mag van de jonge bewonerspopulatie worden verwacht dat ze kritisch zijn. Als gesteld een goede basis voor onderzoek.

Hoograven

De wijk is aan de Zuidkant tegen Utrecht aangebouwd en vormt met Lunetten het stadsdeel Zuid. Hoograven telt ca. 6.500 woningen. De woningen bestaan voor 23% uit grondgebonden woningen en 77% is gestapeld: appartementen en flatwoningen. In 1995 was daarvan 84% huurwoningen. In de jaren tachtig kende de wijk verschillende kleine winkelcentra, die langzamerhand werden opgeheven.

Een klein deel van de wijk betreft het vooroorlogse Oud-Hoograven (inclusief Tolsteeg). Dat bestaat voornamelijk uit langgerekte straten met eengezinswoningen. Het merendeel van Hoograven is in de jaren vijftig gebouwd, het naoorlogse Nieuw-Hoograven (inclusief de Bokkenbuurt) (De Graaf & Steenkamp, 2010). Met deze uitbreidingswijk heeft de gemeente geprobeerd een groot stadsdeel op te bouwen dat bestaat uit overzichtelijke hoven en rechthoekige wooneenheden met groene binnenterreinen. Het wordt daarmee ook wel beschreven als een ‘gestempeld’ karakter. Elke wooneenheid bestaat uit ongeveer 300 woningen van gemengd type. Het betreft hoofdzakelijk portiekflats (meergezinswoningen) van vier tot zes bouwlagen zonder lift. Naast de binnenterreinen, die als semipublieke tuin dienen, kent de wijk ook veel openbaar water en groen. Het groene karakter van de wijk wordt als een van de belangrijkste kwaliteiten gezien (Utrecht, 1996).

In 1990 startte de gemeente Utrecht om met de woningcorporaties voor Hoograven een wijkperspectief uit te werken. Bewoners, bedrijven en gemeentelijke diensten werden betrokken. In 1995 werd het wijkontwikkelingsplan afgerond, gericht op het toevoegen van duurdere koop- en huurwoningen om sociaal sterkere huishoudens naar de wijk te halen. (Utrecht, 1996). Het plan werd gemaakt voor de duowijken Hoograven en Tolsteeg, maar het accent van de herstructurering werd in dit plan bij Hoograven gelegd (Bolt & Torrance, 2005). Het wijkontwikkelingsplan stuurt op een eindsituatie van 50% huurwoningen aan. Daarvoor worden.400 woningen voor nieuwbouw gesloopt. Veel portiekwoningen worden daarbij door appartementencomplexen vervangen. De winkelcentra Smaragdplein en 't Goylaan worden ingrijpend opgeknapt. Deze vooral fysieke herstructurering was rond 2005 op haar hoogtepunt en was tegen 2010 afgerond.

De wijk telde anno 2008 tijdens het onderzoek ongeveer 10.500 inwoners. Van deze bewoners is 25% single, 6% ouder dan 65 en 35% van de inwoners is oorspronkelijk van Nederlandse afkomst. In Hoograven wonen dus vooral gezinnen, hoofdzakelijk van allochtone afkomst. In de Bokkenbuurt binnen Hoograven wonen de meeste allochtonen (51%), waarvan het merendeel van Marokkaanse herkomst is (28%). In Hoograven wonen veel ouderen, het betreft hoofdzakelijk autochtonen bewoners die er lang geleden zijn komen wonen. In sociaaleconomisch opzicht is het een wijk met relatief veel lage inkomensgroepen, laagopgeleiden en werklozen. De werkloosheid in de wijk is veel hoger dan het landelijk gemiddelde: 37% ten opzichte van 6%. De doorstroming in Hoograven is voor Utrechtse begrippen laag; vooral de allochtone bevolking is honkvast. De grotere doorstroming die er rond 2005 door de sloop van een aantal flats ontstond heeft blijkbaar maar een tijdelijk en beperkt effect gehad (Kleinhans & Kruythoff, 2002). Voor een indruk van Hoograven van de oudbouw en de nieuwbouw, zie Figuur 13.

1

2

3

4

5

6

Figuur 13
Beelden en locatie van Hoograven in Utrecht.

Het gecombineerde onderzoek IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht

Voor de gesprekken met bewoners is als in § 0.4 toegelicht voor groepsgesprekken gekozen. De groepen zijn rond bekende personen binnen de bewonerskringen, zoals de beheerder van de kinderboerderij en de voorzitter van de wijkvereniging, gevormd. Zij werden gevraagd om de bewoners voor de gesprekken uit te nodigen, volgens de methode van semigestructureerde groepen (Patton, 2002).

Voordeel daarvan is dat de deelnemers in een vertrouwde situatie terechtkomen. Hierdoor kan het gesprek sneller opstarten, meer inhoudelijk worden en met een beter resultaat dan bij aselect samengestelde gespreksgroepen. In IJburg hebben drie en in Hoograven twee groepsgesprekken plaats gevonden.

Voor de gesprekken werd een gespreksleidraad gebruikt, zie Bijlage 3. Voorafgaand aan het gesprek vulden de deelnemers een vragenlijst over hun persoonlijke situatie in. Vervolgens werden in het gesprek aansluitend op de voorstelronde twee voorbereidende vragen voor een open gesprek aan de groep voorgelegd. Daarbij werd aan de deelnemers gevraagd deze vanuit de eigen ervaringen te beschouwen. De twee gestelde onderzoeksvragen in deze groepsgesprekken waren:

- Wat verstaat u als bewoner onder 'zich thuis voelen' in uw buurt of wijk?
- Welke veranderingen of gebeurtenissen dragen daar wel of niet aan bij?

Met de eerste vraag werd beoogd inzicht in condities voor sociale cohesie onder bewoners vanuit de perceptie van bewoners zelf te krijgen. Daarvoor werd de metafoor 'thuis voelen' gebruikt, omdat deze term dichter bij de taal van mensen dan sociale cohesie ligt. De term 'thuis voelen' wordt, alhoewel niet strak gedefinieerd en met verschillende betekenissen omkleed, in relatie met sociale cohesie gebracht (Van der Graaf & Duyvendak, 2009a). Het blijkt in de praktijk ook de term die voor veel mensen een logische associatie met de eigen woonplek oproept (WRR, 2005). Waarbij veel mensen bij 'thuis voelen' niet alleen het huis, maar ook de woon- en leefomgeving betrekken (Van der Graaf & Duyvendak, 2009b).

In de WRR-rapportage *Identificatie met Nederland wordt de term 'Thuis voelen' een functionele, normatieve én emotionele identificatie meegegeven* (WRR, 2007). Met 'functionele identificatie' doelt de WRR op het lidmaatschap van verenigingsverbanden en het participeren in buurtorganisaties en buurtactiviteiten. 'Normatieve identificatie' gaat over het delen van waarden en normen door bewoners, waardoor binding kan ontstaan. Bij 'emotionele identificatie' is sprake van binding aan een plek, 'place attachment' of 'sense of community'. Ook al gaat dit rapport vooral over het integratievraagstuk van allochtonen, deze brede positionering van 'thuis voelen' sluit goed aan bij de betekenis die sociale cohesie in alle hoedanigheden in de literatuur meekrijgt, zie voor het literatuuronderzoek de paragrafen § 1.1 en § 1.2. Een extra reden om de term 'thuis voelen' in plaats van sociale cohesie in de gesprekken te gebruiken.

Bij de gesprekken waren twee onderzoekers aanwezig. Eén leidde het gesprek en de ander maakte aantekeningen voor het verslag, daarbij ondersteund door een geluidsopname van het gesprek. Elk van de gesprekken duurde niet langer dan twee uur, omwille van de concentratie van de deelnemers.

In verband met de ervaring met deze onderzoeksmethodologie zijn de groepsgesprekken en de analyse door de DSP-groep[66] uit Amsterdam uitgevoerd (Dautzenberg, 2009a)[67]. De opzet van het onderzoek en de uitvoering daarvan zijn uitgaande van de onderzoeksvragen van tevoren nauwgezet doorgesproken en bepaald. In 2011 is het resultaat in een gezamenlijke wetenschappelijk publicatie verwerkt (Sanders & Dautzenberg, 2010).

66 De DSP-groep (1984) doet onderzoek naar de thema's 'zorg en welzijn', 'wonen en ruimte' en 'kunst en cultuur'.

67 Maaike Dautzenberg is onderzoeker, van 2006-2011 bij de DSP-groep.

Voor de analyse van de groepsgesprekken werd als gebruikelijk bij kwalitatief onderzoek een vast analysesysteem gehanteerd. Daarbij werden de gevoerde groepsgesprekken letterlijk uitgetypt. Voor elk groepsgesprek werden deze uitgetypte verslagen in de kantlijn van trefwoorden voorzien, onderling in verband gebracht en geordend tot clusters van reacties. Voor het uitgebreide verslag wordt naar de Bijlagen 5 en 6 verwezen. Daarin zijn de namen van betrokkenen uit privacyoverwegingen vervangen door het beschrijven van een karakteristiek van de persoon.

Deze clusters van reacties en de ordening daarvan zijn gebruikt om het onderscheid tussen de groepsresultaten en de individuele bijdragen te analyseren. Daarmee kon het resultaat op basis van deze clusters van bijdragen bestaande uit samenvattende boodschappen rond thema's en ter ondersteuning van citaten, worden verwerkt..

De groepsgesprekken onder bewoners dankzij sleutelpersonen

In IJburg heeft de 'Marktmeester' van de gemeente (aangesteld om bewoners en professionals voor de afstemming van de woningbouw en de openbare ruimten met elkaar te verbinden) de groepsvorming voor de gesprekken ondersteund.

De eerste groep van vijf bewoners bestond uit eerste bewoners van IJburg die op het moment van het onderzoek vier tot zes jaar in IJburg woonden. Zij werden geworven dankzij een journaliste die een boek over de eerste bewoners van IJburg had geschreven. Deze groep bestond uit hoogopgeleide tweeverdieners met kinderen; vier vrouwen en een man, vooral werkzaam in creatieve beroepen, een meubelontwerper, schilder, landschapsarchitect en een journalist, allemaal autochtone Nederlanders.

De tweede groep werd door de kok van een sociale kookgroep geworven. Hij bereidt twee maal per week een uitgebreide maaltijd voor ongeveer tien bewoners van IJburg. Zijn gasten zijn vooral afkomstig uit de sociale huursector, hoofdzakelijk alleenstaande oudere vrouwen (70+) en alleenstaande mannen (35-50 jaar) woonachtig in beschermde woongroepen. Met deze tien gasten, de kok en zijn echtgenote vond het groepsgesprek aansluitend op een maaltijd plaats.

Bij de eerste twee gesprekken viel op dat er op twee Surinaamse bewoners na geen allochtone bewoners deelnamen. Daarom is een extra gesprek georganiseerd. Dit gesprek is, omdat er veel van origine Marokkaanse bewoners in IJburg wonen, met de voorzitter van de Marokkaanse gebedsruimte in IJburg tot stand gebracht. Gesproken is met drie Marokkaanse mannen, op dat moment zo'n 15 à 20 jaar in Nederland woonachtig. Zij waren goed opgeleid, getrouwd en hadden allen kinderen.

In Hoograven leverde de assistent-wijkmanager een lijst van sleutelpersonen waaronder de beheerder van de kinderboerderij Rotsoord. De beheerder van de kinderboerderij, tevens verantwoordelijk voor de vrijwilligersorganisatie en de sociale ontmoetingsplek in de wijk, regelde twee gesprekken onder bezoekende bewoners die voor het onderzoek al voldoende jaren in de wijk woonden. Aan de twee groepsgesprekken namen in totaal veertien bewoners deel.

Het totaal van 31 deelnemers aan de gesprekken gehouden in IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht leverden een diversiteit aan bewoners op. Uiteraard gaven de groepsgesprekken gezien het beperkte aantal betrokken bewoners geen breed representatief beeld van de bewonerssamenstelling van beide wijken, maar dat werd ook niet gezocht. Er werd wel naar gestreeft dat het gezamenlijke deelnemersprofiel bij benadering op de samenstelling van de populatie bewonerssamenstelling van beide wijken (www.nul20.nl en www.utrecht.nl) aansloot. Wel namen er verhoudingsgewijs meer hoger opgeleiden, ouderen en vrouwen dan mannen aan de gesprekken deel, waren de deelnemers op IJburg iets jonger en woonde alle deelnemers al wat langer in de wijk. Voor het overzicht van deze profielen zie Tabel 3.

Totaal van 'gespreksgroepen'		IJburg Amsterdam		Hoograven Utrecht	
		deelnemers	wijk	deelnemers	wijk
Geslacht	Man	8	50%	6	50%
	Vrouw	9		8	
Leeftijd	25-40	4		1	
	41-65	9		9	
	> 65	24% (4)	3%	29% (4)	6%
Leefvorm	Single	onbekend	32%	onbekend	25%
	Samenwonend				
Type woning	Huur	37% (10)	39%	79% (11)	84%
	Koop	63% (17)	61%	21% (3)	16%
Woonduur	< 1 jaar	2		0	
	1-3 jaar	9		0	
	3-5 jaar	6		1	
	> 5 jaar	0	onbekend	13	onbekend
Opleiding	Lagere school	1		1	
	Middelbare school	3		2	
	MBO	2		2	
	HBO/WO	11	88%	9	23%
Totaal		17		14	

Tabel 3
Samenstelling deelnemers groepsgesprekken IJburg Amsterdam en hoograven Utrecht.

Door de wijze van groepsvorming ontstonden er ook verschillen tussen de groepen onderling. Was het totaal van deelnemers aan de gesprekken redelijk divers, de groepen zelf waren meer homogeen van samenstelling. Door het gebruik van sleutelpersonen kreeg elke gespreksgroep een eigen specifieke samenstelling. Deelnemers spraken doordat zij elkaar binnen de groepen redelijk kenden en eenzelfde belangstelling deelden openlijk met elkaar, waardoor de gesprekken vlot verliepen. De beperkte wijkrepresentativiteit van het totaal aan gespreksgroepen werd daarmee door de inhoud en de diepgang van de gevoerde gesprekken enigszins gecompenseerd.

§ 1.5 Onderzoek IJburg en Hoograven en condities voor sociale cohesie

De groepsgesprekken gehouden in IJburg Amsterdam en in Hoograven Utrecht hebben clusters van reacties rond thema's opgeleverd. Het resultaat van de gesprekken en de uitwerking van de twee gestelde vragen worden in deze paragraaf behandeld. Daarbij wordt het kwadrant van Quinn van § 0.4 per thema gebruikt om opvallende individuele reacties van het algehele groepsresultaat te onderscheiden. Vervolgens worden de conclusies gepresenteerd.

Wat verstaan bewoners onder 'zich thuis voelen'?

De eerste in de groepsgesprekken gestelde vraag: wat verstaat u als bewoner onder 'zich thuis voelen'? (als nodig vereenvoudigd toegelicht als: 'waarom woont u graag waar u woont'?) resulteerde na clustering van de bijdragen in dertien thema's: tevreden zijn met jezelf, zelfbewust zijn, thuis in je huis, geaccepteerd, mensen kennen, zorgen voor elkaar, herkend worden, ons soort mensen, meteen thuis, veilig voelen, een fysieke omgeving van groen en ruim, groen maakt sociaal, en kinderen met een gerust hard laten spelen. Een aantal van deze thema's toonde in het resultaat onderling opvallend veel overlap en deze zijn daarom op een grover niveau opnieuw geclusterd. Dat resulteerde in vier voorwaardelijke condities voor sociale cohesie. Deze zijn: het 'eigen huis' op orde, onder 'ons soort mensen', veiligheid en geborgenheid en de fysieke omgeving. Elk van deze condities wordt hieronder op basis van de resultaten toegelicht:

Het 'eigen huis' op orde

'Thuis voelen' krijgt pas ruimte als het eigen huis op orde is. Eenzaamheid, gezondheidsproblemen en het ontbreken van werk en inkomsten kunnen mensen in hun handelen belemmeren. Het 'eigen huis' is de plek waar mensen zulke problemen verwerken om weer tot rust te komen. Een oudere deelnemer in IJburg zei daarover: 'je huis moet op orde zijn, dan pas komt de rest (vrouw 76 jaar).'

Voor allochtone Nederlanders is 'thuis voelen' ook 'het eigen leven' op orde hebben. De plek maakt daarbij niet uit, de mensen die er wonen wel. Want 'thuis voelen' is ook de eigen talenten en mogelijkheden maximaal benutten, en dat kan niemand alleen. Daarbij is het vooral voor de allochtone bewoners belangrijk dat zij zich gerespecteerd voelen. Zij zouden graag zien dat hun oorspronkelijke cultuur daarvoor niet zo'n barrière was. Dat gevoel van 'thuis voelen' kan er ook zomaar zijn, zonder dat daar iets voor nodig is, stelden ze. Een deelnemer uit Hoograven zei daarover: 'Ik doe de deur dicht en dan voel ik me thuis (Marokkaanse vrouw 48 jaar).'

Samen het huis op orde maken werd ook genoemd als 'thuis voelen', bijvoorbeeld als de buren helpen om het huis te behangen en in te richten, of als buren samen materialen inkopen. Vooral in IJburg Amsterdam speelde dat, omdat veel bewoners tegelijk met hun nieuwe huis bezig waren.

Onder 'ons soort mensen'

Elkaar groeten als teken dat je elkaar kent en herkent werd belangrijk genoemd om je 'thuis te voelen'. Van zulke onderlinge vriendelijke bejegening werd gezegd dat het helpt om elkaar te kunnen plaatsen en in te schatten, en dat geeft een gevoel van geborgenheid onder bewoners. Een deelnemer van IJburg zei: 'Ik zou me niet meer thuis voelen als de vriendelijkheid verdwijnt (vrouw 39 jaar).' Bij elkaar over de vloer komen werd genoemd als een stap te ver. Dat breekt gevoelens van geborgenheid vaak weer af.

Heel duidelijk stelden de autochtone en allochtone deelnemers aan de groepsgesprekken dat de omgang met mensen met dezelfde achtergrond het gevoel van 'thuis voelen' versterkt. Ook met elkaar aan het werk zijn en samen activiteiten ondernemen versterkt het gevoel van 'thuis voelen'. Een deelnemer van IJburg vertelde: 'Thuis voelen is voor mij een goed contact hebben met andere bewoners en samen dingen doen (vrouw 45 jaar).'

Door meerderen werd ingebracht: 'Soort zoekt nu eenmaal soort en het hebben van dezelfde interesses brengt je dichter tot elkaar.' De allochtone aanwezigen vertelden dat het geloof daar zeker bij meespeelt. Vanuit gezamenlijke achtergronden worden ook (culturele) verenigingen opgericht waar dat gevoel van 'thuis voelen' ook met elkaar kan worden gedeeld en versterkt.

Veiligheid en geborgenheid

Dat gevoel van 'thuis voelen' blijkt ook afhankelijk van veilig voelen, dat je veilig over straat kunt en dat je daar bekenden tegenkomt. De bewoners gaven aan dat hangjongeren zelden een probleem zijn als je ze kent en weet waar ze wonen. Een deelnemer uit Hoograven zei daarover: ''s Morgens wakker worden en weten dat alles er nog is, dat is belangrijk (vrouw 45 jaar).'

Ook werd genoemd dat slecht onderhoud, denk een vuile openbare ruimte en woningen met scheuren, geen veilig gevoel geeft. Mensen voelen zich dan door de gemeente en de woningcorporatie niet gerespecteerd en dat voelt niet prettig. Gevoelens van veiligheid verminderen daardoor. Aan de andere kant brengt het bewoners wel tot elkaar. Als het mogelijk is om zulke ongenoegens en gevoelens van onveiligheid met elkaar te delen en te bespreken wat daaraan is te doen, dan versterkt dat wel het onderlinge contact en positieve gevoelens van geborgenheid.

Ook als mensen kleine diensten voor elkaar verrichten geeft dat een gevoel van geborgenheid en helpt dat om je 'thuis te voelen'. Voorbeelden zijn een 'oogje in het zeil houden' en 'planten water geven als de ander met vakantie is'. Het gaat daarbij vooral om het gevoel, zonder verplichtingen op elkaar kunnen rekenen. Ook hier werd aangegeven dat betrokkenheid belangrijk is, maar niet te ver moet gaan. Een deelnemer uit Hoograven zei: 'Als de buren op vakantie gaan letten we op hun huis en verzorgen we de kat (vrouw 66 jaar).'.

De fysieke omgeving

In al de gespreksgroepen werd verteld dat de fysieke aanwezigheid van groen voor 'thuis voelen' bijzonder belangrijk is. De bewoners van IJburg noemden ook de aanwezigheid van water, uitzicht en het gevoel van ruimte. Groene plekken zijn voor ouderen en jongeren van nature ook ontmoetingsplekken. Meerdere deelnemers in Hoograven zeiden daarover: 'Groen is heel belangrijk voor de sfeer, het stimuleert mensen om naar buiten te gaan.'

Ook de aanwezigheid van speelplekken voor kinderen is voor het 'thuis voelen' van de bewoners belangrijk. Het is niet alleen dat je daar anderen ontmoet, maar het is gewoon belangrijk dat kinderen in de woonomgeving net als thuis vrij en veilig kunnen spelen. Samen daar toezicht op houden geeft ook het gevoel van gedeelde verantwoordelijkheid en ook dat geeft een gevoel van 'thuis zijn'.

Wijken moeten vooral ook veilig en overzichtelijk ontworpen worden. Voor de architectuur hadden de bewoners veel minder belangstelling. Een deelnemer uit IJburg zei daarover: 'Mooie architectuur? Als het maar schoon is! (vrouw 72 jaar).'

Welke gebeurtenissen of situaties dragen aan 'thuis voelen' bij

In de groepsgesprekken werd de vraag wat nu dat gevoel van 'thuis voelen' als substituut van sociale cohesie maakt of breekt heel serieus opgepakt. Opvallend was dat vooral positieve stimulerende factoren werden genoemd. Negatieve invloeden kregen in de gesprekken duidelijk minder aandacht. De resultaten konden rond onderstaande vier thema's geclusterd worden: negatieve 'akkefietjes', verandering in het eigen leven, defecten in de woonomgeving, en sociale plekken en activiteiten.

Negatieve 'akkefietjes' zijn bewoners wel gewend;
Ging het over negatieve invloeden op 'thuis voelen' dan noemden de bewoners wel wat ze beschreven als 'akkefietjes'. Daarbij werd bijvoorbeeld gesproken over hangjongeren die een grote mond hebben en over verloedering en zwerfvuil.

De allochtone gespreksgroepsleden hadden het ook wel over vervelende incidenten waarbij ze genegeerd of gepest werden. Een man (39 jaar) van Marokkaanse afkomst vertelde: 'Mijn vrouw draagt een hoofddoek. We hebben meegemaakt dat ze haar laten staan bij de bushalte, de bus stopt soms gewoon niet en rijdt haar straal voorbij.' Maar alle aanwezigen, deze man inbegrepen, beaamden dat ze aan zulke incidenten wel gewend waren, dat het hun gevoel van 'thuis voelen' niet echt kon beïnvloeden. Ze spraken liever over positieve factoren, over de condities die sociale cohesie positief beïnvloeden.

Veranderingen in het eigen leven, kinderen en pensioen
De bewoners met kinderen gaven aan dat het krijgen van kinderen bepalend voor hun 'thuis voelen' is geweest. Een kind op komst, of het hebben van kleine kinderen, is een belangrijke reden om het eigen huis en de woonomgeving belangrijker te gaan vinden, werd gezegd. Door kinderen worden er ook contacten tussen ouderen gelegd. Een deelnemer van Hoograven zei: 'Door de kinderen heb ik allerlei mensen in de wijk leren kennen (man 41 jaar).'

De tweede grote verandering in de persoonlijke situatie die van invloed op de contacten in de buurt blijkt te zijn, is de overgang naar de gepensioneerde leeftijd. Wanneer mensen niet meer buitenshuis werken, raakt een deel van hen meer op de directe omgeving georiënteerd. Wanneer de oudere bewoner geen eigen vervoer meer heeft wordt de actieradius nog kleiner. Het effect op het 'thuis voelen' kan dan zeker positief zijn. Zo zeiden twee vrouwen (66 en 68 jaar) van Hoograven: 'Ik heb pas echt contacten in de buurt sinds ik niet meer werk.'

Defecten in de woonomgeving, de vijand verbindt
Het ontbreken van voorzieningen en de noodzaak tot herstel van iets wat kapot is bevorderen de sociale cohesie onder bewoners, bleek uit de gesprekken. Bewoners komen dan in beweging. Zeker wanneer er kwesties spelen die het beste in gezamenlijkheid opgelost kunnen worden, ook als dat betekent dat zij zelf moeten gaan klussen. Een deelnemer uit IJburg vertelde: 'Er was nog niet eens een wachthokje bij de bushalte, vreselijk was dat. 's Winters stond je in de koude regen, ik weet nog dat een paar van ons toen samen een hokje hebben getimmerd (vrouw 39 jaar).'

Ook een gemeenschappelijke vijand, een instantie die niet adequaat optreedt bijvoorbeeld, helpt bewoners om tot elkaar te komen. Ook opvallend en onverwachts ingrijpen in de buurt: een bouwplan of een nieuwe bestemming voor een grondgebied, brengt mensen in beweging. Hier speelt dat het probleem vaak alleen effectief

aangepakt kan worden met gezamenlijke inzet. Dat brengt mensen bij elkaar, en ook al is de oorzaak misschien negatief, de wijze waarop de mensen bij elkaar komen wordt als positief gezien. Deelnemers uit Hoograven zeiden: 'Ze wilden achter onze woningen een grote flat met weet ik niet hoeveel verdiepingen neerzetten, toen hebben we de handen ineengeslagen.'

Sociale plekken, ontmoeten en activiteiten

Het thuis voelen en de contacten met andere bewoners blijken positief te worden bevorderd door de aanwezigheid van ontmoetingsplekken in de wijk. Regelmatige ontmoetingen met bewoners uit de buurt bevorderen de onderlinge familiariteit, laten mensen wennen aan elkaar en vertrouwd raken met elkaars aanwezigheid. Een deelnemer uit Hoograven zei: 'Laat kinderen in de eigen buurt naar school gaan, want daar kom je elkaar als ouders tegen (vrouwen van 44 en 45 jaar).'

Omheinde speelplekken voor kinderen, een stadsboerderij en bankjes voor ouderen werden genoemd als goede ontmoetingsplekken. De bewoners gaven ook aan dat kleine winkels, een snackbar en een café met terras belangrijk zijn. Ook schoolpleinen werden genoemd, want daar komen ouders elkaar tegen! Een deelnemer uit Hoograven zei: 'Veel van de kleine winkels zijn weggegaan en daar kwam je elkaar tegen, nu gaan we naar het winkelcentrum en daar ken je minder mensen (man 41 jaar). '

Ook plekken waar vrijwilligers elkaar ontmoeten en centra voor ouderen voor werk werden genoemd. De allochtone bewoners gaven aan dat ook speciale ontmoetingsplekken voor specifieke groepen nodig zijn, zoals een badhuis voor vrouwen. Een deelnemer uit Hoograven zei: 'Als ik ergens ben en dingen doe met andere mensen, dan heb je er meer mee (man 48 jaar).'

Ook activiteiten, of ze nu zelf opgezet zijn, ludiek zijn of door de overheid geïnitieerd, dragen bij aan het elkaar leren kennen, gaven de bewoners aan. In IJburg wordt de kerstboomverbranding aangehaald en in Hoograven het initiatief 'gluren bij de buren' waarbij buren bij elkaar op bezoek konden gaan. Sommigen brachten de buren een roos. Bewoners uit de woongroep beschermd wonen hebben goede ervaringen met het uitnodigen van buren om bij hen een kijkje te komen nemen. Typerend voor deze activiteiten is dat ze incidenteel en vaak eenmalig zijn, en dat het initiatief veelal bij professionals lag.

Conclusies 'condities voor sociale cohesie' in IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht

Uit het onderzoek blijkt dat 'thuis voelen' als het ware van binnen naar buiten gaat. Het start bij basaal gevoel van persoonlijk welbevinden en bij tevredenheid met het eigen huis en de directe omgeving van het huis, zowel fysiek als intermenselijk. Als mensen elkaar groeten en laten merken dat ze elkaar kennen, dan bevestigen ze elkaar dat de woonomgeving op orde is. Dat stimuleert het gevoel van veiligheid en geborgenheid, dat genoemd werden als belangrijke condities voor sociale omgang met anderen. Pas daarna ontstaat ruimte voor het actief verkennen van de sociale buitenwereld.

Met name de kwetsbare bewoners gaven aan dat 'het eigen huis' praktisch en emotioneel op orde moet zijn voordat zij aan hun omgeving, buren en de buurt, toekomen. Vooral de allochtone deelnemers aan het onderzoek vertelden dat de persoonlijke omstandigheden belangrijk zijn. Ouderen en allochtonen kiezen dan ook bij voorkeur voor de sociale omgang binnen de eigen groep. Bewoners worden blijkbaar pas sociaal actief als zij hun leven praktisch en emotioneel voldoende op orde hebben. Het 'thuis op orde' en 'veiligheid' werden echt als 'voorwaardelijke condities' voor sociale omgang gebracht.

Helpen bewoners elkaar zonder dat er een verplichting tegenover hoeft te staan en zonder dat anderen te dichtbij komen, dan draagt dat bij aan gevoelens van geborgenheid. Kleine diensten en samen eten zijn gewaardeerde gezamenlijke activiteiten zeker door ouderen. Het voorkomt een mogelijk dreigend isolement en het geeft een laagdrempelige wijze van contact zonder verplichtingen.

Voor de deelnemers aan de gesprekken had opvallend genoeg een omgang zonder verplichtingen de voorkeur. Gevoelens van 'geborgenheid' en simpele aanleidingen zoals 'problemen' (denk aan slechte bestrating, sloopplannen voor woningen, en andersoortige irritaties zoals pesterijen en het ontbreken van voorzieningen) en veranderende levensomstandigheden (krijgen van kinderen en pensionering) blijken goede redenen om met anderen in contact te treden. Waarbij ouderen en allochtonen wel aangeven dat ze in hun contacten een bepaalde solidariteit willen voelen.

Esthetische kwaliteiten van gebouwen en de openbare ruimte blijken daarentegen van weinig belang. Bewoners lijken meer voor de fysieke kwaliteit en de effecten van architectuur belangstelling te hebben dan voor de vormgeving daarvan.

Van grote invloed op de sociale omgang van bewoners is dan ook ontmoeten, al of niet op ontmoetingsplekken. Uit de groepsgesprekken bleek dat ontmoeten soms geen doel op zich is, maar vaak ook een bijproduct van andere activiteiten. De deelnemers aan het onderzoek gaven aan dat er wat hen betreft veel meer ontmoetingsplekken mogen komen voor verschillende doelgroepen. Ontmoetingen konden plaatsvinden op schoolpleinen, in parken, bij vrijwilligerswerk of tijdens activiteiten die georganiseerd werden door professionals. Ook de aanwezigheid van groen en water met speelplekken

en recreatieve voorzieningen geeft bewoners aanleidingen voor ontmoeten. De kwaliteit van zulke plekken maakt dat mensen daar regelmatig komen, hetgeen aan het herhalen van ontmoeten bijdraagt.

Worden deze bijdragen van deelnemers in het kwadrant van Quinn verwerkt dan wordt visueel inzichtelijk dat ouderen en allochtonen op een aantal punten een specifieke mening hebben die van de groepsmening afwijkt, zie Figuur 14. Daarmee blijkt dat voor ouderen en allochtone bewoners ontmoetingsplekken en zich veilig en gerespecteerd voelen belangrijke 'stimulerende condities' voor de sociale omgang met anderen zijn. Waar alle deelnemers aan de gevoerde gesprekken het over eens waren, is het belang van 'thuis op orde' en onderlinge beleefdheid, en 'herkend worden' zou een essentiële voorwaarden voor sociale omgang zijn. Deze condities zijn daarmee 'voorwaardelijke condities' geworden. Deelnemers waren het er ook over eens dat ontmoetingsplekken en wijkproblemen bewoners tot elkaar brengen. Dat bleken veelgenoemde 'stimulerende condities' om met anderen om te gaan.

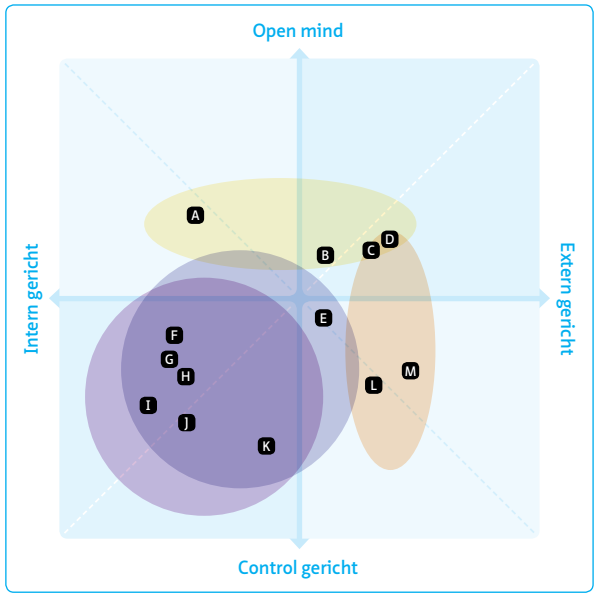

Gespreksleden:
- A samen eten
- B schoolplein / kinderspeelplek
- C 'ons soort mensen'
- D 'veilig voelen'
- E ontmoetingsplekken
- F 'elkaar groeten'
- G kleine diensten
- H fysieke defecten
- I gezond
- J 'huis op orde'
- K 'herkend worden'
- L 'geaccepteerd worden'
- M pesterijen

- ouderen
- allochtonen
- stimulerende condities
- voorwaardelijke condities

Figuur 14
Resultaat casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht in het kwadrant van Quinn verbeeld.

Toelichting:
Gezien de wijze waarop 'thuis op orde' door de bewoners tijdens de groepsgesprekken werd ingebracht betreft dit een intern en op control gerichte conditie, waarmee deze voorwaarde voor sociale omgang onder bewoners duidelijk links onder in het kwadrant van Quinn ligt. Zo geldt dat ook voor de genoemde condities aangaande 'elkaar groeten' en 'herkend worden'. Ze bevestigen de behoefte aan veiligheid en geborgenheid onder bewoners in de directe woonomgeving. In het kwadrant van Quinn is deze verzameling reacties met een doorgetrokken zwarte cirkel ingekaderd. Het betreft 'voorwaardelijke condities' zoals hiervoor benoemd, condities waar eerst aan moet worden voldaan voordat bewoners aan sociale omgang met anderen toekomen. Genoemde condities als 'kleine diensten verrichten', 'ontmoeten' en gezamenlijke irritaties rond 'fysieke defecten' zijn ook control gericht maar tonen intrinsiek een meer open en extern gerichte houding. Het betreft, gezien de context waarin deze in de groepsgesprekken werden genoemd, stimulerende condities bevorderlijk voor de sociale omgang van bewoners onderling. De condities zijn in het kwadrant met de zwart gestreepte cirkel omkaderd. Condities als 'samen eten' en 'ontmoeten op het schoolplein' specifiek door ouderen genoemd tonen een extra open houding naar anderen, er liggen namelijk weinig voorwaarden naar die anderen aan ten grondslag. Daarom zijn deze 'stimulerende condities' boven in het kwadrant geplaatst, blauw omcirkeld aangegeven. De specifiek door allochtonen genoemde condities als 'geaccepteerd worden' en 'pesterijen' zijn ook extern gerichte condities maar meer control gericht. Daarom zijn deze meer onder in het kwadrant geplaatst, het rood omcirkelde gebied. De voorkeur voor 'ons soort mensen' vooral door ouderen en allochtone bewoners genoemd, is in de overlap van de blauw en rood ingekaderde gebieden geplaatst, wel extern en open gericht maar met een voorkeur voor bewoners met dezelfde achtergrond.

§ 1.6 Condities voor sociale cohesie, literatuur en casestudie

De Franse filosoof Foucault, reeds hiervoor genoemd, vond dat fysieke omstandigheden het gedrag van mensen wel degelijk beïnvloeden, maar ook werd hem duidelijk dat de reactie van de mensen daarop niet echt voorspelbaar is (Foucault, 1975). In onze Nederlandse traditie van stedenbouw en volkshuisvesting is die dubbelzinnigheid terug te vinden. Zo komen we uit een periode van talloze pogingen om het gedrag van mensen in de woonsituatie positief te beïnvloeden, van woonscholen begin vorige eeuw tot recente nieuwe socialiseringsprogramma's in achterstandswijken (De Kam & Needham, 2003). Door de woonomgeving op een bepaalde manier in te richten wordt zo aan het gewenste gedrag van bewoners of het demotiveren van ongewenste gedrag gewerkt. Het stimuleren van sociale cohesie is daarbij een belangrijk thema gebleken (Wittebrood & Van Dijk, 2007). Sociale cohesie wordt ook steeds meer van

maatschappelijk belang geacht. Het regelt gevoelens van veiligheid en geborgenheid en het levert mensen een basis voor sociale en economische stijging. Sociale cohesie helpt dat mensen zich kunnen ontplooien, dat zij voor en met anderen initiatief willen nemen. Daar is wel wat voor nodig, de condities moeten goed zijn en mensen moeten ergens door geactiveerd worden. Alle reden om duidelijker te krijgen welke condities sociale cohesie bevorderen.

Het antwoord op deelvraag 1

'Onder welke condities vindt sociale cohesie onder bewoners plaats?'
Uit de literatuur over sociologie en omgevingspsychologie, en uit de praktijk van stedenbouwers en architecten wordt duidelijk dat bewoners in de woon- en leefomgeving als het om sociale cohesie gaat twee kantelpunten in hun motivatie en gedrag kennen. Enerzijds moet bewoners zich 'thuis' voelen, hun huis moet op orde zijn en bewoners willen zich veilig en geborgen voelen voordat ze aan het contact met anderen toekomen. Herkend worden, en ook dat mensen je begroeten, is daarbij erg belangrijk bij.

Anderzijds hebben bewoners over het algemeen genoeg aan het lossere contact van sociale samenhang en dragen ze een stuk weerstand tegen sociale cohesie met zich mee. De achterliggende oorzaak is dat sociale cohesie een 'binding' met anderen met zich meebrengt, hetgeen betekent dat deelnemers bereid moeten zijn hun gedrag aan te passen en verplichtingen te accepteren. Mensen zijn daar volgens de sociaalpsychologie daar steeds minder toe bereid. Zij functioneren sociaal steeds meer in losse intermenselijke netwerken met daarbinnen wel meer groepsgebonden clusters maar daaraan zijn ze alleen trouw als de voordelen tegen de nadelen opwegen. Niet alleen zijn sociale groepen continu onderling in concurrentie, deze sociale netwerken zijn ook continu in ontwikkeling.

Vooral bewoners met hogere inkomens vinden vanwege hun grotere keuzemogelijkheden en meer mobiliteit, hun sociale contacten eerder buiten hun woonomgeving. De actieradius van ouderen, jongeren en allochtone bewoners is veelal minder, waardoor ze vooral van hun directe woonomgeving, de buurt of de wijk, voor hun sociale omgang afhankelijk zijn. Zijn er goede condities voor sociale cohesie dan hebben deze bewonersgroepen daar het meeste baat bij. Hun mogelijkheden zijn soms ook gewoon te beperkt om aan sociale groepsvorming mee te doen. Zeker voor deze bewonersgroeperingen geldt dat hun thuis soms niet op orde is en dat ze beperkte mogelijkheden hebben dat te veranderen. De oorzaak kan ziekte zijn, een stoornis of beperkte financiële middelen. Overheidsinstanties spelen daar wel op in, en er zijn overheidsprogramma's als 'Kan Wel' waarmee zulke bewoners worden uitgenodigd uit hun isolement te komen.

Zijn bewoners eraan toe om het contact met anderen aan te gaan ,dan blijkt dat omgevingscondities, maar soms ook problemen, daar een extra stimulans voor kunnen zijn. Zijn er uitnodigende ontmoetingsplekken die er goed uitzien en goed onderhouden worden, waar bewoners een goed gevoel bij krijgen, plekken waar zij zich aan hechten, dan verhoogt de kans dat zij daar met anderen een band opbouwen. Zulke ontmoetingsplekken kunnen gecreëerd worden maar ook van nature aanwezig zijn. Ontmoetingen vinden bewoners in hun directe woonomgeving, vooral daar waar privé en private ruimte op elkaar aansluiten. De openbare ruimte moet daarvoor overzichtelijk en leesbaar zijn. Goede ontmoetingsplekken blijken ook letterlijk van natuur te zijn en/of in de natuur te liggen. Ook poreuze plekken, waar de één overheen kijkt en de ander zich juist prettig voelt, kunnen aanleiding voor sociale samenhang onder bewoners zijn.

De 'binding' van sociale cohesie maakt volgens de literatuur dan wel het verschil, dat hoeft niet voor elke deelnemer op te gaan. Mengen bewonersgroepen zich op een plek, dan zullen bewoners dat zeker ervaren. Vaak is dat een aanleiding voor irritatie. Uit het literatuuronderzoek en de uitgevoerde casestudies IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht blijkt: mensen gaan het liefst met hun 'eigen soort' mensen om. Anderzijds, bij 'bridging', als bewonersgroepen zich mengen en/of verbonden raken, dan kan dat tot volhoudbaarheid van sociaal groepsgedrag leiden. Mede daardoor zullen de lossere sociale netwerken van bewoners vandaag de dag ook clusters van groepen van sociale cohesie bevatten. Wat dat betreft bestaan groepen van sociale samenhang en sociale cohesie in de praktijk naast elkaar.

Door het literatuuronderzoek, het in 2007 uitgevoerde kwantitatieve onderzoek in het Vissershop en de genoemde casestudies is ook in de meer gedetailleerde factoren, die aan al deze condities ten grondslag liggen, inzicht verkregen. Deze factoren illustreren dat het bij het scheppen van condities vaak ook om het detail gaat. Een oude boom waar nostalgie omheen hangt kan bijvoorbeeld veel voor de sociale cohesie van de omwonenden betekenen. Anderzijds kunnen bewoners met een mooi aangelegd park zonder voorzieningen geen enkele klik maken. Mensen zijn en reageren verschillend.

In § 1.1 zijn de condities en invloedsfactoren voor sociale cohesie in een relatiediagram uitgewerkt. Waarmee 'thuis voelen', 'contactzoekend', sociale samenhang' en 'sociale cohesie' volgordelijk in lijn werden geplaatst, met fysieke en intermenselijke condities als stimuli daaronder, met de twee genoemde kantelpunten die de voorwaardelijke, stimulerende en versterkende condities scheiden daarin verwerkt. Dat diagram kan met de resultaten van de paragrafen § 1.2, § 1.3 en § 1.5 met invloedsfactoren worden aangevuld, zie Figuur 15.

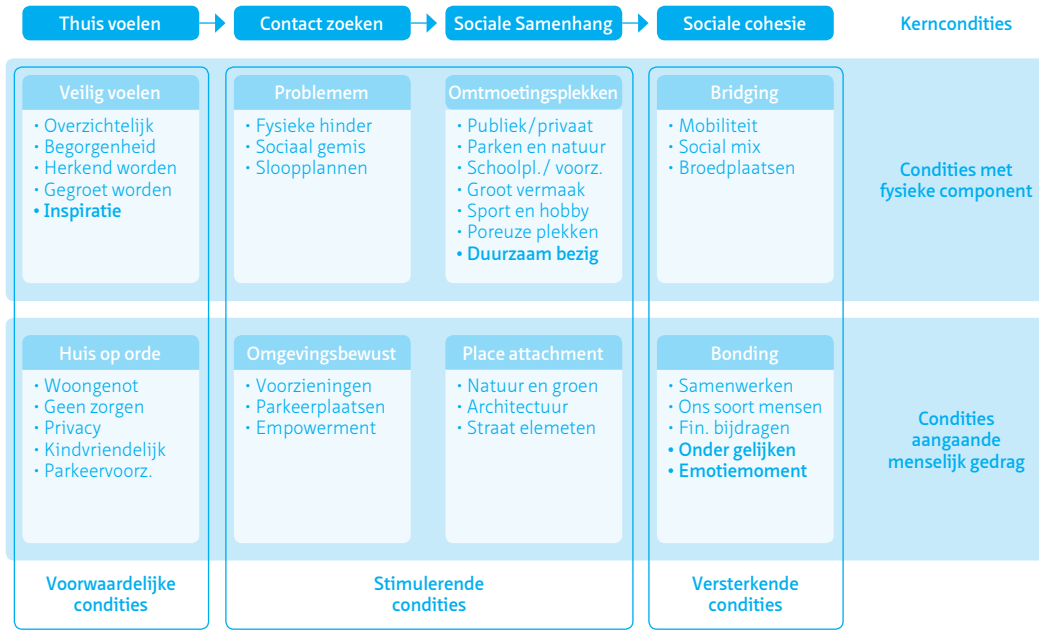

Figuur 15

Relatieschema: condities en invloedsfactoren voor sociale cohesie aangevuld.

2 Duurzaam collectief bewonersinitiatief als conditie voor sociale cohesie

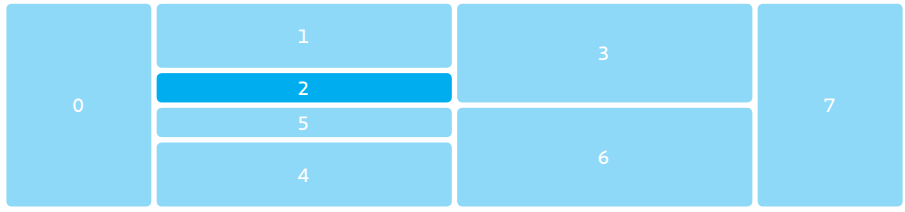

'An ecovillage is a human-scale, full-featured settlement in which human activities are harmlessly integrated into the natural world in a way that is supportive of healthy human development, with multiple centers of initiative, and can be successfully continued into the indefinite future.'

Definitie 'ecovillage' volgens de VN (Gilman, 1991)

Nederland telt op dit moment een klein twintigtal ecobuurten, woonbuurten met duurzaamheidsdoelstellingen als reden voor realisatie (www.deomslag.nl). De meeste van deze buurten zijn 15 à 20 jaar geleden gerealiseerd. Ze variëren in omvang tussen de 15 en 60 woningen. Voor elk van deze buurten geldt dat er één of meerdere duurzame redenen waren om het initiatief te nemen, ook al verschillen die onderling enorm. Opvallend bekend is de ecobuurt Eva-Lanxmeer waarvan de eerste woningen in 1996 werden opgeleverd. In diezelfde periode werden in Nederland ook grotere projecten met duurzaamheid als thema gerealiseerd, projecten van 100 tot 1500 woningen. Ecolonia in Alphen aan den Rijn met 101 woningen uit 1989 was de eerste en 'Stad van de zon' in Heerhugowaard de grootste.

Veel van genoemde ecobuurten zijn nu circa 10 jaar bewoond, waarbij mag worden verwacht dat de bewoners redelijk gesetteld zijn; een goed moment voor onderzoek naar sociale cohesie en aanverwante zaken. Voor het beantwoorden van Deelvraag 2: 'Hoe kan duurzaam collectief bewonersinitiatief de sociale cohesie van bewoners in het woondomein stimuleren', zijn derhalve twee buurten als locatie voor een casestudie uitgekozen: 'Het Groene Dak' in Utrecht en 'Het Carré' in Delfgauw. Deze buurten zijn gekozen omdat ze nu tien jaar bewoond worden, destijds ook helemaal zijn afgebouwd en omdat ze wat minder bekend zijn. Dat zijn belangrijke redenen om te verwachten

dat het onderzoek in deze buurten onder normale, met niet-ecobuurten vergelijkbare omstandigheden, uitgevoerd kan worden.

Als eerste stap van dit onderzoek is onder alle in 2005 bekende ecobuurten een vragenlijst uitgezet. Daarmee is onderzocht waar het initiatief voor het realiseren van deze buurten heeft gelegen: bij enkele bewoners, de bewonersgroep of een woningcorporatie. Ook is meegenomen of professionals daar een rol bij hebben gespeeld. Het resultaat is voor het onderzoek in de twee ecobuurten gebruikt om daarop door te vragen. Het doel daarvan was om nog duidelijker te krijgen hoe het groepsproces zich in de buurten al of niet heeft ontwikkeld. Om goed te kunnen doorvragen is voor kwalitatief onderzoek door middel van groepsgesprekken met bewoners, waaronder eerste initiatiefnemers, gekozen.

Na een inleiding over het ontstaan en de achtergrond van ecobuurten in Nederland worden de uitkomsten van deze vragenlijst behandeld. De resultaten van een werkbezoek aan wooncommunities in Florida USA worden daarbij betrokken, zie § 2.1. De resultaten van de twee bezochte ecovillages zijn in de paragrafen 2.2 en 2.3 uitgewerkt. Voor het antwoord op Deelvraag 2, zie § 2.4.

§ 2.1 In ecobuurten wortelt sociale cohesie

Met het boek 'Het Wilde Wonen' pleitte Weeber[68] in Nederland, toen nog voorzitter van de architectenbond BNA, voor meer vrijheid van eigen ontwerpkeuze in de woningbouw in Nederland, zonder beperkende richtlijnen (Weeber & Van Stiphout, 1998). Daarmee volgde hij een opkomende trend van andere landen van de USA (Wallis, 1997) tot Rusland (Struyk & Angelici, 1996) die zich ook nu nog verder ontwikkelt (Shafer, 2012) (Kahn, 2012), ook ecologisch (Van Gameren et al., 2012). In het begin kregen vooral de vrijstaande woningen, waarmee deze ontwikkeling van het 'vrije wonen' in Nederland bekendheid kreeg, de aandacht (Spijkerman & Huisman, 2001).

In de jaren daarna ontstonden in Nederland en daarbuiten thematische buurtontwikkelingen met ecologisch doelstellingen, tot steden toe (Register, 2006) (Gause, 2007) (Burton, 2009), in de zelfbouw en het collectief particulier opdrachtgeverschap (Beenders, 2010) (Boelens & Hooimeijer, 2010). De eerste van deze collectieve projecten

68 Carel Weeber (1937) Nederlands architect, in de periode 1993-1998 voorzitter van de BNA.

in Nederland waren vooral thematisch: vooral ouderenhuisvesting en ecologisch bouwen. De woongroep 'Fook Sau' (1995) voor Chinese ouderen in Den Haag bijvoorbeeld. Van collectiviteit gericht op gezamenlijke inkoop en kostenreductie, het zogenaamde CPO, was nog weinig sprake (Boelens & Hooimeijer, 2010).

In zulke collectieve woonbuurten en wooncomplexen gaan bewoners sociaal gezien meer met elkaar om, meer dan in de reguliere woningbouw. Ze zijn ook meer bij hun woonomgeving betrokken en hechten aan zeggenschap (Schreuders & Boonstra, 2010). Het delen van gezamenlijke waarden, het hebben van eenzelfde visie op het leven en het wonen en gedragsovereenkomsten stimuleren binding onder de bewoners (Gilman, 1991). Samen aan de woongemeenschap werken bevordert de sociale cohesie onder bewoners (Meltzer, 2005).

Om het fundament onder de sociale cohesie van bewoners in zulke thematische buurten te onderzoeken zijn in 2009 alle toen bekende ecobuurten aan de hand van een vragenlijst daarop onderzocht. Daaraan vooraf zijn in 2007 thematische wooncommunities in Florida USA bezocht, omdat zulke thematische woongemeenschappen in de USA al veel langer dan in Nederland bestaan.

Werkbezoek aan thematische wooncommunities in Florida USA,

Eind jaren negentig ontstonden er in de staat Florida USA veel thematische wooncommunities op kleine en grote schaal, van 50 tot 50.000 woningen. Veel voorkomende thema's zijn sport, parklandschap en waterwonen. Bekend ook zijn de 'Sun cities' waar alleen ouderen wonen (Michel, 2006). De bewoners van deze woongemeenschappen wordt veel keuze geboden, maar veelal binnen strakke kaders. De architectuur wordt over het algemeen van tevoren bepaald, ook staat het thema vast. Deze initiatieven liggen dan ook bij investeerders en ontwikkelaars en niet bij de bewoners.

Tijdens dit werkbezoek aan zulke wooncommunities in Florida USA (Amory, 2007) werden de communities: 'Celebration' in Osceola County, 'Solivita' in Kissimmee, 'The Villages' bij Cape Cod in de omgeving van Orlando en 'Merrick Villages' in Coral Gables bij Miami bezocht. Opvallend was meteen hoeveel moeite er voor deze communities was gedaan om een compleet thema van woningen en straatbeeld te creëren. De woningen en wijkgebouwen zagen er verzorgd uit en er werd duidelijk ook aan het onderhoud en beheer veel gedaan. De community 'Celebration', door Disney Studios ontworpen, toont tot in alle details het beeld van een pittoresk Engels dorp, inclusief Engelse telefooncel en pub. In 'The Villages' was het indrukwekkend om te zien hoe daar 50.000 woningen alleen voor senioren (55+) werden gerealiseerd. In een landschappelijk terrein liggen overal golfbanen tussen de woningen. Het centrum van het park voorziet in een diversiteit aan statige gebouwen vol voorzieningen. Verspreid over het terrein zijn vele sportvoorzieningen, een diversiteit aan keuzemogelijkheden voor de bewoners.

In gesprek met bewoners van deze communities werd duidelijk dat het delen van dezelfde 'normen en waarden' voor de bewoners van deze communities erg belangrijk is. Veel van de bezochte communities hadden strikte regels en niet alleen aangaande omgangsvormen. Veel regels waren erop gericht om het aanzien en de leefbaarheid van de community in stand te houden. Voorbeelden zijn: voorschriften voor het handhaven van de kwaliteit en de inrichting van de openbare ruimten in het door Disney Studios ontworpen 'Celebration' (www.celebrationfl.com), de verplichting om in de community te werken in 'Hampton Park' (www.orl-oha.org) en parkregels als in de senioren community 'The Villages' waar na 18.00 geen jongeren onder de 18 jaar meer aanwezig mogen zijn (www.thevillages.com).

Tijdens het werkbezoek werd door de tien deelnemende vastgoedprofessionals in een workshop over de leefbaarheid en sociale cohesie van deze communities gesproken. Naar inzicht van aanwezigen zouden zulke extreem eenzijdige communities als in Florida bezocht in Nederland niet mogelijk zijn. Het leven in deze Amerikaanse communities kwam op aanwezigen bijna cosmetisch over. Ze vroegen zich af of de kwaliteit van leven aldaar zo goed was als het eruitzag. Nederlanders zouden in zo'n community meer sociale vrijheid en meer mogelijkheden voor eigen wensen verkrijgen, werd in het gesprek gedeeld. Toch werd ook beaamd dat de bewoners van deze communities positief over hun woonsituatie spraken en dat zij positief en tevreden overkwamen.

Tijdens deze workshop werd ook over leefstijlen gesproken. In veel van de bezochte communities woonden hetzelfde type mensen, blank en redelijk welgesteld. Dat gold ook voor de communities voor ouderen. Wonen onder gelijken van eenzelfde leefstijl zou een belangrijke reden voor de aangetroffen verdraagzaamheid, vriendelijkheid en de goede sociale omgang kunnen zijn. Veel communities in de USA kennen selectie aan de poort. Mensen kiezen daar bewust voor werd geconstateerd.

De aanwezigen trokken daarop de conclusie dat de verzorgde kwaliteit en de vele huisregels van deze Amerikaanse communities een positieve invloed op de sociale omgang van bewoners hebben. Daar komen namelijk dezelfde soort mensen op af, en dat verlaagt de drempel tussen mensen onderling, waardoor sociale contacten makkelijk ontstaan. Door de participatieprogramma's in deze communities ontmoeten de bewoners elkaar ook en dat stimuleert hun onderling sociaal contact, werd geconstateerd.

Die onderlinge contacten tussen de bewoners kwamen op de deelnemers van dit werkbezoek wel oppervlakkig over. De situatie gaf de indruk dat hechte sociale netwerken ontbraken, er was eerder sprake van sociale samenhang dan van sociale cohesie. Kortom, door de deelnemers werd geconstateerd dat bewoners om twee redenen bewust voor deze communities kiezen; de voorzieningen en de selectie aan de poort. Beide regelen dat zij tussen mensen van gelijke leefstijl en achtergrond komen te wonen. Dat geeft een goede basis om makkelijk sociaal contact te maken. Tegelijk

blijken de bewoners te delen dat dit sociale contact geen verplichtingen met zich mee moet brengen. Bewoners zoeken wat dat betreft geen sociale cohesie. Daar is ook weinig reden toe omdat alles in het park door de beheerorganisatie wordt geregeld.

Nederlandse ecobuurten zijn vooral het initiatief van bewoners

In 2009 is onder alle toen bekende Nederlandse ecobuurten (overgenomen van www.deomslag.nl) een onderzoek naar de aard van het initiatief uitgevoerd. Bij het bestuur van elk van deze initiatieven werd een vragenlijst uitgezet. Uit de reacties bleek dat een goede keus, in elk van de besturen zat nog één van de oorspronkelijk initiatiefnemers. Gevraagd werd: wie het initiatief oorspronkelijk heeft genomen, hoe het initiatief en die uitgangspunten levend worden gehouden en welke uitgangspunten toen zijn gekozen.

In totaal werden vijftien initiatieven per e-mail benaderd, waarvan tien buurten bewoond en vijf in de opstartfase. Van de negen reacties betrof het acht bewoonde buurten en één in de opstartfase. Daarmee reageerde 60%, waaronder 89% van de ondervraagde bewoonde buurten. Vooral vanwege die laatste is het aantal reacties als voldoende bevonden. Zie voor het resultaat Bijlage 6 en Tabel 4.

	Wie nam initiatief voor de ecobuurt	Wie draagt de continuïteit	Wie maakte de duurzame keuzen
Bewoners	III	IIII	I
Vereniging van bewoners	IIIII	IIII	IIII
Vereniging van bewoners, met professionele ondersteuning		I	II
Woningcorporatie	I		II

Tabel 4
Aard van het initiatief voor tien ecobuurten Nederland, resultaat onderzoek 2009.

Toelichting op het resultaat van Tabel 4

Het initiatief voor deze ecobuurten lag overtuigend bij bewoners (89%), meer bij een vereniging van bewoners (63%) dan bij een paar bewoners (37%). Het zijn ook de bewoners die voor de continuïteit van het initiatief zorgdragen (89%). Voor het maken van de duurzame keuzen werd weinig van professionele ondersteuning gebruikgemaakt (44% in relatie tot 22%). Voor het initiatief werd de woningcorporatie één keer voor het leveren van professionele ondersteuning genoemd. Opvallend genoeg werd niet de gemeente, een adviesbureau of een ontwikkelaar bij de ondersteuning genoemd.

Bewoners Nederlandse ecobuurten maken duurzame en sociale keuzen

In genoemd onderzoek werd ook aan deze ecobuurten gevraagd wat nu aan de continuïteit van hun initiatief bijdraagt en welke duurzame keuzen zij bij de start van het initiatief hadden genomen. In de reacties werden veel punten genoemd. Voor het resultaat zie Bijlage 8 en Tabel 5 hieronder.

Ecobuurten, duurzame en sociale keuzen bij de start			
Condities voor sociale cohesie, en de duurzaam gemaakte keuzen			
'Condities voor sociale cohesie'		**'Welke duurzame keuzen werden gemaakt'**	
thema	**keuzen**	**keuzen**	**thema**
Omgevingsbewust (0)		Scherpe EPC-norm (5)	Energiebesparing (8)
Problemen (0)		Geen koelventilatie (1)	
Place attachment(4)	Groen onderhoud (4)	EPC BOG strenger (1)	
Ontmoeten (11)	Ontmoeten (7)	Zonoriëntatie (1)	
	Kinderen (2)	Zonenergie (5)	Non-carbonenergie(8)
	Samen eten (1)	Windenergie (2)	
	Stadsboerderij (1)	Warmtepomp (1)	
Bonding (16)	Organiseren (6)	Grijswatercircuit (2)	Waterbesparing (2)
	Beheer zelf doen (5)	Afval scheiden (1)	Afvalbeheer (2)
	Bouwen (1)	Afvalwaterfilter (1)	
	Buurtkrant (1)	Gezamenlijke tuin (5)	Groen (5)
	Cultuur (1)	Autovrij (2)	Overig (6)
	Innovatie (1)	Materiaalkeuze (3)	
Bridging (0)		Invalidenvoorz. (1)	

Tabel 5

Resultaat onderzoek ecobuurten, keuzen voor continuïteit en duurzame keuzen.

Toelichting op het resultaat Tabel 5:

Opgenomen zijn (2e kolom) de genoemde redenen waaraan de continuïteit van sociale cohesie in deze buurt naar inzicht van de gespreksgroep aan te danken is. Deze zijn volgens de factoren van sociale cohesie uit het relatieschema van Figuur 11 (1e kolom) gesorteerd, ervan uitgaande dat als groep continuïteit vinden met sociaal groepsgedrag te associëren is. Tevens zijn opgenomen de voor de buurt gemaakte duurzame keuzen (3e kolom), gegroepeerd volgens het nationaal energiebeleid (Ministerie van VROM, 2007a) (4e kolom)

Uit de gegeven reacties blijkt dat vooral 'samen aan het werk zijn' (16) voor de continuïteit van deze initiatieven belangrijk is gebleken. Door samen activiteiten te organiseren en het beheer van het complex te doen wordt de bewonersgroep aan het complex en aan elkaar verbonden. Maar ook 'het ontmoeten van elkaar' (11) wordt als een belangrijke reden voor continuïteit genoemd. Bewoners ontmoeten elkaar tijdens werkzaamheden en daar waar kinderen zijn, zoals in de kinderboerderij. Ook groen en groene plekken (4) worden als redenen voor continuïteit genoemd.

Als duurzame keuzen werden vooral de energiebesparende maatregelen (8) en het gebruik van non-carbonenergiebronnen (8) genoemd. Daarnaast werden de keuzen voor duurzaam materiaalgebruik (3), waterbesparing (2) en minder automobiliteit (2) genoemd. Opvallend genoeg werden groene plekken (5) ook bij duurzame keuzen genoemd. De beleving van groen blijkt voor ecobuurten zowel sociaal als qua duurzaamheid duidelijk een belangrijk thema.

Conclusies

In de Nederlandse ecobuurten worden zowel energiebesparende maatregelen als keuzen voor hernieuwbare energie gemaakt. Maar ook groene en andere duurzame keuzen zoals afvalbeheer en duurzaam materiaalgebruik vinden bewoners van deze buurten belangrijk. Maar deze keuzen op zich binden de bewoners weinig aan het gezamenlijkwoneninitiatief. Wordt de bewoners gevraagd waarom het initiatief continuïteit vindt, dan wordt het samen daarmee bezig zijn en elkaar ontmoeten wel genoemd, maar de duurzaamheid van het initiatief niet. Het genoemde type activiteiten blijft ook sociaal oppervlakkig; een tuin onderhouden, besluiten nemen en de buurtkrant zijn daarvan voorbeelden. Blijkbaar wordt de gezamenlijkheid en het met elkaar omgaan, overeenkomstig de factoren genoemd in het relatieschema van Figuur 11 voor 'sociale samenhang', door bewoners gezocht en zoeken zij de verdergaande bindingsvormen van sociale cohesie niet. Een beeld dat overigens ook in de wooncommunities in Florida USA werd geconstateerd. Het onder 'gelijksoortige mensen' wonen met het voordeel van 'selectie aan de poort' en een laagdrempelige sociale omgang, blijkt een belangrijke reden om in een community te wonen.
Tevens blijkt dat het groene en verzorgde karakter van de community en het samen organiseren en meewerken aan activiteiten meer binding onder bewoners geeft dan de duurzame keuzen zelf.

§ 2.2 Casestudie ecobuurt 'Het Groene Dak' Utrecht

In 2011 is met een groep van vier bewoners van de ecologische woongemeenschap 'Het Groene Dak' in Utrecht over hun wooncommunity en de sociale omgang van de bewoners gesproken. Alle vier betrof het bewoners van het eerste uur, zij woonden op het moment van het gesprek 18 jaar in 'Het Groene Dak'. Hieronder worden achtereenvolgens toegelicht; de ontstaansgeschiedenis van 'Het Groene Dak', de woonsituatie, het groepsgesprek, de resultaten en de conclusies.

De ontstaansgeschiedenis

In 1998 besloot Marijke van Zoelen[69] om in Utrecht een ecologische woongroep te starten. In 1990 had zich een initiatiefgroep gevormd. Ze kozen voor de uitgangspunten van een goed leefmilieu met minimale belasting van milieu en natuur (www.hetgroenedak.nl). Na een zoekperiode vond het initiatief een goede bouwlocatie aan de rand van de stad. Deze locatie was alleen te groot ten opzichte van het aantal deelnemers. In woningcorporatie Prinses Wilhelmina vonden ze de partner om dat probleem op te lossen door ook huurwoningen binnen het initiatief te realiseren. De naam 'Het Groene Dak' verwijst naar het grasdak van het tuinhuis in de gezamenlijke binnentuin dat voor de bewoners een belangrijk symbool voor de ecologische doelstellingen van het wooncomplex is geworden.

Deze ecologische doelstellingen werden duurzame, vooral groene en ecologische wensen. Daarbij ging het om: de menselijke maat van de woonomgeving, het groene binnenterrein, minder parkeerplaatsen, energiebesparing, zonoriëntatie van de woningen, HR-ketels, waterbesparing, afvalwaterzuivering, grijswatercircuit, geen tropisch hardhout, het gebruik van natuurverf en het bewust omgaan met afval tijdens de bouw maar vooral ook tijdens het wonen. Daar werd ondanks de kostenverhoging van 10.000 gulden, een 8% kostenverhoging, voor gekozen.

Het project bestaat uit 66 woningen, waarvan 20 koop- en 46 huurwoningen. De woningen hebben een brede differentiatie van drie- tot vijfkamerwoningen. De kleinere woningen zijn de huurwoningen, waaronder vier woongroepen, in eigendom van de woningcorporatie. Ook werden woningen voor de lagere inkomens in het project opgenomen. Bij de start telde het complex 90 volwassenen en 40 kinderen.

69 Marijke van Zoelen reageerde daarmee naar haar zeggen op de ramp met de kerncentrale van Tsjernobyl. Ze was zwanger tijdens de ramp en ze wilde iets doen om met haar kind in een andere wereld te kunnen opgroeien.

De woningen staan in een vierkant met binnenin een tuin met voornoemd tuinhuis. De woningen zien er van buiten redelijk standaard uit, gele baksteen en rode pannendaken. Binnen het vierkant aan woningen liggen de privétuinen van een beperkte diepte om meer ruimte voor de binnentuin te creëren. In één van de huizen is een biologische winkel. Verder vallen de bewoners gewoon terug op de voorzieningen van de Utrechtse wijk Voordorp. Het resultaat werd een vierkant van woningen met binnentuin, waarin het tuinhuis een centrale plaats kreeg, zie Figuur 16.

Figuur 16
Woongemeenschap 'Het Groene Dak' in Utrecht.

Het groepsgesprek: samenstelling en positionering in het kwadrant van Quinn

Aan het groepsgesprek bij ecobuurt 'Het Groene Dak' namen inclusief de gastheer, de voorzitter van het bestuur, vier bewoners deel. Het betrof vier autochtone Nederlanders, drie vrouwen en een man, leeftijden tussen de 54 en 61 in, twee getrouwd en twee single, drie werkend en één met pensioen, waaronder 2 kopers en 2 huurders. Ondanks het beperkt aantal aanwezigen een redelijke representatie van de bewonerspopulatie.

Aanwezigen hebben desgevraagd hun positie ten aanzien van het gezamenlijk wonen en duurzame keuzen in het kwadrant van Quinn aangegeven, zie Figuur 17. Het beeld dat daarmee ontstaat toont dat alle vier de leden van de gespreksgroep een sterk open en extern gerichte houding voor beide hebben. Dat beaamden ze ook in het gesprek, ze staan

graag open voor nieuwe bewoners en nieuwe ideeën van bewoners en omwonenden. Ze sloten zich als bewonersgroep niet graag af, ze wilden open met hun omwonenden omgaan. Kinderen uit de buurt kregen toegang tot de kinderspeelplek. Ook het winkeltje is niet exclusief voor bewoners. Wel werd vanuit de gespreksgroep vermeld dat de huurders binnen het complex zich minder actief opstelden dan de kopers.

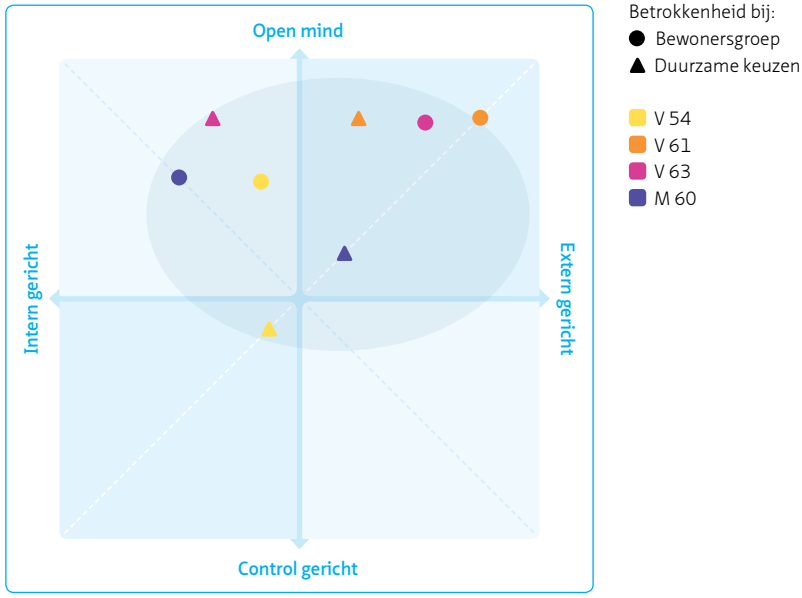

Figuur 17
Positionering gespreksgroep 'Het Groene Dak' aangaande de woongroep en duurzaamheid.

Gespreksverslag zoals door dhr. M. Camman namens de gespreksgroep vastgesteld

De bewoners herinneren zich van de start van het initiatief nog de vergaderavonden. Er was namelijk afgesproken dat de besluitvorming op basis van consensus zou plaatsvinden. Iedereen moest dus van elk besluit op de hoogte zijn en overtuigd worden. Daardoor, vertelden de bewoners in het groepsgesprek, kregen we er zin in en werden we een groep. We hielpen elkaar uiteindelijk ook verhuizen en verbouwen waardoor we elkaar nog beter leerden kennen.

Er bleven wel meningsverschillen. Vlak na de oplevering ontstond de discussie over de kleine tuinen versus het grote groene binnengebied. Niet iedereen bleek achteraf zo veel grond te hebben willen inleveren. Ook ontstond alsnog een heel dispuut over het genomen besluit om geen schuttingen te plaatsen. Er waren een aantal gezinnen die zich niet meer aan de gemaakte afspraken wilden houden..

Vanaf het begin was er een verschil qua gedrevenheid onder de bewoners, variërend van zeer gemotiveerd tot het allemaal wel best vinden en die verschillen zijn er heden ten dage nog. Anno 2011 kan worden geconstateerd, aldus de gespreksgroep, dat ongeveer de helft van de bewoners juist vanwege de ecologische achtergrond bewust voor 'Het Groene Dak' heeft gekozen. De andere helft van de bewoners is daar via de woningtoewijzing van de huurwoningen komen wonen of kochten er een woning omdat de tuinen en de binnentuin mooi groen zijn. Deze bewoners tonen zich in de praktijk minder bij de woongroep en de gemaakte ecologische keuzen betrokken.

Dat betekent niet dat de sociale cohesie onder de bewonersroep als geheel is afgenomen. Het debat aangaande de ecologische keuzen bracht de mensen dichter bij elkaar, vooral als er met de gemaakte keuzen iets misging. In 2000 bleek dat het van leem gemaakte tuinhuis ernstig door zwam was aangetast. De vloer en enkele wanden moesten worden vervangen. Anders dan bij de nieuwbouw van destijds werd nu voor een betonvloer en gemetselde inplaats van lemen wanden gekozen. Ook het composttoilet werd vanwege problemen met fruitvliegen door een normaal toilet vervangen. Het nieuwe dak werd wederom een grasdak. Niet iedereen was het daar gezien het kostenplaatje en onderhoud direct mee eens.

Het effect was dat al deze te maken keuzen enorm veel discussie voor de werkgroepen opleverden. De aanleiding was misschien niet prettig maar het effect was dat de bewoners opnieuw tot elkaar kwamen, het groepsgedrag werd milder, onderling meer tolerant. De groep als geheel leverde daar wel een stuk ecologische ambitie bij in, maar de sociale cohesie kreeg een impuls. Onderwijl stroomde er nieuwe bewoners in en dezen werden door de veranderende onderlinge verhoudingen sneller in de groep opgenomen, aldus de groep aan de gesprekstafel.

In het begin waren het bestuur en de coördinatiegroep (Kogro). Later ontstonden er vier werkgroepen; de tuingroep, de zorggroep, de krantgroep en de initiatiefgroep van de ecologische winkel 'de Citroenvlinder'. Nu, anno 2011, is er ook een bargroep. Ook de werkgroepen zorgen ervoor dat de bewoners elkaar regelmatig ontmoeten: samen praten, samen werken en samen napraten!

Onderwijl zijn er activiteiten die al jaren lopen. Wekelijks wordt er mahjong gespeeld, er zijn er jaarfeesten en er zijn dagen dat er gezamenlijk binnen het complex gewerkt wordt. De afgelopen jaren is het aantal kinderen toegenomen en dat brengt mensen zeker tot elkaar, werd verteld. Ouders brengen ze samen naar school, ze spelen met elkaar en dat brengt ouders ook met elkaar in contact.

In de loop der jaren zijn er ook spanningen met omwonenden geweest. Eerst was er de discussie over de parkeernorm. Omdat 'Het Groene dak' veel minder parkeerplaatsen had ontstond er bij de omwonenden irritatie over het parkeren van bewoners van de woongroep in de straat. Later kwam daar de inbreuk door de bewoners van het

naastgelegen woonwagenkamp bij. Hun kinderen kwamen niet alleen in de groene binnentuin spelen maar ze namen de ruimte ook min of meer in bezit. Beide irritaties leidden tot praten, intern en met externen. Duidelijk is ervaren dat deze irritaties de bewoners van de woongroep dichter bij elkaar hebben gebracht, dat ze de sociale cohesie hebben versterkt.

Voor de condities voor sociale cohesie en duurzame keuzen die daarbij zijn gemaakt, zie Tabel 6.

Casestudie 'Het groene Dak' in Utrecht.			
Condities voor sociale cohesie, en de duurzaam gemaakte keuzen			
'Condities voor sociale cohesie'		**'Welke duurzame keuzen werden gemaakt'**	
thema	**keuzen**	**keuzen**	**thema**
Omgevingsbewust	Omwonenden	Zonoriëntatie	Energiebesparing
Problemen	Meningsverschil intern	HR-ketels	
	Meningsverschil extern	Glasisolatie extra	
Place attachment	In groen wonen		Non-carbonenergie
	Duurzaam wonen	Waterbesparing	Waterbesparing
Ontmoeten	Activiteiten	Grijswatercircuit	
	Kinderspeelplaats	Afvalwaterzuivering	Afvalbeheer
	Tuinhuis, feesten	Menselijke maat	
Bonding	Vergaderen	Minimaal bouwafval	
	Samen klussen	Afval extra scheiden	
	Helpen verhuizen	Binnentuin	Groen
	Coördinatie werkgroep	Sensor tuinverlichting	Overig
	Werkgroepen, tuin	Minder parkeerplaatsen	
	krant en zorg	Geen tropisch hardhout	
Bridging	Ecologische winkel	Natuurverf	

Tabel 6
Resultaat casestudie 'Het Groene Dak', condities sociale cohesie en duurzame keuzen.

Conclusies: duurzaamheid als conditie voor sociale cohesie,

Een goed leefmilieu en duurzaamheid waren voor de initiatiefgroep belangrijke redenen om de ecobuurt 'Het Groene Dak' te realiseren. Belangrijke bindende factoren voor de bewonersgroep blijken de gezamenlijke activiteiten, meningsverschillen en de groene binnentuin met het tuinhuis te zijn. Blijkbaar is samen iets doen voor deze bewonersgroep een belangrijke factor om in deze ecobuurt te wonen. Ook met de gemaakte keuzen voor duurzaamheid doen de bewoners opvallend veel: door een actief afvalbeheer, onderhoud van de binnentuin en het initiatief voor de ecologische winkel.

Ook opvallend is dat de bewoners vooral voor energiebesparende maatregelen en niet voor hernieuwbare energie hebben gekozen, niet bij de bouw en nadien niet. De reden hiervoor blijken de vele huurwoningen te zijn, waardoor extra investeren moeilijk ligt.

Over de de gemaakte keuzen voor duurzaamheid blijken ook meningsverschillen te zijn ontstaan. Een aantal huurders heeft zich daardoor zelfs afgescheiden. Dat blijkt het andere, grotere deel, van de bewonersgroep wel weer dichter bij elkaar te hebben gebracht. De oorzaak lijkt in het grote aantal huurwoningen (60%) binnen het complex te liggen. De huurders zijn voor investeringen van de woningcorporatie afhankelijk en dat legt het investeren op complexniveau aan banden, maakt de mogelijkheden beperkt.

Ook de onenigheid met omwonenden over parkeren en oneigenlijk gebruik van de kinderspeelplaats heeft de bewonersgroep hechter gemaakt.

Voor de sociale cohesie van de bewonersgroep van ecobuurt van 'Het Groene Dak' is 'samen met elkaar bezig zijn' opvallend belangrijk gebleken. Dat blijkt uit de vele activiteiten zoals deze binnen de woongemeenschap plaatsvinden, en de activiteiten rond groen en duurzaamheid.

§ 2.3 Casestudie ecobuurt 'Het Carré' Delfgauw

In 2002 betrok woningcorporatie 'Rondom Wonen'[70] uit Pijnacker de vereniging Ecodorp bij het project 'Het Carré' in Delfgauw. Ecodorp[71] is een landelijke organisatie, in 1999 opgericht, die voorlichting over ecologisch wonen geeft. In de situatie van Delfgauw wilde de woningcorporatie een ecologisch wooncomplex realiseren maar ontbeerde daarvoor de kennis. Als gevolg van het verzoek aan de vereniging Ecodorp werden drie leden bereid gevonden om als participant aan deze ontwikkeling mee te helpen, en om daar te gaan wonen. Hieronder worden achtereenvolgens toegelicht: de ontstaansgeschiedenis van het wooncomplex 'Het Carré', de woonsituatie, het groepsgesprek, de resultaten en de conclusies.

De ontstaansgeschiedenis

De woningcorporatie wilde op de nieuwbouwlocatie in Delfgauw een voorbeeld van een leefbare woongemeenschap realiseren. Van de vereniging Ecodorp kregen ze de indruk dat ecologisch wonen daar een impuls aan kon geven. Daarom vroegen ze ondersteuning met als resultaat dat drie leden van Ecodorp het zoeken van huurder en kopers op zich namen (De-Uitspraak, 2007).

De bouw van 'Het Carré' was overigens al gestart. De stedenbouwkundige structuur en de structuur van de woningen waren reeds bepaald. Ook waren alle duurzame keuzen voor de woningen al gemaakt. Dat verklaart mogelijk dat de binnentuin en een gemeenschapshuis in die binnentuin van het begin af aan door de bewoners belangrijk werd gevonden.

Bij de start van het project is voor een integraal systeem van verwarming, ventilatie en koeling gekozen. Daarmee gaat het om voor die tijd bijzonder duurzame woningen. Nog steeds wordt eraan gewerkt om in de binnentuin een gemeenschapshuis te realiseren. Dit is vanwege de te hoge kosten nog steeds niet gebouwd. Maar kosten en budget liggen ook vandaag de dag nog ver uit elkaar. Voor een indruk van het wooncomplex, zie Figuur 18.

70 Woningcorporatie Rondom Wonen beheert 2.200 woningen in Pijnacker-Nootdorp, en heeft van leefbaarheid haar speerpunt gemaakt.

71 De vereniging Ecodorp heeft anno 2013 80 leden en 1200 belangstellenden (www.ecodorp.nl). Oorspronkelijk was het doel van de vereniging om een groot ecodorp in Nederland te realiseren. Dat lukte niet maar veel kleinere projecten zijn er wel gekomen, in: Gennep, Borculo, Vlierhof, Hoogvliet en dus in Delfgauw.

1

2

3

4

5

6

Figuur 18
Figuur 18, Ecodorp Carré in Delfgauw, beelden en foto groepsgesprek.

De samenwerking tussen de woningcorporatie en de vereniging Ecodorp is voor 50 jaar aangegaan. Als gevolg daarvan regelt Ecodorp de woningtoewijzing en het sociaal beheer van het complex (De-Uitspraak, 2007). Ecodorp heeft daartoe een koepelorganisatie van bewoners en leden van Ecodorp opgezet. Ook dragen de bewoners daarvoor elke maand een bedrag aan de vereniging Ecodorp af. In 2010 was dat 50 euro. Er bestaat inmiddels ook een kring 'Vrienden van Het Carré', zij worden bij de activiteiten van 'Het Carré' betrokken en vormen tegelijk de wachtlijst voor nieuwe bewoners.

In 2002 meldden zich voor de woningen 900 belangstellenden, veel meer dan verwacht. Om een selectie te maken werden deze belangstellenden in gespreksgroepen van 35 over de doelstellingen van Ecodorp geïnformeerd en werd hun belangstelling gepeild. Elke groepssessie werd met een moment van meditatie gestart. Dit niet alleen omdat de leden van Ecodorp dat gewend zijn, maar ook om de eerste afvalronde te bewerkstellingen. Uiteindelijk kreeg Ecodorp de 49 woningen met moeite gevuld. In het voorjaar van 2003 kregen de eerste bewoners dan toch de sleutel overhandigd (www.hetcarre.nl).

Het was voor de eerste bewoners van Ecodorp die in 'Carré' kwamen wonen wel bijzonder om daar met allemaal bewoners zonder Ecodorp-achtergrond samen te wonen. Dit pakte echter goed uit, herinnert de gespreksgroep zich. Door de selectie bleken namelijk veel bewoners toch spiritueel actief. Geregeld komen er bewoners voor

meditatie bij elkaar, zijn er werkgroepen en wordt er veel in de gezamenlijke binnentuin gewerkt. Besluiten worden zo veel mogelijk samen genomen, ook om de ecologische doelstellingen zo veel mogelijk over te dragen, werd verteld.

Het groepsgesprek: samenstelling en positionering in het kwadrant van Quinn

Aan het groepsgesprek namen drie bewoners deel; een oorspronkelijke vertegenwoordiger van Ecodorp, een eerste toegelaten bewoner en een bewoner die daar later na selectie is komen wonen. Het betrof drie autochtone Nederlanders, twee vrouwen en een man, leeftijden tussen de 35 en 63 in, één getrouwd en twee single, alle drie parttime werkend, waaronder twee koplopers en een huurder. Ondanks het beperkte aantal aanwezigen een redelijke representatie van de bewonerspopulatie.

Aanwezigen hebben desgevraagd hun positie ten aanzien van het gezamenlijk wonen en duurzame keuzen in het kwadrant van Quinn aangegeven, zie Figuur 19. Het beeld dat daarmee ontstaat toont dat alle drie de leden van de gespreksgroep een sterk open gerichte houding hebben, intern en extern gericht. Ze vonden die houding ook kenmerkend voor de meeste bewoners. de bewoners van 'Het Carré' staan graag open voor nieuwe ontwikkelingen en vinden het belangrijk om een goed contact met de omwonenden te hebben, werd gezegd.

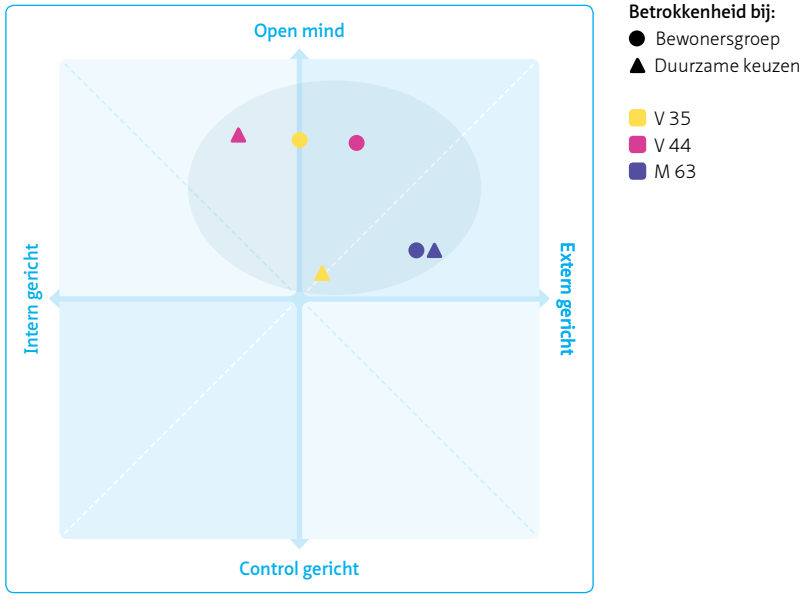

Figuur 19
Positionering gespreksgroep 'Het Carré' aangaande bewonersgroep en duurzaamheid.

Gespreksverslag zoals door Mevr. S. Boers namens de gespreksgroep vastgesteld
De gespreksgroep sprak heel positief over het destijds door de woningcorporatie samengestelde pakket aan duurzame installaties en bouwkundige voorzieningen. Dat pakket was zo totaal, daar was weinig meer aan toe te voegen. Vooral de keuze voor vloerverwarming wordt gewaardeerd. Er is een totaalpakket aan duurzame keuzen in de woningen aangebracht: zonnepanelen met warmteopslag in de grond, een warmte terugwinsysteem dat aan de ventilatie is gekoppeld en er is geen gas, alleen elektriciteit. Tevens wordt er alleen duurzaam geproduceerd hout in de woningen gebruikt.

Op de vraag hoe duurzaam zijn de bewoners vanet Carré' nu eigenlijk werd aangegeven dat deze vraag anders moest worden gesteld. In 'Het Carré' gaat het om: 'hoe ecologisch zijn we eigenlijk'. Over het antwoord waren de aanwezigen in het groepsgesprek het eens; bijna alle bewoners van 'Het Carré' delen een bepaalde houding ten aanzien van het leven, ten aanzien van het leven van anderen en het eigen leven. Het gaat om een ecologische betrokkenheid. Veel bewoners eten biologisch, ze kopen dat in de eigen biologische winkel, ze scheiden hun afval extra en bijna iedereen heeft een NEE-/JA-sticker op de brievenbus. Er rest slechts de wens om een grijswatersysteem te plaatsen.

Volgens de bewoners geldt: 'dat we als het om ecologisch leven en wonen gaat eigenlijk weinig samen doen, maar we stimuleren elkaar wel en daardoor ontstaat een soort gedeelde alertheid binnen de bewonersgroep. Een voorbeeld daarvan is dat als iemand grof vuil aan de straat moet zetten, dan met buren wordt besproken om dat samen te doen. Dat scheelt de gemeente rijden en er staat maar één keer vuil op de stoep'. Die gedeelde alertheid komt niet voort uit controle maar uit betrokkenheid.

'We zijn daardoor gewoon heel laagdrempelig naar elkaar', werd gezegd. 'Niet alleen eten bewoners vaak met elkaar: 's zomers vaak in de tuin en het is ook heel gewoon dat kinderen bij andere ouders eten, net naar gelang wie er thuis is. Je mag hier zijn wie je bent, overeenkomstig ons motto dat op de website staat: We hebben hart voor elkaar, hart voor de natuur en een weten dat er meer is, we komen uit alle lagen van de bevolking, er is hier veel "on-zin" en ook een soort "zen-zin", we willen terug naar echt mens-zijn en dit delen met anderen die dat ook willen.

In onze levenshouding liggen wonen en werken voor veel bewoners dicht bij elkaar. Meer dan normaal hebben bewoners hier een bijzonder eigen bedrijfje aan huis. Er zijn bewoners met een massagepraktijk, er is een bevallingscoach en wordt er lesgegeven in "Sastang" en de "vijf-ritmesdans", en er geeft een bewoner 'Byron Katie'-begeleiding'. Daardoor doen bewoners veel activiteiten samen, niet zozeer als groep van bewoners maar in kleinere groepen. Een voorbeeld is het groepje bewoners dat bezig is met de realisatie van het gemeenschapshuis.

Aan het eind van het gesprek werd verteld over het overlijden van een kind in 2009 en recentelijk het overlijden van een oudere vrouw. ‘Een dergelijke gebeurtenis trekt sporen in de gemeenschap’, werd gezegd, ‘maar ook ontstaan daardoor hechtere banden dan we hadden.’ ‘We hebben het verdriet echt samen gedeeld, de vrouw thuis opgebaard en we hadden een rooster voor de wake.’ ‘Het lijkt dat we daardoor meer tot elkaar zijn gekomen’, werd gezegd.

Voor de conditie voor sociale cohesie en de duurzame keuzen die daarbij zijn gemaakt, zie Tabel 7.’

Casestudie ‘Het Carré’ in Delfgauw

Condities voor sociale cohesie en de duurzaam gemaakte keuzen			
‘Condities voor sociale cohesie’		‘Welke duurzame keuzen werden gemaakt’	
thema	keuzen	keuzen	thema
Omgevingsbewust		Warmte terugwinning	Energiebesparing
Problemen	Verdriet delen	Vloerverwarming	
Place attachment	Ecologisch wonen	Zonnepanelen	Non-carbonenergie
Ontmoeten	Gezamenlijke activiteiten	Warmteopslag	
	Ecologisch ondernemen	Grijswatersysteem	Waterbesparing
Bonding	Selectie aan de poort	Extra afval scheiden	Afvalbeheer
	Spirituele coaching	NEE -/JA-stickers	
	Samen inkopen doen	Grofvuil ruilen	
	Gemeenschapshuis	Wilde binnentuin	Groen
	Vriendenkring wachtlijst	Biologische winkel	Overig
	Financiële bijdrage		
Bridging	Biologische winkel		

Tabel 7
Resultaat casestudie ‘Het Carré’, condities sociale cohesie en duurzame keuzen.

Conclusies: duurzaamheid als conditie voor sociale cohesie

In 'Het Carré' bindt vooral de gezamenlijke belangstelling voor het spirituele van de bewoners. Door de selectie van de bewoners aan de poort met de overtuigingen van de verenging Ecodorp als leidraad, is dat bereikt. Vanuit die overtuiging vinden gezamenlijke activiteiten plaats, zoals samen eten en meditatie. Zoals door de gespreksgroep gesteld, de groep bewoners gaat niet zozeer als groep met elkaar om, het zijn vooral deelgroepen van bewoners die met elkaar actief zijn.

De onderlinge binding van de bewonersgroep ligt dus vooral in de gedeelde belangstelling voor ecologisch wonen en voor velen ook het spirituele daaraan. Bijzondere gebeurtenissen blijken die onderlinge band te versterken, zoals het overlijden van één van de bewoners. Deze band is echter niet zo sterk dat het door velen gewenste gemeenschapshuis wordt gerealiseerd. De meeste bewoners geven er toch de voorkeur aan om in eigen deelgroepen van bewoners actief te zijn.

Toen de vereniging Ecodorp bij het project betrokken raakte, had de woningcorporatie alle duurzame keuzen al gemaakt. De duurzame focus van de bewonersgroep richt zich mogelijk mede daardoor vooral op de gezamenlijke binnentuin en de biologische winkel. Ook de gespreksgroep kon niet vertellen of meer betrokkenheid tot andere keuzen had kunnen leiden.

Uit de casestudie blijkt dat duurzaamheid als thema in de situatie van 'Het Carré' wel degelijk een sterke conditie voor de huidige sociale cohesie onder de bewoners is. De ontstaansgeschiedenis leert ook dat de bewoners daarvoor actief aan de poort zijn geselecteerd. De vereniging Ecodorp blijft ook nog jaren aanwezig om de onderlinge spirituele band te bewaken. Dat doet volgens de gespreksgroep niet af aan de persoonlijke motivatie van de bewoners om op deze wijze met elkaar te wonen.

§ 2.4 Duurzaam collectief bewonersinitiatief als conditie voor sociale cohesie

Het oorspronkelijke initiatief voor zowel 'Het Groene Dak' Utrecht als 'Het Carré' Delfgauw werd niet door de bewoners maar door een kleine groep initiatiefnemers genomen. Hun inspiratie leidde tot de bouw van deze twee ecobuurten. De bewoners volgden, meldden zich aan en kwamen al of niet door de selectie. Voor beide initiatieven geldt dat de bewoners meer op het beschermende karakter van deze woongemeenschappen afkwamen dan op het duurzame karakter ervan. Zelfs in de situatie van 'Het Carré' waar spiritualiteit voor alle bewoners een belangrijke gedeelde belangstelling heeft, blijkt dat het gemeenschapshuis er na al die jaren nog niet is gekomen. Het streven naar duurzaamheid blijkt belangrijker dan het duurzame

resultaat zelf. De bewoners van beide woongemeenschappen blijken hun energie dan ook meer aan gezamenlijke activiteiten dan aan duurzame initiatieven te besteden. Door samen doen wordt de basis voor sociale omgang gelegd. Niet door de gedeelde idealen. Het initiatief 'Het Groene Dak' vond bij de oplevering maar met moeite afzet voor de 66 woningen. Dankzij de lokale woningcorporatie kon het wooncomplex uiteindelijk toch worden gerealiseerd. Twee derde van de bewoners werd daardoor wel huurder. Een soortgelijke situatie deed zich voor in Delfgauw.

Door de selectie aan de poort ontstond er voor beide bewonersgroepen een situatie van 'onder gelijken' wonen. Dat verlaagde de sociale drempel om samen aan het werk te gaan. Vervolgens zijn de groene binnentuin, gezamenlijke activiteiten, een winkeltje en de gehele organisatie die zo'n wooncomplex met zich meebrengt de belangrijkste factoren die leidden tot een goede sociale omgang.

Problemen met omwonenden, irritaties over de onderhoudsproblemen en voorvallen van ziekte en overlijden brachten de bewoners dichter bij elkaar. Zulke effecten blijken helaas van tijdelijke aard. Het sociale gedrag van bewoners in ecobuurten lijkt wat dat betreft niet van normale buurten te verschillen. De groepsgesprekken met bewoners bevestigen dat. Hetzelfde blijkt uit de wooncommunities die in Florida als referentiecases zijn bezocht. Het opvallende verschil van deze ecobuurten en communities met gewone buurten blijkt met name te zijn dat de toestroom van bewoners selectief plaatsvindt. In deze ecobuurten kan dat doordat het initiatief, in 89% van de gevallen, door bewoners wordt genomen.

Opvallend is dat de sociale omgang in de onderzochte ecobuurten ook niet te sterk moet zijn. Dat bewoners weerstand tegen de grotere binding van sociale cohesie hebben blijkt niet alleen uit het literatuuronderzoek en het onderzoek in IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht gehouden, maar wordt ook vanuit deze ecobuurten bevestigd. Zelfs keuzen gerelateerd aan specifiek initiatief (hier duurzaamheid) tonen dat groepsgebonden keuzen bij bewoners geen voorkeur hebben. Keuzen van woningcorporaties worden onder andere ook door de oorspronkelijke pioniers van de vereniging Ecodorp geaccepteerd. Bewoners geven in deze ecobuurten wel invulling aan de duurzaamheidsdoelstellingen. Maar in de praktijk zijn ze meer actief in individuele activiteiten zoals afval scheiden en tuinonderhoud, al of niet in kleine groepen.

Het antwoord op deelvraag 2

'Kan duurzaam collectief bewonersinitiatief een stimulerende conditie voor sociale cohesie zijn?'

Samenvattend moet worden geconcludeerd dat duurzaam collectief bewonersinitiatief de sociale omgang onder bewoners laagdrempelig maakt, maar dat het beeld niet van dat van een gewone buurt verschilt. Het relatieschema uit Hoofdstuk 1 verandert dan ook niet. Daar kunnen wel factoren als inspiratie, onder gelijken wonen, emotionele momenten en duurzaam bezig zijn aan worden toegevoegd, zie Figuur 20.

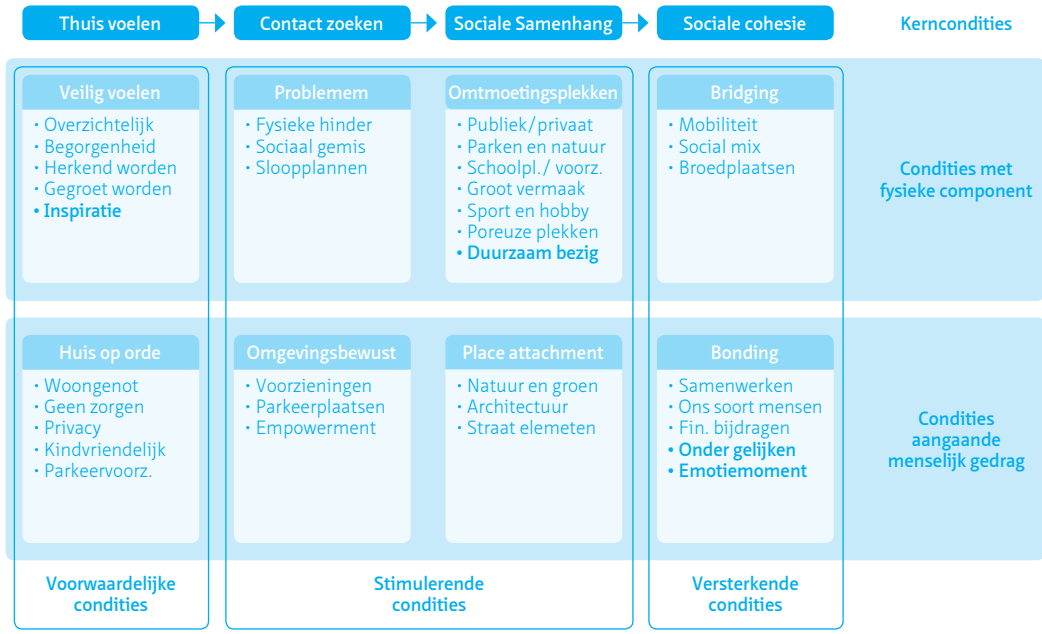

Figuur 20
Relatieschema: condities en factoren van invloed voor sociale cohesie aangevuld.

3 Condities voor sociale cohesie en de vastgoedprofessional

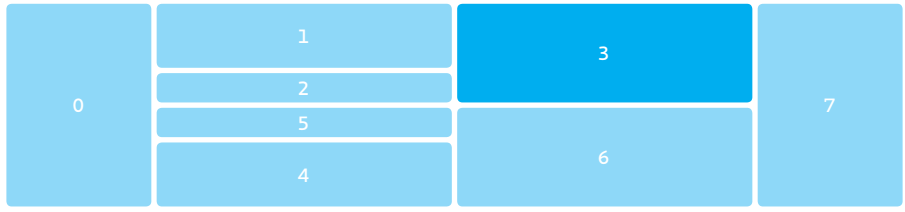

'Problems cannot be solved by the same level of thinking that created them.'

Albert Einstein (1879-1955)

In 2009 is met vijftien vastgoedprofessionals[72] over sociale cohesie onder bewoners in relatie tot de opgave van de stedelijke vernieuwing gesproken (Sanders, 2009b). Dit ter beantwoording van Deelvraag 3 'Hoe geeft de vastgoedprofessional aan sociale cohesie ruimte'. De kern van de onderzoeksvraag is niet primair 'wat vastgoedprofessionals van sociale cohesie onder bewoners vinden', maar; hoe ze met initiatieven omgaan, of ze zulke initiatieven ook stimuleren en wat deze initiatieven voor hun werk betekenen cq. hoe ze daar dus ruimte aan geven.

Groepsgesprekken zijn geschikt (§ 0.4) om achterliggende gedachten en argumentaties bij beantwoording van vragen duidelijk te krijgen. Daarvoor is binnen het kader van deze studie de gespreksmethodiek van het CPI gehanteerd. Deze methodiek stimuleert door het hanteren van 'hoor en wederhoor' dat aanwezigen op elkaar reageren, voor verdieping van het gesprek. Indien de aanwezige vastgoedprofessionals elkaar kennen of als zij bij een gezamenlijk project betrokken zijn is dat voordelig, het gesprek start daardoor sneller op en bevordert de gezochte diepgang in het gesprek.

72 Onder 'vastgoedprofessionals' wordt verstaan: professionals die door hun werk bij bouwproductie in de meest ruime zin van het woord zijn betrokken, waaronder oa. vallen medewerkers van de Rijksoverheid, gemeenten, adviseurs, bouwbedrijven en woningcorporaties.

Gezien de dynamiek en diversiteit van de Amsterdamse stedenbouw zijn vastgoedprofessionals uit de hoofdstad en vertegenwoordigers van woningcorporaties, ontwikkelaars en de gemeente voor het onderzoek uitgenodigd. Door deze keuze kon een breed samengesteld en goed gebalanceerde gespreksgroep worden samengesteld. Het voorzitterschap van het gesprek werd door het CPI[73] ingevuld.

De resultaten van de casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht van § 1.5 werden daartoe aan de groep vanuit een tweetal perspectieven gepresenteerd. Van Duivenboden[74] ging op de verantwoordelijkheden van woningcorporaties voor de stedelijke opgave in. Van Hal[75] presenteerde de duurzame opgave voor het stedelijk gebied.

Voor een totaalbeeld van dit voor het onderzoek gehouden groepsgesprek en de conclusies daaruit volgen hieronder: de opzet van het gesprek in § 3.1, de gegeven presentaties in § 3.2, het gesprek en de conclusies in respectievelijk § 3.3 en § 3.4.

Daar waar meningen van aanwezigen worden geciteerd wordt de betreffende professional vanuit zijn achtergrond overeenkomstig Bijlage 7 daarbij genoemd.

73 Dr. ir. Johan van Wamelen, voorzitter namens en directeur van het CPI, promoveerde in 2005 op: de organisatie van de informatievoorziening bij grote publieke organisaties in een netwerkmaatschappij.

74 Prof. dr. Hein van Duivenboden, hoogleraar informatisering en interbestuurlijke samenwerking aan de TiasNimbas Business School van de Universiteit van Tilburg en partner van het CPI.

75 Prof dr. ir. Anke van Hal is sinds 2007 praktijkhoogleraar 'Sustainable Housing Transformation' binnen de sectie Housing van de faculteit Bouwkunde van de TU Delft en professor 'Sustainable Building & Development aan Nyenrode Business University.

§ 3.1 Het vastgoeddebat over sociale cohesie

Voor het gesprek met de vastgoedprofessionals (12 februari 2009) is de gespreksmethodiek de ateliermethode van het Centrum voor Publieke Innovatie (CPI) gebruikt. Deze ateliermethode is gebaseerd op het 'Garbagecan'-model (Cohen et al., 1972) en richt zich op de kruisbestuiving van wetenschap en praktijk. Door beide in een groepsgesprek met elkaar te confronteren wordt aan een verdiepingsslag gewerkt. Oude en nieuwe problemen en oude en nieuwe oplossingen kunnen daarmee met elkaar worden verbonden om betere combinaties te vinden, aldus het CPI[76] (www.publicinnovation.nl). Zie voor nadere toelichting § 0.4.

De gespreksgroep

Voor de groepsgesprek werden vastgoedprofessionals actief in de regio Amsterdam uitgenodigd. Amsterdam heeft vele en heel verschillende wijken, elk met heel verschillende stedelijke problematieken, waardoor vastgoedprofessionals uit deze stad een breed scala aan ervaringen naar een gesprek meebrengen.

Samen met het CPI werd een divers samengestelde gespreksgroep tot stand gebracht. Volgens de indeling van belanghebbende actoren volgens Freeman (Freeman, 2010), als aangepast door Van Timmeren (Van Timmeren, 2006), waren aanwezig: financier (1), leveranciers (4), overheden (2), ontwerpers en adviseurs (4) alsmede onderzoekers (10), studenten (2) en beide inleiders (2), in totaal 25 aanwezigen, zie Bijlage 7.

Meningspeiling aan de hand van stelling

Aan het begin van het groepsgesprek werd over het onderwerp 'condities voor sociale cohesie onder bewoners' in relatie tot de houding en praktijk van de vastgoedprofessional eerst een meningspeiling[77] gehouden, die aan het eind van deze bijeenkomst werd herhaald. Het doel daarvan was niet alleen om het gesprek op

76 In de periode van dit onderzoek had het CPI met deze ateliermethode al eerder voor vraagstukken verbonden aan het wonen op buurtniveau gestaan. Zo hadden reeds ateliers over de communicatie van bewoners op buurtniveau (2004), over de mogelijkheden van informatiegestuurde wijkpolitie (2009) en over keuzemogelijkheden van de burger (2007) plaatsgevonden. Mede daarom is het CPI gevraagd om het groepsgesprek van vastgoedprofessionals te ondersteunen, zodat op de reeds opgebouwde ervaring van het CPI kon worden doorgebouwd.

77 Gelijk met deze stelling werd nog een tweede stelling ingebracht, dat aandacht voor sociale cohesie vanuit de vastgoedprofessional veelal symptoombestrijdend van karakter is. Over deze stelling werd door tijdgebrek echter geen tweede keer gestemd.

te starten, ook is daarmee inzichtelijk geworden hoe standvastig aanwezigen in hun mening waren. De ingebrachte stelling luidde:

'Er is nog teveel aandacht voor de fysieke component in de volkshuisvesting, en nog veel te weinig aandacht voor de sociale component'
Het beeld op basis van de eerste peiling was dat de meesten met de stelling konden instemmen: 80% voor. De tweede stemming gaf een bijgesteld beeld: meer aanwezigen steunden de stelling. De deelnemers blijken door de discussie minder optimistisch over de huidige stand van zaken in de volkshuisvesting, waarbij het accent bij de fysieke aanpak ligt, geworden. Een extra reden om het resultaat van het gesprek inhoudelijk te te bespreken.

§ 3.2 Condities voor sociale cohesie, inleidend referaat Van Duivenbode

Van Duivenboden opende de groepsgesprek met zijn lezing 'Voorbij het stenen tijdperk'', zie Bijlage 8. Hij ging met name in op de stedelijke ontwikkeling in Nederland, hoe de beleidsmatige spanning tussen de politieke en maatschappelijke opgave van respectievelijk gemeenten en woningcorporaties de voortgang negatief beïnvloedt. Van Hal presenteerde de noodzaak om de duurzame opgave van de bestaande woningvoorraad in Nederland actiever op te pakken en dat daarmee door opdrachtgevers en bouw- en installatiebedrijven meer vaart moet worden gemaakt.

Uitsnede uit: 'Voorbij het stenen tijdperk', vrij naar (Van Duivenboden, 2009)
De Woningwet van 1902 had volgens Van Duivenbode betrekking op een driedelige doelstelling: 'het opheffen van het woningtekort, het betaalbaar maken van woningen en het realiseren van een ondergrens aan de kwaliteit van deze woningen'. Het kerndoel van de overheid in de volkshuisvesting is volgens hem sindsdien weinig veranderd, maar uiteindelijk gaat de essentie van de volkshuisvesting om stenen bouwen met een zeker minimum aan kwaliteit, en betaalbaarheid. Zo werden eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw meer dan twee miljoen woningen gebouwd.

In de jaren negentig werd een groot deel van de woningcorporaties vanwege de Bruteringswet (1994) weer verzelfstandigd en werd de financiering vanuit het Rijk stopgezet. In die periode werd wel het prestatieveld van de 'Leefbaarheid' door het Rijk aan het wettelijk kader voor de woningcorporaties toegevoegd. Dat leidde tot een groot aantal initiatieven waarbij woningcorporaties zich niet alleen meer lieten betrekken

bij de sociale opgave van wijken. Ook werden de vastgoedactiviteiten uitgebreid naar kantoren, sportcomplexen en ander maatschappelijk vastgoed.'

'Eind vorige eeuw probeerde de overheid weer meer grip op de volkshuisvesting te krijgen', aldus Van Duivenboden. 'Als eerste werden er met woningcorporaties prestatieafspraken gemaakt, niet alleen over woningbouwproductie maar ook over de mogelijkheden voor mensen om zich maatschappelijk te ontwikkelen. Het advies van de stuurgroep-Meijerink speelde daar anno 2008 op in, en zette in op nieuwe arrangementen tussen overheid en woningcorporaties. Woningcorporaties krijgen een taak in het verbeteren van de leefbaarheid, de sociale cohesie en stijging van mensen in buurten en wijken.

Beleidsmatig vermengt de regering daarmee dus wel de sociale en economische aspecten met het fysieke element, dat centraal stond in wat we nu het stenen tijdperk kunnen gaan noemen.' Volgens Van Duivenboden. 'Is er daarbij sprake van een paradox tussen het moeten afleggen van politieke verantwoording versus het moeten nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid, daar publieke organisaties zowel verticaal verantwoording aan hun politieke bazen dienen af te leggen als horizontaal hun maatschappelijke verantwoordelijkheid dienen te nemen (Van Duivenboden, 2004).'

Uitsnede uit: 'Integratie belangen mensen en milieu', vrij naar (Van Hal, 2009)

Volgens Van Hal: 'is de relatie tussen sociale cohesie en duurzaamheid niet evident. Duurzaamheid heeft betrekking op de samenhang tussen 'People' 'Planet' en 'Profit' terwijl sociale cohesie alleen met 'People' lijkt te zijn geassocieerd.' De relatie is echter wel te leggen, stelt zij toch duidelijk: 'Voor de sector volkshuisvesting is er een verbinding tussen 'People' en 'Profit'. Vanuit het duurzaamheidsperspectief is vooral de vraag of ook de 'Planet'-component een rol van betekenis heeft of kan hebben. Op theoretische gronden is deze relatie positief te leggen omdat de energetische kwaliteit van de bestaande woningvoorraad slecht is. De vervolgvraag is wat er in de praktijk moet gebeuren om verbeteringen te bewerkstelligen.

Een voor de hand liggende optie is het slopen van de huizen. Dit is in de praktijk niet haalbaar. De huidige woningvoorraad is te groot en de beschikbare bouwcapaciteit is te klein om op korte termijn alle huizen te kunnen vervangen. Vanuit een sociaal perspectief is slopen ook geen optie. De oplossing zal moeten worden gezocht in de verbetering van de energetische kwaliteit van de bestaande woningen. Dit sluit aan bij de 'Planet'- en de 'Profit'-component van duurzaamheid. De 'Profit'-component is er vooral voor de bewoners die nu met stijgende energiekosten worden geconfronteerd die een steeds groter deel van de vaste lasten vormen. Terugdringen van deze lasten is voor de bewoners financieel voordelig.

Dat er voor de sector een relatie tussen de drie 'P's' bestaat betekent niet dat de doorvoering van energiebesparing een eenvoudige opgave is waarmee morgen kan worden begonnen. De werkelijkheid is complexer en weerbarstiger. Belangrijk zal zijn dat voor betrokkenen de maatregel of maatregelen meer materiële en niet-materiële voordelen oplever(t)en dan nadelen. De verwachting is dat dit niet eenvoudig is te realiseren. In de praktijk zijn rationele argumenten namelijk niet altijd leidend. Het streven moet zijn om de juiste prikkels te geven, op het juiste moment, aan de juiste persoon, door de juiste persoon en op de juiste manier.

Discussie en conclusievorming

Als reactie op de presentatie van Van Duivenboden werd vanuit de gespreksgroep ingebracht dat het onduidelijk is wie nu het initiatief in de stedelijke ontwikkeling moeten nemen, de gemeente of de woningcorporatie (woningcorporatie 2). Het streven moet zijn om samen te werken vanuit een gemeenschappelijk belang (gemeente 1). Probleem daarbij is dat de wijk de kleinste schaal is waarop de overheid kan werken, terwijl woningcorporaties maximaal op de schaal van wijken werken omdat de bewoners van huurwoningen vooral in buurten en in de direct woonomgeving leven (woningcorporatie 1)

Als reactie op de bijdrage van Van Hal werd over ontwikkelaars gezegd dat indien aan alle duurzame eisen voldaan moet worden dit grote inspanning vraagt, ook omdat de kaders waarbinnen gewerkt moet worden strikt zijn. Bovendien wil een ontwikkelaar in competitie scoren. Daarbij is de burger niet in beeld. De ontwikkelaars bepalen met de gemeenten wat voor de burgers goed is. De ruimte voor de kopers om mee te denken is klein en wordt kleiner. Door de financiële kaders is veel dichtgetimmerd. Het zou er voor de duurzaamheid als deze wordt gekoppeld aan sociale cohesie slecht uitzien (ontwikkelaar 1). Kopers zoeken eerder een groter dan een energiezuinig huis (consultant 1). Er zijn wel niches van kopersgroepen die in energiebesparing willen investeren.

Kortom, zowel vanuit het belang van het bouwen als vanuit het belang van het duurzaam investeren geeft de vastgoedprofessional uit hoofde van vermeende verantwoordelijkheden de koper of huurder weinig beslissingsruimte. Kopers hebben, als ze investeren, meer voorkeur voor wooncomfort. Het leven van huurders vindt vooral in en om het huis in de woonomgeving plaats, waardoor ze moeilijk bij initiatieven (op wijkniveau) van gemeenten en woningcorporaties kunnen worden betrokken.

§ 3.3 De vastgoedprofessional over sociale cohesie onder bewoners

Na een toelichting op de resultaten van het onderzoek naar 'condities voor sociale cohesie' van § 1.5 in de wijken IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, werden aan de vastgoedprofessional als groep opnieuw twee stellingen voor het voeden van de discussie voorgelegd. Aanwezigen gingen niet meteen met elkaar in gesprek. Eerst werd op de casestudie ingegaan. Daarmee werden bij de onderzoeksmethode en het fenomeen sociale cohesie kanttekeningen geplaatst. Vervolgens bracht de inbreng van aanwezigen het gesprek op de sloop-en nieuwbouwprogramma's zoals deze op het moment van het gesprek in zo vele wijken plaatsvonden. Het gesprek ging daarbij vooral over het bouwen van koopwoningen ten behoeve van meer sociale mix, met meer differentiatie naar inkomen van bewoners.

De aan de groep vastgoedprofessional voorgelegde stellingen waren:

- De vastgoedprofessional stuurt met sloop en nieuwe koopwoningen voor behoud van voorzieningen en de leefbaarheid op een sociale mix van bewoners. De sociale cohesie zou daar niet onder lijden.
- De vastgoedprofessional vindt de leefbaarheid van wijken belangrijk en voelt zich geroepen om als nodig in te grijpen. Gemeenten, woningcorporaties en ontwikkelaars zijn helaas vaak machteloos.

Discussie naar aanleiding van Stelling 1

Als reactie op Stelling 1 werd door de meerderheid van de aanwezigen een pleidooi voor het stimuleren van koopwoningen in wijken met relatief lagere inkomens en huurwoningen uitgesproken. Het is nodig om kansloze bewoners over wijken te spreiden ten bate van deze bewoners en de wijken. 'Daarbij speelt mee dat bij huurwoningen regelmatig probleemmensen, met een sociaaleconomisch zwakke achtergrond, instromen. Daarom is het spreiden van huurders, dus het mixen en mengen van bewoners, belangrijk (woningcorporatie 2).' Waarop één van de aanwezigen die bij de stadsvernieuwing van Rotterdam Oud-West betrokken is geweest vertelt: 'Tussen probleemwijken zijn ook zulke verschillen. In Rotterdam Oud-West zit bijvoorbeeld een enorme dynamiek, een heel andere dynamiek dan in andere wijken. Bouwen voor de buurt is fout, differentiëren is belangrijk. Maar doe dat wijkafhankelijk (adviseur 1).'

Een onderzoeker waarschuwde vervolgens voor de negatieve invloed van een gestimuleerde sociale mix op de sociale cohesie van bewoners: 'Aan het mixen van mensen zit wel een prijs, het leidt tot minder sociale samenhang waardoor bestaande buren- en hulprelaties worden onderbroken (onderzoeker 49).' 'Mixen leidt blijkbaar

tot fragmentatie, werd geconstateerd (CPI 1).' 'Ja, wij sturen in Nederland veel op differentiatie werd beaamd (onderzoeker 3).'

Maar op deze inbreng werd door de deelnemers toch afhoudend gereageerd. Voor sociale cohesie is vooral het elkaar ontmoeten van bewoners belangrijk, en dat dezen zich met elkaar verbonden voelen. De mate van sociale mix van bewoners heeft daar weinig mee te maken, werd gezegd: 'Er is niets mis met mensen mengen, want het gaat uiteindelijk om ontmoeten (gemeente 1).' 'Als er maar een gedeelde factor is, dan verbinden kinderen mensen ook als er sociale verschillen zijn (onderzoeker 2).' 'Veel bewoners op IJburg voelen zich pioniers, en dat verbindt.' 'Mensen met een hond, en ouderen en werklozen die van de buurt afhankelijk zijn, ontmoeten makkelijk anderen' en 'Ook zijn zij niet van een aanwezige sociale mix afhankelijk (onderzoeker 2).'

Over bonding werd gezegd: 'Waar het om gaat is dat we mooie wijken maken waar mensen zich aan verbonden voelen. Bij probleembestrijding loop je achter de feiten aan, en dan krijg je probleem na probleem (woningcorporatie 2).' 'De problemen zijn in een aantal Nederlandse wijken urgent, maar ze lopen zeker nog niet uit de hand, zoals bijvoorbeeld in de voorsteden van Parijs. Een overreactie is hier niet nodig (woningcorporatie 1).'

Klaarblijkelijk werden de negatieve effecten van een georganiseerde sociale mix op de sociale cohesie door aanwezigen niet als bijzonder relevant gezien. Ook werd gezegd: 'Blijkbaar hebben we het bij de nadelen van een sociale mix vooral over de slechtste wijken, waar veel mensen met lage inkomens wonen (gemeente 1).' 'Alleen daar is het de vraag of je de differentiatie van mensen, naar inkomen of anderszins, actief moet stimuleren (onderzoeker 4).' 'Het maakt voor een wijk ook nogal uit wie de nieuwe koopwoningen, na sloop van huurwoningen, koopt. Zijn dat hetzelfde type mensen als die er al woonden, of rijkere mensen of bijvoorbeeld kunstenaars (CPI 5).''Kunstenaars bijvoorbeeld, gaan meteen aan de slag met de omgeving. Dan komt het sociale en het fysieke met elkaar in evenwicht. (adviseur 2).'

Resumerend is de conclusie dat vastgoedprofessionals nog worstelen met de keuze tussen actieve bemoeienis, bijvoorbeeld aangaande het actief mengen van bewoners, en het loslaten. De vastgoedprofessional heeft er moeite mee om in wijken slechts basiskwaliteit aan te bieden, zoals kwalitatief goede woningen en een goede openbare ruimte, zelfs als dat goed voor de sociale cohesie van bewoners is. De aanwezige belegger en ontwikkelaars maakten zich ook over de financiën zorgen als bewoners het in wijken meer voor het zeggen krijgen. De vertegenwoordigers van gemeente en woningcorporaties waren onder voorwaarden bereid meer los te laten: fysiek minder vergaand geregel omwille van meer sociale cohesie.

Discussie naar aanleiding van Stelling 2

Als reactie op Stelling 2 werd gezegd: 'De positie van de woningcorporaties als belangrijke actor in wijken staat wel onder druk, ze zijn niet de flappentap voor de overheid. Overheid en instituties die hebben parallelle belangen, maar wie neemt dan nog het initiatief? (onderzoeker 4).'

De reacties waren verschillend. Woningcorporaties zouden onder druk moeten worden gezet om aan hun maatschappelijke verplichtingen te voldoen, opdat zij zich actiever met de leefbaarheid van wijken bemoeien. Dat is nodig, werd nogmaals gezegd, want: 'De wijk is het maximale niveau waarop bewoners actief kunnen zijn, en het laagste niveau voor de overheid. De woningcorporatie is gewoon nodig (onderzoeker 4).' 'Als bewoners actief zijn dan is dat op een kleinere schaal dan de wijk, en dus is de invloed van de overheid beperkt en vallen initiatieven terug op het initiatief van instituties (onderzoeker 2).''Daarom is het jammer dat een instrument als prestatieafspraken geen bindend karakter heeft' werd gezegd (onderzoeker 4).'

Over woningcorporaties werd gezegd: 'Het zijn nog wel vaak de woningcorporaties die als enigen nog wat voor bewoners doen (woningcorporatie 2).' Maar er was ook kritiek: De woningcorporaties worden wel veel verantwoordelijkheden toegedicht, en het effect daarvan is vaak beperkt. De sociale cohesie van bewoners wordt veel meer door de kwaliteit van de woonomgeving bepaald (adviseur 4).' De speelruimte voor bewoners is toch klein: 'Uiteindelijk stuurt de gemeente er toch op aan dat ontwikkelaars en de instituties actief bouwopgaven in de wijken oppakken (ontwikkelaar 1).'

Het resultaat is dat de vastgoedprofessionals ook met deze keuze worstelen, of het nu de gemeente of de woningcorporatie is die leefbare en sociale woonomgeving met bewoners moeten creëren. De keuze blijkt van financiële overwegingen afhankelijk. Nemen de woningcorporaties het initiatief dan is er de angst dat de uitgaven uit de hand lopen. Neemt de gemeente de volle verantwoordelijkheid dan is er het risico op tekort aan financiële middelen.

Positionering vastgoedprofessionals weergegeven in kwadrant van Quinn

De professionals nemen tijdens dit groepsgesprek verschillende posities in, dat blijkt uit de positionering die de aanwezigen gezien hun inbreng in het kwadrant van Quinn innemen. De vele aanwezige adviseurs (architect, stedenbouwkundige, onderzoekers) en de vertegenwoordiger van de Rijksoverheid namen een nieuwsgierige (open en extern gericht) houding aan, zie de oranje cirkel in het kwadrant. De aanwezige vertegenwoordigers van woningcorporaties, ontwikkelaars en de gemeente namen een positie tussen open-extern en control-intern gericht in. Dit aansluitend op hun dilemma van het al of niet kunnen loslaten van bewoners. Gezien de wijze waarop ze zich daarover tijdens het gesprek uitspraken, plaatst dat hen binnen de rode cirkel in het kwadrant van Figuur 21.

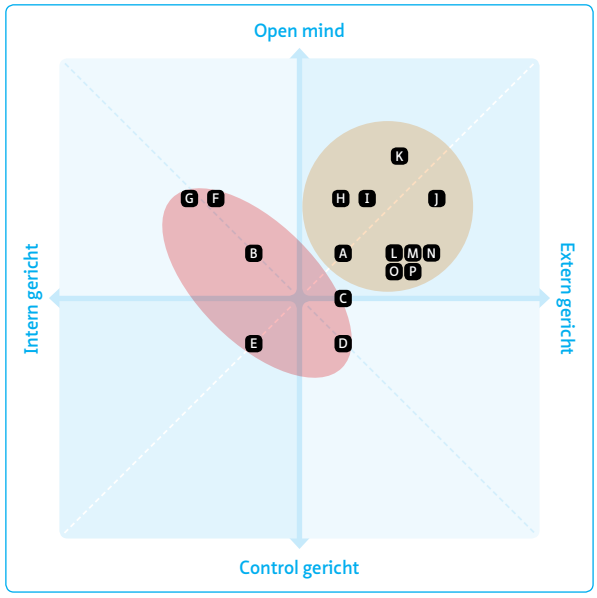

Vastgoedprofessionals:
- A Rijksoverheid
- B gemeente
- C belegger
- D woningcorporatie 1
- E woningcorporatie 2
- F ontwikkelaar 1
- G ontwikkelaar 2
- H architect
- I stedenbouwkundige
- J communicatie
- K adviseur
- L onderzoeker 1
- M onderzoeker 2
- N onderzoeker 3
- O onderzoeker 4
- P CPI 1
- deelgroep: open en extern gericht
- deelgroep: meer controle gericht

Figuur 21
Positionering gespreksgroep vastgoedprofessionals.

§ 3.4 Hoe de vastgoedprofessional ruimte aan sociale cohesie geeft

Het groepsgesprek met vastgoedprofessionals over het creëren van een kwalitatief goede woon- en leefomgeving voor bewoners ging resumerend over het al of niet kunnen loslaten door professionals zelf. Centraal stond in het gesprek het dilemma of gemeenten de uitvoering van beleid ten aanzien van sociaal gedrag van bewoners, individueel en onderling, aan woningcorporaties en andere in de wijk actieve professionals kunnen overlaten. In de praktijk blijkt namelijk dat daardoor een moeizame discussie over budget en verantwoordelijkheden ontstaat. Ook is er het dilemma hoeveel eigen verantwoordelijkheid aan bewoners kan worden overgelaten, omdat ook maatschappelijke doelstellingen op stedelijk en landelijk niveau moeten worden gehaald. Daarover leverde het gesprek van vastgoedprofessionals heldere en consistente inzichten. Daarmee werd het gesprek bruikbaar om Deelvraag 3 te beantwoorden, dit ondanks het feit dat in deze maar één gesprek gevoerd is.

Het antwoord op deelvraag 3

'Hoe geeft de vastgoedprofessional aan sociale cohesie ruimte?'
Duidelijk werd dat beide dilemma's over zeggenschap van budget en resultaten gaan. De vastgoedprofessional laat vanwege verantwoordelijkheidsgevoel niet snel los, gezien het risico dat bewoners verkeerd met geld en doelstellingen zullen omgaan. Uit het literatuuronderzoek van § 1.1 bleek dat ook trots en de angst om identiteit te verliezen daar mede overwegingen bij kunnen zijn. Tijdens dit groepsgesprek kwam dat niet naar voren.

Meer duidelijk en aanvullend op dit literatuuronderzoek werd dat deze dilemma's de professional veel energie kosten, waardoor in het stimuleren van sociaal gedrag onder bewoners stilstand kan ontstaan. Dat blijkt een wezenlijke blokkade voor het werk van de professional die dichtbij bewoners staat. Vooral voor bewoners met minder mogelijkheden die van hun direct woonomgeving afhankelijk zijn is dat een beperkende factor voor hun sociale en maatschappelijke ontwikkeling. Maar ook krijgt sociaal en praktisch burgerinitiatief daardoor minder mogelijkheden.

Het blijkt belangrijk dat de vastgoedprofessional deze twee geconcludeerde dilemma's uit de weg ruimt. Dan kunnen de toenemende mogelijkheden van bewoners in daden en resultaten worden omgezet, meer dan nu het geval is. Uit de positionering van de aanwezige vastgoedprofessionals in het kwadrant van Quinn blijkt dat de professionals die er in de uitvoering toe doen (communicatie-experts, architecten, stedenbouwers) zich in het middenveld positioneren, zowel open voor nieuwe ontwikkelingen als behoudend, hetgeen de patstelling van voornoemde dilemma's bevestigt. De woningcorporaties en de vastgoedbelegger plaatsen zichzelf daarbij het meest extern gericht. Voor hun sociale cohesie en en stijging op de maatschappelijke ladder zijn bewoners blijkbaar toch van deze professionals afhankelijk.

Zorgboerderij 'Stadshoeve' Zunderdorp, initiatief 'Zon op Noord'.

DEEL 3

Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief

4 De ontwikkeling van duurzaam collectief bewonersinitiatief

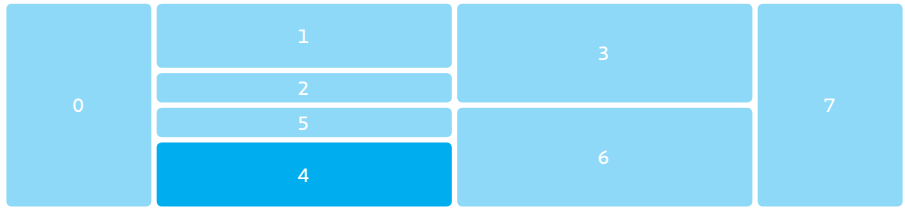

'In de zeer nabije toekomst worden we thuis onze eigen energieleverancier. Onze huizen zullen zo ingericht zijn dat ze zelf ook energie produceren in plaats van dat er alleen energie geconsumeerd wordt. Een windmolen op het dak kan minder handig zijn qua geluidsoverlast maar het aanbrengen van zonnepanelen is relatief eenvoudig. Dat betekent dat er heel wat gaat veranderen. We zitten in een transitie.'

Bernard ter Haar[78] *(Vleerlaag, 2010);*

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het literatuuronderzoek en het kwalitatief onderzoek naar 'condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief' ter beantwoording van Deelvraag 4 toegelicht. In § 4.1 wordt van de ontwikkeling van het Nederlandse overheidsbeleid een schets gegeven. Daarin krijgen bewoners steeds meer ruimte voor eigen voorstellen en initiatieven. Literatuur over op duurzaamheid gerichte bewonersinitiatieven is slechts beperkt beschikbaar. Daarom is literatuur aangaande burgerinitiatieven bij het beantwoorden van deze deelvraag betrokken.

Over burgerinitiatief is namelijk meer literatuur beschikbaar, ook betreffende Nederlandse omstandigheden van recente datum. Deze literatuur wordt in § 4.2 gepresenteerd. Daarop volgt in § 4.3 een toelichting op 'Role Change' omdat bewoners bij de transitie naar bewonersinitiatief de rol van de professional toch in bepaalde mate over nemen. Om duidelijk te krijgen hoe 'Role Change' in de praktijk werkt zijn

78 Bernard ter Haar was in 2010 Directeur-generaal Milieu op het ministerie van VROM.

de wethouder en de voorzitter van de bewonersvereniging van de nieuwbouwwijk 'Stad van de Zon' Heerhugowaard geïnterviewd. Voor het resultaat zie § 4.4.

Als onderdeel van het kwalitatieve onderzoek, de Casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, zijn de bewoners in de groepsgesprekken over hun betrokkenheid bij de duurzame opgave van hun wijk ondervraagt. Ook is gevraagd onder welke condities zij zelf initiatief willen nemen. Het resultaat wordt in § 4.5 besproken. De conclusies van dit literatuuronderzoek en de casestudies worden in § 4.6 voor beantwoording van deze deelvraag bij elkaar gebracht.

§ 4.1 Duurzame ontwikkeling door bewonersinitiatief

De energetische transitiemodellen van de Nederlandse overheid (Ministerie van EZ, 2011a) en bedrijven als Shell (Grundy, 2008) tonen dat het gebruik van lokaal opgewekte hernieuwbare energie in Nederland de komende decennia nog beperkt blijft. De overheid zet vooral in op 'wind op zee', waardoor de aandacht voor andere oplossingen lijkt te verslappen (FD: Peter Vossen 01.10.2010).

Voor meer resultaat op het gebied van hernieuwbare energieproductie moet op lokale zon-, wind- en energie-efficiëntie worden ingezet (Ministerie van EZ, 2011a), op de schaal bewonersgroepen, bedrijven of voorzieningen en/of door techniek bepaald (Van Timmeren et al., 2007) (Young et al., 1999). Installaties onder de 250 kW zijn voor lokale opwekking geschikt; voor clusters van huishoudens en/of bedrijven (Lee & Scott, 2000) tot autarkische woningen (Hansen, 2001).

Het Nederlandse stimuleringsbeleid toont een dergelijke ontwikkelingsrichting, desondanks is het stimuleren van duurzaam collectief bewonersinitiatief ook in de praktijk en zeker aangaande het gebruik van hernieuwbare energie nog amper aan de orde. Zie onderstaande schets van de Nederlandse overheidsprogramma's voor hernieuwbare energie aangaande woningen en daaraan verwante literatuur

Duurzame programma's voor de gebouwde omgeving

In 2009 sloot de Nederlandse overheid voor de uitvoering van de nationale duurzame opgave voor woningen in de gebouwde omgeving convenanten met de koepelorganisaties van projectontwikkelaars en woningcorporaties (Ministerie van VROM & NEPROM, 2008) (Ministerie van VROM & Aedes, 2009). Men startte het programma 'meer met minder' voor de bestaande woningvoorraad door daarover een convenant met de bouw- en installatiebranche te sluiten (Ministerie van BiZa, 2012), zie § 0.2. Deze convenanten tonen dat de Nederlandse overheid voor het oplossen van problemen in de gebouwde omgeving de uitvoering vooral bij haar vastgoedpartners legt. Een aanpak in lijn met de traditie van het polderen in Nederland (Van Buuren & Edelenbos, 2005). Onder welke condities duurzaam collectief bewonersinitiatief floreert kunnen we van deze programma's daardoor niet leren.

Het latere vernieuwde nationale beleid 'Slim en Zuinig' (Ministerie van EZ, 2011c) bracht nieuwe programma's met zich mee. In deze programma's kregen bewoners wel ruimte, met projecten om van te leren. Ook worden in de literatuur modellen voor scenario's voor duurzaam gedrag vermeld en leveren de praktische projecten daaraan verbonden leerpunten op. Daarom worden de relevante voorbeelden van voornoemde programma's, de inzichten die modellen van duurzaam bewonersinitiatief leveren, leerpunten van lokale een decentrale systemen en de eerste ontwikkeling van autarkisch wonen hieronder behandeld.

De belangrijkste programma's van het nationale beleid 'Slim en Zuinig' werden: het IKS (het Innovatie programma Klimaatneutrale Steden) (Ministerie van BiZa, 2011b), 'Green Deals' (Ministerie van EZ, 2011b), en de verbeterde SDE+ -regeling (Subsidieregeling Duurzame Energie) (Ministerie van EZ, 2012). In de IKS en 'Green Deals'-programma's kregen bewoners vooral een plaats als participant en niet als initiatiefnemer. Het initiatief werd bij bedrijven en gemeenten gelegd. Het SDE+ -programma biedt bewoners en bewonersgroepen meer ruimte om initiatieven in te dienen. Het daarop volgende 'Blok voor Blok'-programma (Ministerie van BiZa, 2011a) speelt veel meer in op het initiatief van bewoners, alhoewel in de praktijk is gebleken dat bedrijven en semioverheidsorganisaties het initiatief ook in dit programma hebben genomen. Nederland is in zijn aanpak blijkbaar toch meer een land van handelaren dan van praktikanten (De Beus, 2005). Bewonersinitiatief krijgt in al deze programma's nog weinig ruimte, hetgeen hieronder aan de hand van projecten van respectievelijk het IKS -programma, de SDE+ -regeling en het 'Blok voor Blok'-programma wordt toegelicht.

Voor het IKS-programma zijn uit de vele aanmeldingen in 2010 uiteindelijk acht projecten geselecteerd. Het betreft: start van lokale energiebedrijven in Amsterdam-Zuid', reductie CO2-uitstoot in het openbaar vervoer van Breda, De wijk 'De Draai' in Heerhugowaard, buurtschap Armhoede in Lochem, De Groene Hub in Nijmegen, Heijplaat Rotterdam, 'Klimaatschap als netwerkorganisatie van bewoners' in Tilburg en zonne-energie in Wageningen. Van al deze projecten worden de bewoners

slechts bij drie ervan betrokken. De projecten in Heerhugowaard en Lochem kennen bewonersparticipatie, waarbij bewoners bij de start van het project worden betrokken. Alleen het project Heijplaat Rotterdam zoekt bewonersinitiatief, individueel en collectief. De aanpak om duurzaam bewonersinitiatief in dit project te stimuleren kent drie strategieën: goedkope aanbiedingen op individueel (huis-aan-huis) en groepsniveau (via de kinderboerderij en de volkstuin) en groepsvorming rond koplopers. In dit project wordt ook het speerpunt van EZ Rijksbeleid, zoals de slimme meter, aangeboden (Ministerie van EZ, 2011a), tegen lage introductieprijs zinspelend op het energie- en dus kosten besparende effect.

De oorspronkelijke SDE-regeling kende een dertiental categorieën waaraan 1,5 miljard euro door de overheid is bijgedragen. Speerpunt was hierbij 'Groengas'. Goed voor 1 miljard euro van deze subsidie. Het overige budget is aan een diversiteit van projecten gegeven (Ministerie van EZ, 2011d). Het betrof projecten van woningcorporaties, scholen, agrarische bedrijven en maatschappen van ondernemers, maar ook VvE's van appartementengebouwen en enkele initiatieven van bewoners. De meeste initiatieven richtten zich op productontwikkeling van bedrijven, voor bedrijven en individuele huishoudens. Een enkele keer werden bewoners daar in een soort klantenpanel bij betrokken. Maar vooral kregen bewoners de positie van consument. De enige initiatieven waar groepen van bewoners bij betrokken werden betreffen de projecten van VvE's voor 'zonne-energie' en 'Zon op Noord'. De schaal is daarbij nog beperkt, het betreft 3% van het budget. Voor deze projecten geldt wel dat bestuurders en/of professionals het initiatief hebben genomen en niet bewoners.

In het programma 'Blok voor Blok' is anno 2012 een dertiental projecten met een grote diversiteit toegelaten (www.agentschapnl.nl). Bij slechts drie van deze projecten gaat het om een initiatief waarbij een collectief van bewoners betrokken is. Het betreft: 'Slim wonen met energie in Groningen', 'De Haarlemse methode' en 'Utrecht verduurzaamd'. In het project van de gemeente Groningen worden bewoners opgeroepen om individueel of in groepsverband met het verduurzamen van hun woning aan de slag te gaan. Bedrijven worden bij elkaar gebracht om een scherpe prijs-kwaliteitverhouding voor de ingrepen aan te bieden. Het initiatief betreft ca. 1.500 woningen. In het Haarlemse initiatief worden onder bewoners koplopers gezocht die willen helpen om andere bewoners tot verduurzaming van hun koopwoning te bewegen. Hier werkt de zwaan-kleef-aan-methode, er is sprake van een latente collectiviteit onder bewoners. Het initiatief richt zich op 3.500 woningen. Opvallend voor het Utrechtse initiatief is dat het bewoners echt tot collectieven smeedt. Het initiatief richt zich dan ook op het verduurzamen van bestaande koopwoningen in CPO[79]-verband. Het initiatief wordt in

79 CPO staat voor Collectief Particulier Opdrachtgeverschap waarbij een bewonersgroep samen investeert.

beginsel wel door professionals genomen maar als er collectieven ontstaan worden die aan de eigen regie overgelaten. Het effect van deze aanpak in Utrecht wordt op 1.500 woningen geschat. Binnen het totale 'Blok voor Blok'-programma nemen deze drie projecten uitgaande van duurzaam collectief bewonersinitiatief met 8.500 een 35% van het hele programma van 23.500 woningen in, een respectabel deel. Alleen het Utrechtse programma geeft bewoners ruimte voor eigen initiatief.

Duurzaam collectief bewonersinitiatief in de praktijk

Een groeiend aantal Nederlandse gemeenten lijkt de trendontwikkeling naar meer lokale duurzame initiatieven op te pakken. Bewonersinitiatieven maken daar naar blijkt nog maar beperkt deel van uit. Diepenmaat schat de inbreng van gemeenten, ondernemers en bewoners (anno 2012) op respectievelijk 70%, 20% en 10% (www.energiesprong.nl/slim-snel). In landen als Denemarken en Duitsland liggen de percentages bewonersinitiatief veel hoger. In Duitsland is in het landschap al 70% van de windcapaciteit door lokale energiebedrijven gerealiseerd (www.euractiv.com). In Nederland wordt het initiatief toch van gemeenten verwacht. Voorbeelden van Rotterdam, Utrecht, Almere en andere grote steden aangesloten bij het Nederlandse 'Economic development Board' tonen dat (Balkenende, 2013)

Toch neemt het aantal bewonersinitiatieven en daarmee ook de diversiteit toe, zoals uit het landelijke overheidsprogramma blijkt (www.lerenvoorduurzameontwikkelen.nl). Voorbeelden zijn de autarkische kinderboerderij, bloeiende bosranden, watermolens voor energiewinning gebruiken en veel bedrijven die voor duurzaam gaan, energetisch en qua bedrijfsvoering. Er zijn ook thematische en meer Europese programma's waar Nederlandse gemeenten aan meedoen. Op het platteland worden duurzame ontwikkelingen met en door bewoners op weg geholpen (www.plattelandsparlement.nl). De thema's zijn: groen, wonen, infrastructuur, onderwijs, zorg, energie, glasvezel, voedsel en jongeren. Ook steden pakken deze duurzame ontwikkeling op. Zwolle is daar een voorbeeld van (www.duurzaamzwolle.nl). De website beveelt lokale initiatieven aan haar burgers aan: lokale wind en zoncollectieven, gezond voedsel ook uit buurtmoestuinen, pluktuinen in de stad, de duurzame camping, CPO-nieuwbouw en een milieuraad waarin over deze ontwikkelingen gecommuniceerd wordt. Ook in de Euroregio Maastricht-Aken-Luik staat duurzaamheid als een belangrijk punt op het programma (www.sun-euroregio.eu). Voor deze regio valt op dat werkgelegenheid een belangrijk aan duurzaamheid gekoppeld thema is. Voorbeelden van gegeven projecten daar zijn: werkplekken voor werklozen, beheer stedelijke openbare ruimte, starterscentra, buurtwinkels en volkstuinen. Daarnaast werden energiecoaches ingezet en werkgelegenheidsprojecten worden met de energetische opgave gecombineerd. Opvallend is dat onduidelijk blijft hoe deze projecten tot stand zijn gekomen, hoe ze zijn ontstaan en hoe ze zich ontwikkelen. Genoemde bronnen geven wel inzicht in mogelijke condities voor duurzame collectieve bewonersinitiatieven, zie Figuur 22.

naar: www.stadpluskas.nl

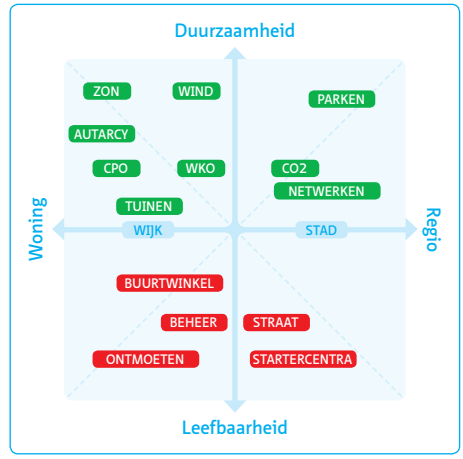

Figuur 22
Schets van de bandbreedte aan duurzame bewonersinitiatieven in Nederland.

Toelichting op Figuur 22:
In het diagram rechts (dat in opzet bij het kwadrant van Quinn aansluit) zijn genoemde voorbeelden van duurzaam collectief bewonersinitiatief onderscheiden een positie gegeven. Daarmee wordt duidelijk welke initiatieven meer in de woonomgeving (bij de woning in de wijk) en welke vooral in de leefomgeving (in de stad tot in de regio toe) voorkomen. Aan de linkerzijde is een illustratie van deze initiatieven in de gebouwde omgeving van www.stadpluskas.nl ter toelichting opgenomen.

Voor gemeenten bestaan handboeken en richtlijnen over hoe duurzaam burgerinitiatief te stimuleren valt. Er een duurzaam netwerk van professionals in de Randstad (www.duurzamerandstad.nl) en Nederland (www.degroenezaak.nl). Er zijn Europese steden rond het thema duurzaamheid met elkaar verbonden (www.energy-cities.eu) en is er een internationaal netwerk om voorlichting over de duurzame en energetische transitie te geven (www.transitionnetwork.org). De adviezen vanuit deze bronnen verschillen niet veel. Aan gemeenten wordt aangeraden om voor succes bij hun duurzame programma's professionals en bewoners aan elkaar te verbinden. Duidelijke doelstellingen, planning en betrouwbare businesscases zouden noodzakelijk zijn. Een goede transparante informatievoorzieningen kan stimuleren dat bewoners zich bij lopende initiatieven aansluiten. Aan die initiatieven en aan actieve bewoners wordt geadviseerd: zoek kansen en momenten om het initiatief succesvol te laten worden, en zoek de samenwerking met andere bewoners op het juiste niveau, over de juiste onderwerpen en zoek goed uit wat je zelf kunt en waarvoor je hulp nodig hebt. Binnen het programma van de Europese energy-cities lopen dertig projecten in dertig steden. Opvallend advies voor zulke initiatieven is: betrek kunst en cultuur in de projecten opdat deelnemers enthousiast worden. Ook vanuit universiteiten worden adviezen gegeven. Het onderzoeksinstituut Drift van de Erasmus Universiteit adviseert aan gemeenten om ondernemers en bewoners bij zulke lokale projecten te betrekken

(Diepenmaat, 2009) (Frieling et al., 2012). Ook financiële prikkels helpen (WRR, 2009): burenkorting (Frieling et al., 2012) en een bonus-malussysteem (Boersema, 1998). Minder vrijblijvend is de Code voor Maatschappelijke Participatie die van overheidswege voor gemeenten in 2013 van kracht is geworden. Gemeenten worden verplicht om bij planvorming voor burgerinitiatieven open te staan en deze transparant te behandelen (Ministerie van AZ, 2013a).

Uit casestudies en onderzoek blijkt dat bewonersinitiatieven niet moeten vergeten dat hun initiatief sociaal levendig moet zijn en dat de leefbaarheid van de woonomgeving belangrijk is (Van Esbroek et al., 2013). Het 'Kennisnetwerk Amsterdam' heeft daarvoor vier duurzame bewonersinitiatieven buiten Amsterdam onderzocht. De conclusie is: initiatief begint bij koplopers, het belang van een initiatief moet duidelijk zijn, samenwerken met overheid en maatschappelijke organisaties is noodzakelijk en initiatieven hebben financiële businesscases nodig, ook om de financiering te kunnen regelen. Meer procesmatige conclusies zijn: wees alert op momenten waar initiatiefnemers motivatie door kunnen krijgen, betrek bevlogen ondernemers erbij, maak het initiatief sociaal levendig en neem doelstellingen aangaande de leefbaarheid in het initiatief mee. Daarmee kan worden voorkomen dat groepen tussentijds stoppen.

Ook Aedes, de koepel van woningcorporaties, heeft bewonersinitiatieven onderzocht. Bewonersgroepen ontstaan om koplopers heen, mond-tot-mondreclame doet groepen groeien en sociale ontmoetingsplekken zoals kookgroepen maken zulke samenwerking hecht (Aedes magazine 19/2010). 'The Rough guide to community energy' adviseert groepen om met het eigen initiatief op bestaande initiatieven mee te liften, een initiatief spannend te maken, de community goed te informeren, community-deelnemers die bekend zijn aan het initiatief te verbinden, een betrouwbare organisatiestructuur te regelen en daar goed over te communiceren (Clark & Chadwick, 2011). Ook moet tijdens het proces met het gedrag van de deelnemers rekening worden gehouden (Lee & Scott, 2000) en vragen zwakke verbindingen (Granovetter, 1973) en mondigheid van de deelnemers aandacht (Ruis, 1996).

Conclusies aangaande duurzame ontwikkeling door bewonersinitiatief

Bewonersinitiatief krijgt in de Nederlandse duurzame programma's van Rijkswege nog weinig ruimte. Zelfs van bewonersparticipatie is nog amper sprake. Bij de meeste projecten wordt het initiatief door gemeenten, bedrijven en maatschappelijke organisaties waaronder woningcorporaties genomen. In de projecten waar deze professionals bewoners in het initiatief willen meenemen worden, blijkt uit de voorbeelden, vooral marketinginstrumenten ingezet: prijsreductie, voorlichting en wervingsacties. In enkele collectieve initiatieven worden koplopers onder de bewoners gerekruteerd; bekende personen uit de wijk waarvan wordt verwacht dat zij andere bewoners in hun belangstelling kunnen meetrekken.

Er is geen informatie beschikbaar over het effect van deze instrumenten. Ook is van deze projecten niet bekend welk percentage van de bevolking uiteindelijk meedoet. Dit is met het oog op de transitietheorie van § 0.2 wel interessant, om te leren of deze instrumenten of een mix daarvan de deelname van bewoners boven de 3% early adaptors hebben gebracht. Daarover leveren deze programma's echter geen informatie.

Nemen bewoners collectief duurzaam initiatief dan doen ze er verstandig aan daar ook professionals van de gemeente aan te verbinden. Ondertussen moet de dynamiek van het interne groepsproces in de gaten worden gehouden. Zwakke schakels en mondigheid vragen daarbij aandacht. Om te voorkomen dat deelnemers uitstappen, moet de duurzame activiteit spannend en aantrekkelijk worden gemaakt. Door kunst- en cultuuruitingen aan het initiatief te verbinden kan zulke positieve spanning ontstaan. Ook helpt het om vanuit het duurzame initiatief mede aan de leefbaarheid van de woonomgeving te werken.

Het blijft verstandig om tijdens de activiteit op groei van het initiatief te blijven inzetten. Koplopers zijn daarvoor belangrijk, omdat zij in hun enthousiasme en door hun bekendheid nieuwe deelnemers aan kunnen trekken. Ook het stimuleren van mond-tot-mondreclame, sociale bijeenkomsten openstellen voor niet-deelnemers en informatievoorzieningen binnen de woonomgeving helpen daarbij. Ondertussen moeten de doelstellingen en de businesscase van het initiatief omwille van het draagvalk duidelijke en transparant zijn en moeten deelnemers en omwonenden daarover geïnformeerd worden.

Gemeenten kunnen aan zulke initiatieven bijdragen door de juiste professionals beschikbaar te stellen. Ook door de informatie die zij hebben of uit hun duurzame netwerken verkrijgen aan deze initiatieven beschikbaar te stellen. Ook financiële prikkels als korting en bonus-malusregelingen kunnen deelname van bewoners stimuleren.

§ 4.2 De ontwikkeling van burgerinitiatief in Nederland

Het burgerschap van de Nederlandse burger heeft zich de afgelopen decennia ontwikkeld. Feitelijk is burgerschap handelen dat verder gaat dan het aan het recht ontleend burgerrecht (van Dale, 1976). Burgerschap gaat dan ook steeds meer van de burger uit en betreft daarmee: 'het aanwezige vermogen en de kennelijke bereidheid om je op één of meerdere terreinen van het maatschappelijk leven voor de publieke zaak in te zetten, lokaal en per casus door de betrokken burger bepaald', uit 'A theory of citizenship' (Van Gunsteren, 1998). Burgers zoeken daarbij hun eigenbelang of maken zich zorgen over maatschappelijk verval, denk aan vuil op straat, dak- en thuislozen

en vandalisme (Elshtain, 1999). Burgers blijken in deze, 'calculerende dragers van rechten en voorkeuren functionerend in maatschappelijke en vooral publieke gemeenschappen, in een toenemende sociale, economische en culturele differentiatie'. Een vorm van neorepublikeins burgerschap (WRR, 1992).

We leven daarmee in toenemende mate in een meritocratie: een samenleving waarin geleverde prestaties voor de maatschappelijke positie maatgevend zijn, waarin burgers met alle mogelijke nadelen van dien eigen keuzen maken. Voor Nederland is het tijdperk van de verzuiling daarmee grotendeels voorbij (Swierstra & Tonkens, 2008). Mensen komen ook los van familiebanden (uit 'Reflexive modernization') (Beck et al., 1994). Burgers met een lagere opleiding en/of lager inkomen integreren onder deze individualisering ook minder makkelijk, minder vrijwilligers is daar een teken van (Schnabel, 1999).

De samenleving van gelijke kansen door de overheid aangestuurd lijkt wat dat betreft voorbij (Swierstra & Tonkens, 2008). De onderliggende (ook internationale) trend is die van internationalisering, informatisering, individualisering, intensivering en identiteit (de 5 I's) waarbinnen burgers wisselende rollen en identiteiten innemen ('a deliberative democracy') (Elster, 1998).

Hoe gemeenten burgerinitiatief maatschappelijk gebruiken

De Nederlandse overheid anticipeert daarop door burgerinitiatief steeds meer aan overheidstaken te verbinden; responsabilisering (Garland, 2001). Burgerbetrokkenheid biedt de maatschappij nu eenmaal kansen, die echter nog niet ten volle worden benut (WRR, 2012a). De overheid ziet actief burgerschap als oplossing voor gebrek aan sociale cohesie, consumentengedrag, sociale uitsluiting en de afstand tussen burger en bestuur (Ministerie van BiZa, 2009). In de 'Troonrede 2013'[80], werd geheel in lijn met de trend 'van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' (Kuiper & Bremmer, 1983) van de 'Participatiemaatschappij' gesproken: 'Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving' (Ministerie van AZ, 2013b).

Nederland volgt daarmee premier Blair van Groot-Brittannië. In 1998 introduceerde hij 'de Derde Weg', 'the third way new politics for new century' waarmee voor een kleinere overheid en meer verantwoordelijkheid bij burgers werd gekozen (uit 'The third way and its critics) (Giddens, 2000). Daarbij wordt van 'civil society' gesproken; het publieke middenveld krijgt voor lokale problemen en projecten door de overheid een

80 De Troonrede 2013 was de eerste troonrede van koning Willem-Alexander (1967).

voortrekkersrol toebedeeld (uit 'Leren van vermaatschappelijking) (Kuiper et al., 2012). Daarmee ontstaat de doedemocratie (Hendriks, 2006), zie Figuur 23.

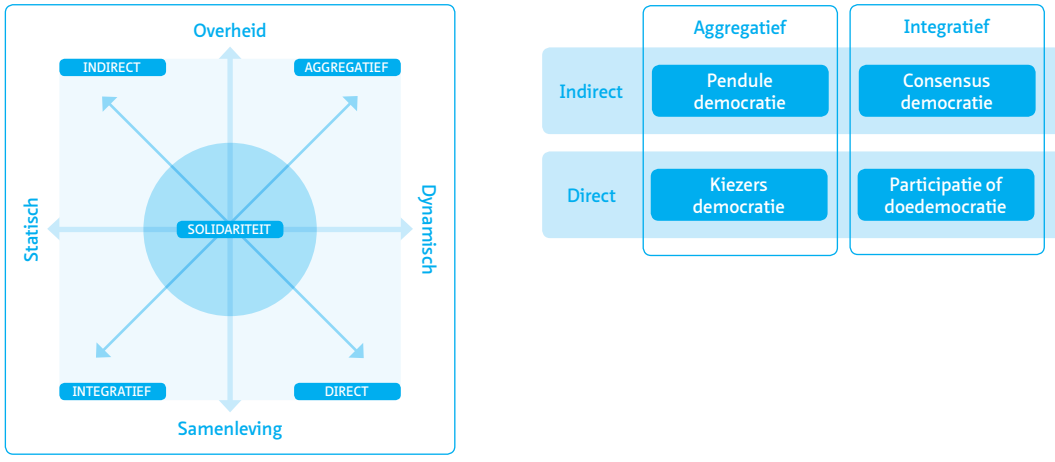

Figuur 23
De 'doedemocratie' in het veld van 'vier modellen van democratie'.

Anderzijds komen burgers steeds meer los van de overheid, zij herontdekken het sociale domein voor individuele en gezamenlijke initiatieven. Wat dat betreft ligt 'de bal steeds meer bij de burger'. Burgers nemen in deze onafhankelijk initiatief als zij ontdekken dat ze hun problemen in de woon- en leefomgeving en problemen van een veranderende economische conjunctuur door de sociale omgang met anderen kunnen beïnvloeden (Tonkens, 2006)[81]. Burgers verkennen zo de economie van gezamenlijk initiatief; 'van Economy naar Weconomy'. Daarmee leren zij in ketens, in collectieve waardecreatie en in het delen van kennis en ideeën gericht op de lange termijn denken. Ook houden ze met de gevolgen van hun handelingen voor anderen meer rekening (Jonker et al., 2013). Veel burgers handelen niet in maar om de politieke arena heen (Van de Wijdeven et al., 2010). Zij nemen hun nieuwe rol als participant en expert in deze derde generatie van burgerschap bottom-up (Lenos et al., 2006).

81 Evelien Tonkens sprak deze woorden tijdens haar oratie aan de Universiteit van Amsterdam, zie ook www.actiefburgerschap.nl.

De 'Wetenschappelijke raad voor het Regeringsbeleid' kent in deze drie velden van burgerbetrokkenheid: de beleidsparticipatie, maatschappelijke participatie en maatschappelijke initiatief (WRR, 2012a). Waarbij 'de bal' in termen van Tonkens (uit 'tussen Onderschatten en Overvragen) (Tonkens, 2009) vanaf 1950 tot heden respectievelijk van de overheid naar de markt en de burger is opgeschoven. De bijdrage van professionals, van overheid en bedrijven, ook bij burgerinitiatief blijft wel noodzakelijk (Tonkens, 2009): 'Actief burgerschap komt alleen tot stand dankzij een actieve rol van bijvoorbeeld overheid, woningcorporaties en zorg- en welzijnsinstellingen.' Tevens is een verschuiving van aandacht van verzekeren-verzorgen naar verheffen-verbinden gaande, de verzorgingsstaat 'herwogen' (WRR, 2006). Voor deze ontwikkelingen van burgerinitiatief is op basis van deze elkaar aanvullende inzichten Figuur 24 samengesteld.

Figuur 24
Positie en rol van burgers/bewoners op basis (WRR, 2006) (Tonkens, 2009) (WRR, 2012a)

Toelichting op Figuur 24:
Voor de door Tonkens vanaf 1950 genoemde perioden zijn de houding van de bepalende actor (overheid, markt en professionals/burgers) ten opzichte van burgerinitiatief aan de door de RWW genoemde beleidsvelden (verzekeren, verzorgen, verheffen en verbinden) gekoppeld. Dat maakt inzichtelijk hoe de mogelijkheden voor burgerinitiatief in deze tijdsperioden zijn veranderd.

Maar het verenigingsleven zit actief burgerschap in Nederland in de weg. Het sociaal burgerschap is daardoor sterker dan het politiek burgerschap ontwikkeld (Kennedy, 2009). Oorspronkelijk waren maatschappelijke diensten ook particulier initiatief (uit 'Mind the trap') (RMO, 2012).

De overheid moet daarom meer vanuit burgers leren denken, omdat burgers in hun behoeften en kwaliteiten verschillen (WRR, 2012a) en om te leren dat sturen op eigenbelang (RMO, 2013a) en het nemen van verantwoordelijkheid (RMO, 2003) stimulerend op burgers kan werken.

De politiek heeft echter geen beeld van 'de burger' en geen indruk van de negatieve effecten van regelgeving op burgerinitiatief (Kennedy, 2009). Voor het stimuleren van burgerinitiatief moet de overheid daarom ondersteunende arrangementen en projecten aanbieden (Oude-Vrielink & Van de Wijdeven, 2011). Dan kan een ambitieus klimaat ontstaan, gebaseerd op het stimuleren van zelfredzaamheid en doorzettingsvermogen van burgers (WRR, 2012a), waarin burgerinitiatieven kunnen rijpen (Ahrensbach & Beunderman, 2011) door maatschappelijk initiatief meer leidend te laten zijn (RMO, 2013b). Een nieuw evenwicht tussen burgers en professionals kan dan worden bereikt (RMO, 2003) en de balans tussen zelforganisatie en staatsbeheer kan worden opgezocht (RMO, 2013c).

De overheid zoekt daarvoor 'brave burgers', onder andere voor vrijwilligerswerk, mantelzorg en sociale controle. Er sprake van een nieuw maakbaarheidstreven vanuit de overheid, waarbij de burger wordt aangespoord om problemen van publiek belang op te lossen (Verhoeven & Ham, 2010) met keuzevrijheid als sturingsinstrument (Ossewaarde & Van Genugten, 2010).

Het effect daarvan kan overigens heel verschillend uitwerken. Als burgers het gevoel hebben dat de problemen waar zij voor uitgenodigd worden door overheidsbemoeienis zijn gecreëerd, dan kan weerstand ontstaan (Oude-Vrielink & Verhoeven, 2011). Burgerinitiatief kan ook doorslaan, waardoor de overheid er geen vat meer op heeft (De Wilde, 2013).

Volgens Oude-Vrielink en Van de Wijdeven heeft de overheid vier methoden om burgerinitiatief te (onder)steunen: burgerkracht aanvullen, empowerment stimuleren, professionals verbinden en omgevingscondities optimaliseren vanuit de instrumentele en persoonlijke benadering (Oude-Vrielink & Van de Wijdeven, 2011), zie Figuur 25.

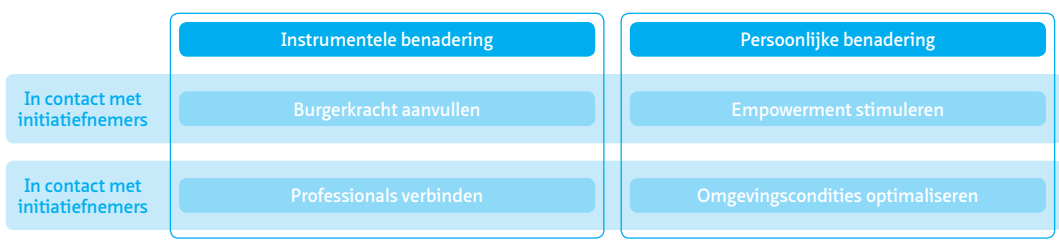

Figuur 25
Vier methoden voor ondersteuning van burgerinitiatieven.

Een diversiteit aan voorbeelden van burgerinitiatief

Een website als www.idealenkompas.nl biedt burgers de mogelijkheid om activiteiten aan andere burgers voor te leggen danwel om aan initiatieven van anderen mee te doen, het betreft een marktplaats voor burgerinitiatief. Anno 2013 telt de site 800 initiatieven; 600 activiteiten en 200 aanbiedingen. Het gaat om een breed scala aan activiteiten, divers en verschillend qua omvang. De site wordt door gemeenten, semioverheden en bedrijven gesponsord, de lijst van betrokken organisaties geeft een positief beeld van het draagvlak in onze hedendaagse maatschappij. Het betreft vooral activiteiten in de woon- en leefomgeving, kleinschalig mede door anderen gefinancierd, door gemeenten en crowdfunding.

Voorbeelden van burgerinitiatief uit de praktijk:

- Fysieke projecten in buurten, wijken en op het platteland waarbij burgers door de overheid of bedrijven vanaf het begin worden betrokken, bv. Communityplanning, Charette en Citizinpanels (Edelenbos & Klijn, 2006). Dat levert ideeën en draagvlak op (Roo & Voogd, 2004).
- CPO in de woningbouw (nieuwbouw, renovatie en duurzame investeringen) en de openbare ruimte, denk aan citygardening, bewoners/vrijwilligers die zwembaden of de buurtsuper openhouden of speeltuin en openbaar groen beheren (McCamant & Durrett, 2011) (Vrijhoef, 2013) (Van de Wijdeven, 2012).
- Outreaching (georganiseerde mantelzorg) in de zorg en de maatschappelijke dienstverlening, mensen helpen met een netwerk van professionals en burgers om een hulpbehoevende heen. (Doorn et al., 2008)
- Welzijnsorganisaties worden van productiebedrijf in opdracht van de overheid nu facilitair bedrijf van collectief initiatief van burgers (De Boer & Van der Lans, 2011).
- Landschapontwikkeling geïnitieerd of opgepakt door burgers of agrariërs (Overbeek et al., 2008).

Condities die burgerinitiatief stimuleren

Burgerinitiatief gaat over het algemeen om zelforganisatie, een vorm van sociaal ondernemen, gevoed vanuit een intrinsieke motivatie met als doel een sociale dynamiek te creëren die bijdraag aan de continuïteit van de samenleving. De meeste projecten vinden lokaal in de woon- en leefomgeving plaats en betreffen alledaagse activiteiten (Huygen et al., 2012).

Initiatieven komen over het algemeen van burgers die een doel hebben, sociaal actief zijn, positief denken en een pioniersgeest hebben (Qu & Hasselaar, 2011). Maken zij de stap van meedoen (‘choice’) naar initiatief (‘voice’) dan veranderen ook de condities die zij eisen (vertrouwen en zeggenschap) en hun gedrag (geïnformeerd en besluitvaardig). Zie Figuur 26, de ladder van ‘citizen participation’ van Arnstein en die van Qu en Hasselaar.

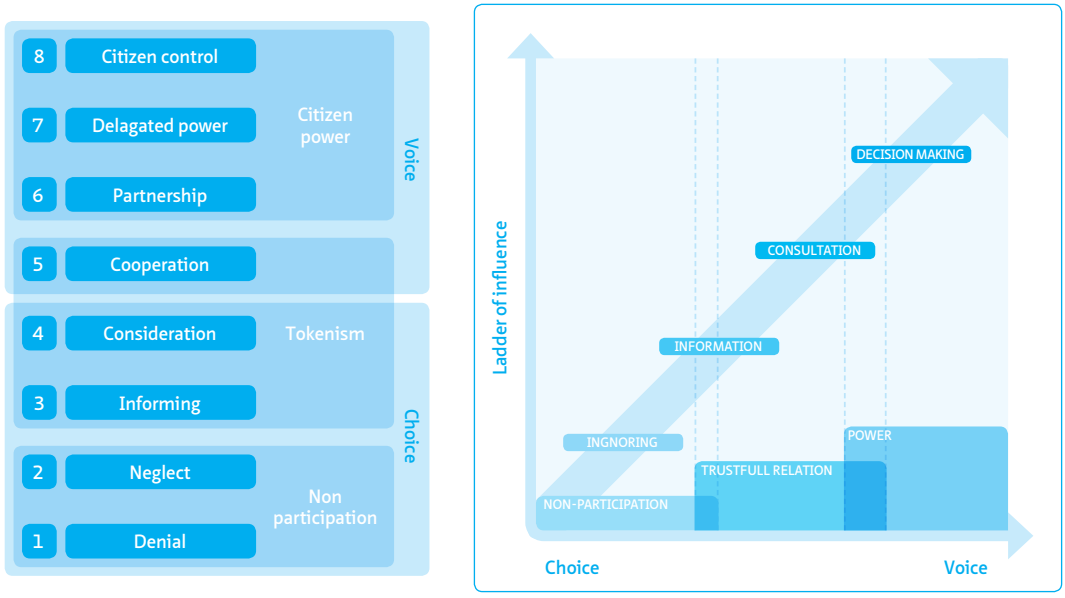

Figuur 26
Ladder van 'citizen participation' (Arnstein, 1969) links en (Qu and Hasselaar, 2011) rechts.

De omstandigheden waarin burgerinitiatief plaats vindt zullen verschillen en in elke situatie kan een andere aanpak een betere zijn. Er zijn geen blauwdrukken, een zelforganisatie bestaat dankzij de kracht van het moment, de synergie tussen personen en de gezamenlijke motivatie er iets van te willen maken (Huygen et al., 2012). Om de start van een initiatief te vergemakkelijken is het advies: lift met bestaande actieve groepen mee, organiseer workshops met actieve bewoners, organiseer coöperatieve projecten, gebruik vormen van 'community planning' en combineer open initiatieven met praktische oplossingen (uit 'Making room for people') (Qu & Hasselaar, 2011).

Burgerinitiatieven kunnen groeien als er vertrouwen is, wederkerigheid ('mutual trust') en het geloof dat het initiatief ertoe doet ('faith'). Deelnemers hebben daarvoor rolvastheid nodig, er moet een visie en een doel zijn, ze willen dat er in de omgang van faire principes sprake is (open communicatie, oprecht contact, wederkerige belangstelling en aandacht), liefst met gelijkgestemden, dat niemand uitgesloten wordt en dat er weinig regels zijn. En ze willen ze een klankbord om over wat tegenzit of hun tegenstaat te kunnen praten. Dat moet ook voor nieuwe deelnemers gelden. Ook al haken ze later aan, ze moeten het gevoel hebben dat ze erbij horen: 'sense of belonging' (Huygen et al., 2012).

Goede condities voor zulk burgerinitiatief zijn: regel bewegingsruimte (vechten helpt maar tijdelijk) (Hendriks et al., 2002), vindt assistentie door samenwerking (burgers werken vanuit informeel leiderschap en hebben vitale coalities nodig) met de overheid (Weterings & Tops, 2001) en bedrijven (als klankbord, als breekijzer bij de overheid en voor toegang tot de media) (Oude Vrielink & Wijdeven, 2008) en verkrijgt aandacht voor het initiatief. Het helpt als er een 'sense of urgency' en voortgang in het initiatief is (Hendriks et al., 2002).

In achterstandswijken heeft burgerinitiatief wel beperkingen; de mensen met lage inkomens hebben genoeg aan hun hoofd en vinden bescherming en activiteiten binnen de eigen sociale netwerken (Kullberg et al., 2006).

Burgerinitiatieven blijken voor de start afhankelijk van trekkers (die zich aan de inhoud verbinden en anderen in hun enthousiasme meenemen) en verbinders (die de schakel tussen burgers onderling en tussen burgers en professionals zijn) als steunpilaren voor het initiatief (WRR, 2012a).

Ook uit voorbeelden van activiteiten in de woon- en leefomgeving blijkt dat aanjagers (die de voortgang bewaken en het proces energie geven) (Hendriks et al., 2002) en trekkers belangrijk zijn. Zij starten projecten zonder inbedding in formele instituties. De onderwerpen waarmee ze zich bezighouden zijn windmolens, plattelandsontwikkeling, kinderopvang, rondvaartboten, een straatwebsite etc. Normen en waarden komen daarmee van onderop tot stand. Helaas stranden veel initiatieven op procedures en reglementen van de formele wereld, hoewel de doelstellingen worden onderschreven (Galesloot, 2002). Er worden voor burgerinitiatief vier type trekkers onderscheiden: alledaagse doeners, projecttrekkers, wijkexperts en casusexperts, zie Figuur 27. Het zijn de trekkers en de doeners die nieuwe initiatieven tot stand brengen. De wijkexperts en casusexperts kiezen meer voor participatie in bestaande overlegstructuren (Uitermark & Duyvendak, 2006).

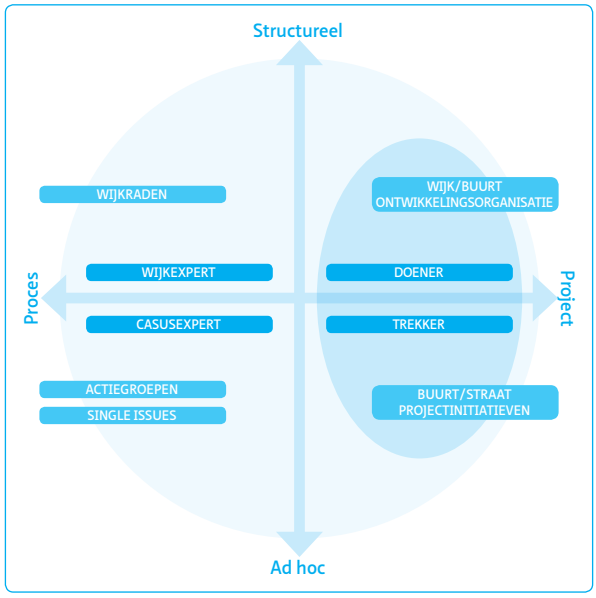

Figuur 27
Typen van trekkers bij burgerinitiatief, met voorbeelden.

Trekkers wordt wel vooral onder de mensen met hogere inkomens en goed opgeleide burgers gevonden. In de praktijk blijkt wel dat hun probleemanalyse als het de woon- en leefomgeving betreft niet veel van die mensen met lagere inkomens verschilt (Bakker et al., 2011). De mensen met lagere inkomens blijken zich in de praktijk ook aan te sluiten (uit 'Kiezen voor de kudde') (Duyvendak & Hurenkamp, 2004)

De stuwende krachten achter trekkers van burgerinitiatief zijn: ondernemerszin, actiegericht en met andere burgers en professionals willen omgaan (Uitermark & Duyvendak, 2006). Alhoewel er ook beperkende factoren zijn: een negatief oordeel over de buurt stimuleert participatie niet (Leidelmeijer & Van Kamp, 2004) en met solidariteit associëren veel burgers geen grote projecten, wel kleine diensten aan buren, waardoor ze over het algemeen eerst het initiatief van de lokale overheid afwachten (uit 'Samen! - en met de overheid') (Dekker et al., 2013).

Conclusies aangaande condities voor burgerinitiatief

Burgerinitiatief ontstaat rondom het eigenbelang van één of meerdere burgers, of omdat er een ergernis is van maatschappelijke aard en/of in de woon- en leefomgeving. Burgers tonen zich daarbij als calculerende mensen met rechten en voorkeuren, in een soort neorepublikeins burgerschap. Dat is mogelijk geworden doordat mensen meer individueel handelen, van instituties en familie meer los zijn gekomen.

De overheid anticipeert op deze trend door overheidstaken bij burgers neer te leggen. Nederland volgt daarin de ontwikkeling die in Groot-Brittannië met 'de Derde Weg' begin deze eeuw al plaatsvond, waarbij burgers voor lokale problemen en projecten een trekkersrol kregen toebedeeld.

Burgers nemen ook onafhankelijk initiatief, los van de overheid. Enerzijds omdat ze de vraagstukken waar de overheid mee komt meer van maatschappelijk belang en dus een taak van de overheid vinden. Anderzijds kan een eigen motivatie gebaseerd op een streven naar zelfredzaamheid, zorgzaamheid, zelfontplooiing en sociaal gedrag daaraan ten grondslag liggen. De bijdrage van professionals blijft daarbij onontbeerlijk, maar vooral als expert en niet als initiatiefnemer.

De overheid heeft nog wel moeite met het loslaten van zulke problemen en projecten. Ambtenaren en andere professionals moeten meer vanuit de burger leren denken omdat ze weinig van die levenswijze en motivatie van burgers zouden afweten.

Toch is duidelijk dat de overheid steeds meer naar die 'brave burger', die het publiek belang wil oppakken, op zoek is. De WRR geeft de overheid, Rijksoverheid en gemeenten, daarvoor vier methodische adviezen: help burgerinitiatieven aan meer deelnemers, stimuleer empowerment binnen initiatieven, verbind professionals aan initiatieven en creëer stimulerende omgevingscondities.

Burgerinitiatieven worden met complexe situaties, inhoudelijk en politiek, geconfronteerd. Burgers maken daardoor binnen een burgerinitiatief, een probleem of een project, ook een ontwikkeling door; van volgend ('choice') naar besluitvaardig gedrag ('voice').

Het advies aan burgerinitiatieven om de werkomstandigheden te verzachten is dan ook: lift mee op lopende initiatieven, organiseer workshops met betrokkenen, zoek coöperatieve verbanden op en creëer een open initiatief met praktische oplossingen. Voor deelnemers blijkt vertrouwen erg belangrijk. Ze wensen een faire behandeling, latere instappers moeten welkom zijn en zien graag een meldpunt om problemen te kunnen melden. Anderzijds hebben ze een voorkeur voor initiatieven onder gelijkgestemden. Andere adviezen zijn: regel bewegingsruimte voor het initiatief en voor de deelnemers, zoek assistentie bij de overheden, semioverheden en bedrijven, communiceer een eventuele 'sense of urgency' en houdt de voortgang erin.

Voor burgerinitiatieven zijn trekkers belangrijk, zoals al gesteld worden er vier typen onderscheiden. Doeners en trekkers zijn bij de start van een initiatief belangrijk. Wijk- en casusexperts kunnen tijdens het initiatief veel voor de voortgang en het resultaat betekenen. Trekkers zijn vaker mensen met hogere inkomens en een hogere opleiding. Hun beleving van maatschappelijke problemen en projecten zoals die zich bijvoorbeeld in de woon- en leefomgeving voordoen, blijkt niet veel van die van

lagere inkomensgroepen te verschillen. Deze kunnen daardoor later laagdrempelig tot initiatieven toetreden. Burgerinitiatieven zijn desondanks maatschappelijk nog niet echt doorgebroken. Er zijn namelijk ook weerstanden. Een slecht imago van de buurt kan de opgave te groot maken en overheden hebben nog vaak een tegenwerkende houding waardoor een initiatief of de voortgang daarvan belemmerd wordt.

§ 4.3 'Shared Understanding' en 'Role Change' bij duurzame transitie

De collectieve binding van groepen wordt ook wel 'Shared Understanding' genoemd, als het erom gaat waarom en hoe de deelnemers elkaar vinden en keuzen maken. Worden bewonersgroepen extern actief dan botst dat algauw met het werkterrein van professionals, van de overheid, de semioverheid en andere professionals. De reden is dat ze in zulke situaties de rolposities van professionals overnemen en die professionals daarbij verdringen, ook wel 'Role Change' genoemd. Daarmee is niet alleen de intern bindende kracht binnen groepen maar ook de relatie tussen groep en professional een conditie voor het slagen van zulke duurzame transitie geworden. Daarom wordt hieronder op 'Shared Understanding' en op 'Role Change'ingegaan.

De 'Shared Understanding' van duurzaam collectief bewonersinitiatief

Volgens Conklin verandert onze leefwereld van een kenniswereld naar een ontwerpwereld. Keuzen worden steeds meer in groepen gemaakt, door sociale processen van een probleemoplossend vermogen, dan rationeel door individuen. Het gaat ook steeds minder om oplossingen maar om 'waardevolle keuzen': 'In place of finding the right answer, we seek to gain a shared understanding of possible solutions (Conklin, 2009).' Of zoals Bill Scott stelt: 'Shared Understanding is getting everyone to walk in the others person's shoes' (Scott & Neil, 2009).' 'Shared understanding is: the ability of multiple agents to coordinate their behaviours with respect to each other in order to support the realization of common goals or objectives (Bittner & Leimeister, 2013).' Volgens Conklin betekent 'Shared Understanding' dat deelnemers aan een groep elkaars positie en die van stakeholders voldoende begrijpen om een probleem helder te krijgen en om over oplossingsrichtingen en besluitvorming te spreken (Conklin, 2009).

Naast de procesmatige benadering van 'Shared Understanding' wordt ook van 'Common Ground' gesproken. 'Common Ground is the productive spirit of all members in a group.' 'Common Ground' gaat daarmee nog meer over de onderliggende binding van een groep van waaruit zij handelen, het fundament onder groepsinitiatieven (Stalnaker, 2002).

Voorwaarden voor 'Shared Understanding' en 'Common Ground' zijn de bereidheid om kennis te delen, als basis om oplossingen te vinden en keuzen te maken (Puntambekar, 2006). 'Shared Understanding refers to mutual knowledge, mutual beliefs and mutual assumptions (Bittner & Leimeister, 2013).' Daarvoor ook is onderling vertrouwen (Dale Stoel & Muhanna, 2012) en samenwerking ('collaboration') ten behoeve van besluitvorming (Gray, 1989) nodig. Ook de omgeving is van invloed: 'Common Ground changes in response to what happens in surrounded discours.'

Hoe 'Push'- en 'Pull'-factoren bij 'Role Change' bij initiatieven meespelen

Bewoners hebben de afgelopen decennia weinig ruimte voor eigen initiatief gekregen en zijn daardoor initiatiefarm geworden (Tonkens, 2006). De trend is om burgers c.q. bewoners meer ruimte te geven (Van Weersch, 2009), maar de professional bepaalt toch in de praktijk de ruimte die burgers krijgen (Tonkens, 2006) (Rimmelzwaan, 2012).

Menselijk gedrag zit wat dat betreft soms vast in patronen, zelfs in een veranderende omgeving kan gedrag vastzitten (Ashforth, 2001). Dat komt zowel op macro- in institutionele situaties als bijvoorbeeld in de omgeving van de overheid (Katz & Kahn, 1978) als op microniveau werksituaties en waar mensen samenwerken (Ashforth et al., 2000), en in de woonomgeving (Alexander et al., 1978) voor. Ashforth, kenner van rolpatronen, volgt in deze de 'field-theory' (Lewin, 1951): 'How individuals construct social fields, and how they are affected by such fields. By which social fields are environments in which competition between individuals and groups takes place.'

Professionals betrokken bij de woon- en leefomgeving van bewoners hebben het daarbij uit hoofde van hun verantwoordelijkheid, denk aan voortgang en resultaat van werk en projecten, ook moeilijk om los te laten. Mede om identiteitsverlies te voorkomen (Burr, 1972). Het effect is helaas dat bewoners stoppen met handelen en geen tot weinig initiatief meer nemen (Mul, 2007). Dat komt ook in de situatie van de stedelijke ontwikkeling in Nederland voor (Van Ankeren et al., 2010).

Vooral Ashforth heeft de condities onderzocht onder welke situaties door 'Role Change' kunnen worden doorbroken (Ashforth, 2001). Voor hem is 'Role Change' een proces van 'Role Transition': van 'freezing' naar 'unfreezing'. Hij volgt daarbij Lewin, dat sociale situaties nooit helemaal gefixeerd zijn. Het gaat in de praktijk om quasistationaire situaties die binnen een omgeving door verschillende krachten in evenwicht worden gehouden (Lewin, 1951). Het gaat daarbij om rolpatronen waaraan voor alle betrokkenen waarde en identiteit is verbonden (Burr, 1972). Raakt die situatie uit evenwicht of wordt deze uit evenwicht gebracht, dan is er sprake van 'unfreezing', stelt Ashforth. Het proces naar 'unfreezing' is een onzeker proces, vol verstoringen van persoonlijke banden, motivaties, identiteitsverlies, controlverlies en veranderende doelstellingen (Van Gennep, 2010). Een ingrijpende gebeurtenis, een dissonant moment kan het proces van 'Role Change' starten.

'Push'- en 'Pull'-factoren, factoren die respectievelijk op de verandering aansturen danwel de betrokkenen daartoe verleiden, spelen bij 'Role Change' een rol (Lewin, 1951). Bekende 'Push'-factoren zijn onvrede en bezorgdheid. 'Pull'-factoren zijn daarentegen gerelateerd aan zingeving en zicht op een betere situatie met meer voordelen, waarbij vooral ook het zoeken naar identiteit een rol speelt. Onverwachte gebeurtenissen, een overlijden of een ongeval, kunnen mensen alert maken, dat ze zich van zulke 'Push'- en 'Pull'-factoren meer bewust worden waardoor rolpatronen kunnen veranderen (Ashforth, 2001). 'Role Change' is een veranderingsproces van loslaten en het vinden van nieuw houvast, een proces van zoeken naar nieuwe stabiliteit (Van Gennep, 2010) als in Figuur 28 weergegeven.

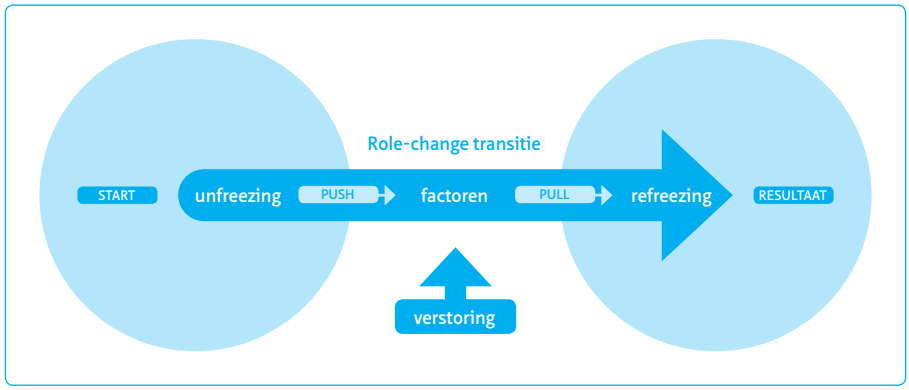

Figuur 28
'Role Change'-model met 'Push'- en 'Pull'-factoren (Ashforth, 2001).

Voorbeelden van 'Role Change' van burgers en/of bewoners betreffenniet alleen duurzaamheid. Er zijn ook voorbeelden uit de consumentenindustrie en van arbeidsrelaties. De relatie tussen de producent van Lego en de consument veranderde bijvoorbeeld opvallend toen de website van dit bedrijf in 2000 interactieve mogelijkheden voor ontwerp en productie openstelde. Ook uit de schoenenindustrie zijn er voorbeelden dat de consument dankzij internet zelf het design van schoenen ontwerpt (Sanders, 2009a). Ook bij 'gender-change', verandering van man naar vrouw en visa versa, blijkt duidelijk sprake van een dergelijke rolverwisseling. Uit voorbeelden daarvan blijkt dat een plotselinge ingrijpende gebeurtenis mannen en vrouwen kan aanzetten om een dergelijke onvervulde wens in daad om te zetten (Lindsey & Christie, 1997).

Gaat het om keuzen voor duurzaamheid dan zijn er volgens Heijs echter ook belemmerende factoren. Bewoners wantrouwen de financiële doorrekening van duurzame investeringen en hebben weerstand tegen innovaties en nieuwe technieken (Heijs, 1999).

Conclusies aangaande 'Shared Understanding' en 'Role Change'

Voor 'duurzaam collectief groepsinitiatief' moeten de deelnemers interne en externe barrières doorbreken, dat blijkt uit de inzichten bekend van 'Shared Understanding' en 'Role Change'. Ook duurzame groepen kennen groepsprocessen en de dynamiek vanuit de omgeving is daarop van invloed. Binnen een groepsinitiatief is voor het welslagen openheid over informatie, inzichten en voorkeuren nodig en initiatieven zijn sterk van het onderlinge vertrouwen afhankelijk. Dan nog krijgt een initiatief pas fundament als de leden elkaar verstaan en het over de belangrijkste keuzen eens worden, in 'Shared Understanding'.

Bieden stakeholders (aangaande het fysieke- en non-fysieke discours) medewerking, dan kunnen de professionals van de overheid, semi-overheid en bedrijfsleven voor een initiatief van bewoners ruimte maken, opdat bewoners zelf keuzen kunnen maken en besluiten kunnen nemen. Een dergelijke 'Role Change' komt niet eenvoudig op gang. Bevorderlijk werken 'Push'- en vooral 'Pull'-factoren en er is 'unfreezing' van de bestaande situatie nodig. Mensen zoeken nu eenmaal vastigheid. Een verstorend moment zal 'unfreezing' op weg kunnen helpen, uit het bedrijfsleven en 'gender-change' zijn daar voorbeelden van. Er moet wel rekening mee worden gehouden dat ook deelnemers belemmerende inzichten hebben en dat de nieuwe situatie ook weer vast wordt door 'refreezing'.

§ 4.4 'Stad van de Zon' Heerhugowaard; met bewoners CO2-neutraal

De nieuwbouwwijk 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard[82] is ook nu nog geregeld in het nieuws. Eigenlijk vanaf de start in 1993 krijgt deze als duurzaam bekendstaande wijk alom belangstelling. Deze waardering betreft niet alleen de CO2-emissieneutraliteit waarop werd ingezet, maar ook het uiteindelijke stedenbouwkundig resultaat. De gemeente kreeg voor de wijk dan ook meerdere prijzen: de 'Energy Award 2000' en de 'Merit Award 2010'. Ook werden over deze wijk vanwege de voorbeeldfunctie meerdere symposia gehouden, mede vanwege de insteek van de gemeente om bewoners vanaf de start bij het project te betrekken.

82 Gemeente Heerhugowaard ligt ten noordoosten van Alkmaar in de provincie Noord-Holland en heeft ca. 13.000 inwoners.

Het project 'Stad van de Zon' kent voor de duurzaam gemaakte keuzen geen bewonersinitiatief, het is een initiatief van professionals waaraan bewoners deelnemen (www.wijkpanelstadvandezon.nl). Dat maakt in deze nieuwsgierig naar het samenspel tussen professional en bewoners zoals dat heeft plaatsgevonden, zeker aangaande processen van 'Role Change'.

Daarom zijn de voormalige wethouder uit die periode en de huidige voorzitter van de bewonersvereniging geïnterviewd. Zie daarvoor hieronder de ontstaansgeschiedenis van 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard, het resultaat van beide gesprekken en de conclusies.

Ontstaansgeschiedenis

Met de bouw van de 'Stad van de Zon' zijn aan de Zuidzijde van Heerhugowaard 2950 woningen op 118 ha gerealiseerd. Het plan maakt deel uit van de grotere HAL VINEX-locatie waar uiteindelijk ca. 15.000 woningen worden gerealiseerd. De woningen van 'Stad van de Zon' zijn door de keuze voor meerdere architecten heel divers ontworpen. Daardoor kent dit vierkant door het patroon van straten en sloten een structuur van kleine heel verschillende buurten. Bij de hoofdentree van de wijk staat de energiecentrale overduidelijk in beeld. De stedenbouwkundige Ashok Bhalotra had daarover de supervisie.

De ambitie om deze wijk CO2-emissieneutraal te maken dateert uit 1993. Het plan werd een demonstratieproject gericht op het grootschalig toepassen van zonne-energie. De gemeente nam daartoe het initiatief. Er werd geregeld dat de bewoners collectief eigenaar van het PV-systeem werden. Daartoe behoren de zonnepanelen die op alle woningen zijnn aangebracht en het veld geclusterde zonnepanelen net buiten de wijk. In totaal werd voor het deelgebied 'Stad van de Zon' een 2,5 mW aan zonnepanelen aangebracht. De wijk kreeg daarmee ook een eigen energiedistributiecentrum.

Het complete pakket maatregelen voor het bereiken van het beoogde doel van CO2-emissieneutraliteit bestond uit: de woningen werden extra energiezuinig ontworpen, op de zon georiënteerd, met toepassen van wind- en zonne-energie, er kwam een 75 ha grote waterplas voor het filteren van afvalwater, veel straten zijn autovrij geworden en er werd een bos van 100 ha aangelegd. Op het moment van de interviews liep de bouw van de drie geplande windturbines nog in de bouwvergunningsprocedure.

In 2009 werd de wijk, toen grotendeels gereed, formeel geopend. Het resultaat van het project 'Stad van de Zon' is een vierkante eilandenstructuur van woningen omringd met water. Door de Noord-Zuidoriëntatie van dit vierkant werden 80% van de woningen optimaal voor het gebruik van passieve zonne-energie gepositioneerd. Veel woonstraten zijn autovrij gehouden door het parkeren in speciale binnengebiedjes,

op achtererven of in parkeerkelders te situeren. De autovrije woonstraten zijn met veel groen, speciale bestrating en speelvoorzieningen ingericht. De Wijk heeft omwille van de leefbaarheid veel eigen voorzieningen gekregen. Er zijn scholen, kinderdagverblijven, winkels, horeca, medische voorzieningen en een wijkcentrum. Ook is er een grote diversiteit aan sportvoorzieningen gerealiseerd. Onderscheidend ten opzichte van andere wijken in Heerhugowaard is ook dat er leefgebieden zijn gecreëerd, speciale gebieden voor natuurbeleving en recreatie. Het om de wijk gelegen water heeft overigens een natuurlijk waterfilter meegekregen waardoor het ook als zwemwater gebruikt kan worden. Het betreft keuzen door de gemeente gemaakt om de bewoners aan de plek te binden, dat ze er trots op kunnen zijn (www.heerhugowaardstadvandezon.nl). Voor een indruk van het resultaat zie Figuur 29.

Figuur 29
Impressie van 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard.

Groepsgesprek: samenstelling en positionering in het kwadrant van Quinn

Achtereenvolgens is met de voorzitter (2011) van het wijkpanel en de toenmalige wethouder RO gesproken. Vanaf het moment dat de bouw van de wijk startte werden de bewoners in het wijkpanel georganiseerd, zelfs nog voor de eerste woning werd opgeleverd. De gemeente had daartoe het initiatief genomen. De eerste bewoners namen het initiatief wel snel over. Het wijkpanel kent een eigen bestuur van bewoners,

krijgt een werkbudget van de gemeente en daar staan prestatieafspraken tegenover. Vanuit die positie worden ontwikkelingen in de wijk met het wijkpanel besproken. Het wijkpanel spreekt ook met maatschappelijke organisaties en bedrijven. Het wijkpanel organiseert wijkactiviteiten, geeft een eigen nieuwsbrief uit en heeft een internetsite. Niet alleen de voorzitter maar ook de geïnterviewde wethouder woont in de wijk.

In het kwadrant van Quinn positioneerden beiden zich aangaande de bouwopgave en de duurzame doelstellingen op dezelfde wijze, primair gericht op de lokale opgave met een 'open vizier' naar meningen en keuzen van anderen. Dat maakt dat de inbreng van beiden in alle redelijkheid als aanvullend op elkaar kan worden gezien. Voor hun posities in het kwadrant van Quinn, zie Figuur 30.

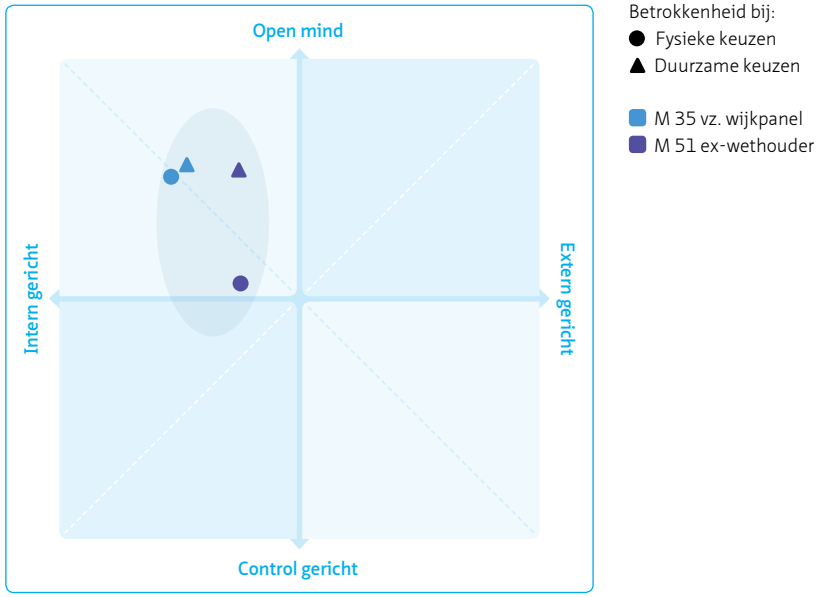

Figuur 30
Positionering geïnterviewden wijk 'Stad van de Zon' te Heerhugowaard.

Gesprekken met voorzitter wijkpanel en voormalig wethouder (door dhr. Piet vastgelegd)

In gesprek met ex-wethouder Robbert-Jan Piet[83] werd duidelijk hoeveel moeite er vanuit de gemeente is gedaan om de bewoners voor de wijk en de duurzame installaties zelf verantwoordelijk te maken. Als inwoner van Heerhugowaard kan hij zich de prille start van het project uit zijn tijd als raadslid nog herinneren. Eerst werd er vanuit een achterstandspositie gedacht; de door de overheid aangewezen VINEX-locatie lag in een lage vochtige polder tussen drie gemeenten. Dankzij de eerste schetsen van de stedenbouwkundige en de inzet van ambtenaren werd van dat probleem een kans gemaakt, aldus Robbert-Jan Piet. De nieuwe wijk moest worden omgeven door een waterplas om het bouwland op te hogen.

Ook werd gekozen voor een hoge energetische ambitie. Vanaf dat hij in 2002 wethouder werd kan hij zich herinneren dat de afdeling Stadsontwikkeling van de gemeente uit een aantal sociaalgeografen bestond. Zij waren op zoek naar de sociaal leefbare wijk en dat is in het 'programma van eisen' terug te vinden. Dat is gaan bestaan uit een diversiteit aan maatregelen waar duurzaamheid een deel van is gaan uitmaken. Eigenlijk werd de energetische doelstelling waar iedereen het nu over heeft al bij het begin omwille van de leefbaarheid aan de bewoners verbonden. Voor Robbert-Jan Piet is duurzaamheid dan ook 'toekomstgericht denken', ervoor zorgen dat voorzieningen door de tijd mee kunnen en dat met het milieu en de natuur rekening wordt gehouden. Daarom heeft hij er ook op aangestuurd dat de stedenbouw plekken voor nader in de toekomstige te bepalen doelen heeft opengelaten, dat de scholen qua indeelbaarheid voor toekomstige functies flexibel zijn en dat de natuur een belangrijke plaats in het plan heeft gekregen. Maar vooral werd aan de bewoners vroeg in het proces verantwoordelijkheid gegeven.

Daarom werd de lokale ecologische woongroep bij het opstellen van dat 'programma van eisen' betrokken. Ze adviseerden om voor de bewoners vooral een leefbare wijk te creëren, om zich daar thuis te voelen. Als bewoners betrokken zijn bij de wijk, zeiden ze, dan kun je verwachten dat al die gemaakte duurzame keuzen ook worden geaccepteerd en verder worden gedragen. Een van hun adviezen was om bij de inrichting van de openbare ruimte in te spelen op de levenswijze en de leeftijd van de bewoners. Speelplaatsen werden na overleg met de omwonenden avontuurlijk aangelegd. Ook kwamen er recreatieve voorzieningen met de kwaliteit van pretparken: een waterskibaan, strand en wandelpaden. Ze adviseerden om vooral op zonnepanelen in te zetten. Die zijn zichtbaar werd gezegd, dat stimuleert de betrokkenheid van de bewoners bij de duurzaamheidsdoelstellingen.

83 Robbert-Jan Piet stuurde als wethouder in de periode 2002-2007 de bouw van 'Stad van de Zon' aan.

Volgens wethouder Robbert-Jan Piet is gebleken dat de adviezen van de eerste bewoners echt zinnig waren: 'ze zijn uitgevoerd en het werkt.' Het is zijn ervaring nu achteraf dat de bewoners van de 'Stad van de Zon' daar niet vanwege het duurzame karakter zijn komen wonen. Slechts één op de zes bewoners had een positieve vestigingsmotivatie als het om duurzaamheid gaat. Maar nu ze er eenmaal wonen is hun betrokkenheid toegenomen. Door al die keuzen: zichtbare zonnepanelen en een energiecentrale pontificaal bij de entree van de wijk, zijn de bewoners zich van duurzaamheid meer bewust geworden. Die betrokkenheid, aldus Robbert-Jan Piet, gaat verder dan een gevoel van 'trots', hij ervaart het als een grotere 'alertheid' op het onderwerp. Met zijn kennis van nu kan er op het hele duurzame programma wat hem betreft nog wel een schepje bovenop. Wat dat betreft geven bewoners hem nog steeds suggesties. Bewoners leren elkaar volgens het IVN (Instituut Voor Studie) als het openbaar groen toegankelijk wordt beter kennen en raken meer betrokken. Bijvoorbeeld door openbare bloementuinen en boomgaarden aan te leggen. Van de gehele wijkontwikkeling heeft hij nu dan ook een positieve indruk, het kan altijd beter maar we hebben in de 'Stad van de Zon' veel bereikt, aldus deze ex-wethouder.

De voorzitter van het wijkpanel Bob de Boer vertelt graag hoe belangrijk hij de bewonersparticipatie in de wijk 'Stad van de Zon' vindt. Tijdens een informatieavond in 2005 stelde hij zich beschikbaar om in het wijkpanel plaats te nemen. Heerhugowaard heeft in elk van de dertien wijken een dergelijk wijkpanel, ook in de 'Stad van de Zon' (sinds 2006). Het wijkpanel telde bij de start twaalf leden en kreeg een eigen budget voor onkosten, onder andere voor een nieuwsbrief en een website. De doelstelling van de gemeente vertelt Bob de Boer, was dat het wijkpanel vooral aan de sociale cohesie moest werken. Ook was het wijkpanel een informatiebron voor de gemeente als besluiten moesten worden genomen. Meestal ging het daarbij over de inrichting van de openbare ruimte. Het wijkpanel werd ook bij de themakeuze voor de speeltuin betrokken.

Bob de Boer vindt de verhalen van de gemeente over het resultaat wel wat rooskleuriger dan de werkelijkheid. De zonnepanelen leveren achteraf gezien ook minder energie op waardoor de energierekening voor de bewoners toch hoger uitvalt dan was verwacht. Ook valt de betrokkenheid van de bewoners vaak tegen. Het aantal bewoners in het wijkpanel is dan ook tot acht afgenomen en er zijn veel activiteiten komen te vervalen. Op buurtniveau, zeg binnen de verschillende deelgebieden, vinden nog wel veel sociale activiteiten plaats, meer dan Bob de Boer in andere wijken heeft waargenomen. Hij ziet een duidelijk verschil ten opzichte van de wijk waar hij in Heerhugowaard voorheen woonde. In de 'Stad van de Zon' gaan bewoners samen sporten, een barbecue organiseren en er zijn straatspeeldagen. Op wijkniveau is er de jaarlijkse triatlon. Maar hij vindt steeds moeilijker bewoners bereid om deze te organiseren. Hij twijfelt ook of de bewoners de vele gemaakte duurzame keuzen wel ondersteunen. Er wordt bijvoorbeeld veel over het tekort aan parkeerplaatsen geklaagd. Het gemiddelde aantal personenauto's in de wijk ligt op 2 terwijl er 1,7 parkeerplaats per woning is. Ook was

er bijvoorbeeld geen reactie vanuit de bewoners op de oproep om mee te doen aan de landelijke actie voor de verkiezing van de beste 'klimaatstraat'. Ook de bouw van de windmolens aan de waterplas is nu door bezwaren van bewoners vertraagd. De bezwaarmakers maken zich namelijk zorgen om de lichtonderbreking van de wieken bij zonsopgang. Het eigenbelang is blijkbaar toch belangrijker, stelde hij.

Anderzijds, je kunt thuis het eigen energieverbruik op internet controleren. Hij hoort dat veel bewoners dat doen. Blijkbaar stimuleert het dat je de energiekosten door ander gedrag kunt beïnvloeden. Hij heeft van zichzelf ontdekt dat hij de vaatwasser nu pas aanzet als de zon schijnt. Ook van buren hoort hij dat die meter op internet hun keuzen beïnvloedt. Bewoners zijn blijkbaar toch met duurzaaamheid bezig, er wordt over gesproken en het beïnvloedt hun keuzen. Maar zegt Bob de Boer, dat beïnvloeden moet niet te ver gaan dan blokkeren de mensen.

Zie voor het totaalbeeld aan gemaakte keuzen, keuzen om de groep bewoners met elkaar bij de duurzame keuzen te betrekken en de duurzame keuzen, Tabel 8.

Casestudie 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard			
Condities voor sociale cohesie en de duurzaam gemaakte keuzen			
'Condities voor sociale cohesie'		**'Welke duurzame keuzen werden gemaakt'**	
thema	**keuzen**	**keuzen**	**thema**
Omgevingsbewust		Slimme meters	Energiebesparing
Problemen		HR+beglazing	
Place attachment	Duurzaam imago	Warmtepomp in huis	
Ontmoeten	Wijkpanel	Zonnepanelen	Non-carbonenergie
	Straatfeesten	Windmolens	
Bonding	Eigendom centrale		Waterbesparing
	Sportvoorzieningen		Afvalbeheer
	Speelvoorzieningen	Natuur en stranden	Groen
	Buurthuis	Openwaterfilter	
	Natuurstranden		Overig
	Clusters van woningen		
Bridging			

Tabel 8
Resultaat casestudie 'Stad van de Zon', condities sociale cohesie en duurzame keuzen.

Conclusies

Met de nieuwbouw van de 'Stad van de Zon' heeft de gemeente duidelijk op een duurzame ontwikkeling ingezet, waarvan het initiatief door bewoners moest worden overgenomen. Er is veel aan gedaan om dat te bereiken. Zonnepanelen zijn daartoe zichtbaar in beeld gebracht en het eigendom is bij de bewoners gelegd. Tevens is voor keuzen aangaande stedenbouw en architectuur veel inspraak gegeven. Daarmee wilde de gemeente bewerkstelligen dat de bewoners gevoelens van trots voor hun wijk kregen,en dat zij de duurzaamheidsdoelstellingen mede gingen omarmen.

De ex-wethouder blijkt uiteindelijk positiever over het resultaat dan de voorzitter van het wijkpanel. Hij heeft dat gevoel van trots en de betrokkenheid van de bewoners bij de duurzaamheidsdoelstellingen als inwoner van de wijk ook echt ervaren. Ook de voorzitter van het wijkpanel ziet lichtpunten. Hij merkt dat bewoners zich door de energieverbruikbemetering laten beïnvloeden, en merkt dat ook aan zijn eigen gedrag. Bewoners van de 'Stad van de Zon' zijn naar zijn indruk ook meer dan in andere wijken met duurzaamheid bezig. Ook valt het hem op dat de bewoners meer samen doen, denk aan sport en straatactiviteiten. Anderzijds ziet hij ook dat het initiatief van de bewoners gaandeweg afkalft, het aantal vrijwilligers in het wijkpanel neemt af en er zijn minder straatfeesten

De voorzitter van het wijkpanel heeft de indruk dat de bewoners pas in de voor hen gemaakte duurzame keuzen mee willen gaan als aan hun eigenbelang niet wordt afgedaan. Irritaties over te weinig parkeerplaatsen en een windmolen in het uitzicht stimuleren die duurzaamheidshouding niet, is zijn indruk. De ex-wethouder meent dat duurzaamheid onder de bewoners blijft leven als er ook nieuwe initiatieven met de bewoners worden genomen. Daarom is hij enthousiast over het lopende voorstel om openbare tuinen met plukbare bloemen en fruit te realiseren. Er zal, vinden beiden, wat dat betreft voor de bewoners continue voor positieve impulsen moeten worden gezorgd. Voorbeelden van de afgelopen jaren die werden genoemd zijn: nieuwe duurzame activiteiten, thematische speelplaatsen en stranden met zwemwater. Anders breekt de positieve houding van de bewoners weer af.

Geconcludeerd moet worden dat het de gemeente Heerhugowaard in het project 'Stad van de Zon' slechts beperkt is gelukt om de bewoners voor het duurzame programma mede verantwoordelijk te krijgen. Uit de interviews blijkt dat het stimuleren van die medeverantwoordelijkheid door zichtbare oplossingen (denk aan zonnepanelen op daken en een centrale bij de ingang van de wijk), inspraak (zoals themaparken welke met bewoners werden ontworpen), mede-eigendom (bewoners zijn met hun grondaankoop mede-eigenaar van alle zonnepanelen) en gevoelens van trots (door de aanleg van mooie open ruimten, groen en stranden) slechts beperkt is gelukt. In positieve zin wordt geconstateerd dat de bewoners ten opzichte van andere wijken van Heerhugowaard relatief gezien meer met duurzaamheid en leefbaarheid bezig zijn.

Dat de bewoners het energiegebruik thuis digitaal kunnen volgen en dat zij bij keuzen aangaande de leefbaarheid worden betrokken, zou daaraan bijdragen.

Dat veel bewoners zich ondanks alle inspanningen niet betrokken voelen, lijkt eraan te liggen dat de gemeente de bewoners wel inspraak maar geen mogelijkheden tot besluitvorming geeft. Tevens wordt er met de belangen en irritaties van de bewoners als gezegd weinig door de gemeente gedaan. Er zijn bijvoorbeeld te weinig parkeerplaatsen, de kwaliteit van de openbare ruimte zakt weg en de windmolens komen er ondanks de weerstand. Het is dan ook de vraag of de geplande nieuwe acties van de gemeente (schoolgebouwen in beheer bij bewoners, tuinen waar geplukt mag worden en nieuw zwemwater) die situatie nog ten goede zullen keren.

Dat betekent niet dat al deze maatregelen en initiatieven verkeerd zijn en niet kunnen werken. Het beoogde effect lijkt echter teniet te worden gedaan doordat alle initiatieven door professionals worden genomen en aan bewoners slechts inspraak en geen beslissingsruimte wordt gegeven. Het feit dat het aantal buurtfeesten en de mantelzorg nog toenemen lijkt dat beeld te bevestigen. De conclusie is: de gemeente staat wel open voor 'Shared Understanding' maar niet voor 'Role Change'. Zo'n halfslachtige houding stimuleert het medeverantwoordelijkheidsgevoel van bewoners blijkbaar niet.

§ 4.5 IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht, motivaties voor duurzaam bewonersinitiatief

Als onderdeel van de casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (§ 1.5) zijn tijdens de toen gehouden groepsgesprekken ook vragen over duurzaam initiatief gesteld. Gevraagd werd in hoeverre de bewoners daarmee bekend waren en onder welke voorwaarden zij bereid zijn daarin te participeren, danwel wanneer zij daar zelf initiatief toe nemen. De resultaten van dit deel van deze casestudie worden hieronder uitgewerkt. Daaraan vooraf wordt het gemeentelijke duurzaamheidsbeleid voor beide wijken toegelicht.

Duurzaamheid in IJburg en in Hoograven

Het besluit tot de aanleg van IJburg werd in 1996 genomen en direct was er vanuit de milieu- en natuurorganisaties veel verweer tegen het plan. Wel 80% van de leden van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten vond dat er tegen het besluit van de gemeente verweer moest komen. Uiteindelijk kwam het in het voorjaar van 1997 tot een stedelijk referendum maar dat haalde het vereiste aantal tegenstemmers niet.

De gemeente zette het genomen besluit om IJburg aan te leggen door maar besloot wel om een klein gebied ten noorden van Durgerdam als compensatie aan de natuur terug te geven. In die periode werd dus zeker wel over het milieu gesproken, maar daarbij ging het vooral over natuurbehoud. Bijzondere duurzame keuzen werden er in die tijd niet gemaakt.

Het duurzaamheidsbeleid van de Rijksoverheid werd daarmee de bepalende factor voor de aanleg van de eerste fase van IJburg; de drie eilanden Steigereiland, Haveneiland en Rieteilanden. Voor de komende twee fasen van de aanleg van IJburg zal dat anders zijn. In het voorjaar van 2011 heeft de gemeente het 'Duurzaamheidsprogramma 2011-2014' aangenomen (Amsterdam, 2011). De gemeente zet daarmee overigens op klimaatneutraal in, een veel zwaardere norm.

Toch kent de eerste fase IJburg een aantal bijzonder duurzame projecten. IJburg heeft woonboten die met de zon meedraaien, een 'solid' gebouw voor honderden jaren ontworpen, een collectief van bewoners met zonnepanelen op het dak en de haven is van duurzaam hout gebouwd. Er is ook een aantal woongemeenschappen op IJburg tot stand gekomen, waarvan 'Blijburg' de bekendste is. IJburgs eerste fase kent daarmee een diversiteit aan duurzame kleinschalige resultaten.

Aan het herstructureringsprogramma voor Hoograven heeft de gemeente Utrecht ook geen bijzonder duurzaam beleid verbonden. Het wijkontwikkelingsplan van 1997 spreekt van vijf hoofdopgaven maar die zijn vooral fysiek van aard: differentiatie woningbestand, herinrichting woonomgeving, verbeteren kwaliteit openbare ruimten, verbeteren winkelcentra en het realiseren van een bedrijfsverzamelgebouw. Het duurzaamheidsbeleid van de gemeente Utrecht, de nota's 'duurzaam huisvesten' uit 2003 en 'Utrecht creëert nieuwe energie' van 2007, zijn beide van latere datum.

Daardoor hebben vooral de woningcorporaties vanuit de eigen maatschappelijke verantwoordelijkheid voor de extra duurzame investeringen gezorgd. Het betreft daarbij vooral het extra isoleren van bestaande woningen en het investeren in projecten waarbij het gaat om sociale cohesie en leefbaarheid. In Hoograven is het project 'Meedoen op straat' geïntroduceerd. Jongeren worden aan het knutselen gezet en er worden sportactiviteiten op de pleinen van de wijk aangeboden.

Aan zowel de eerste fase nieuwbouw IJburg Amsterdam als de herstructureringsopgave Hoograven Utrecht zijn daarmee geen bijzondere duurzame eisen gesteld, in ieder geval geen extra eisen ten opzichte van het toenmalige vigerende Rijksbeleid. Wel kwamen er duurzame initiatieven tot stand vanuit particulieren en woningcorporaties.

Daarmee is te verwachten dat de bewoners die in 2009 voor de casestudie aan de groepsgesprekken deelnamen over duurzaamheid niet extra, meer dan de gemiddelde Nederlander, geïnformeerd zijn geweest. Ze zullen van duurzaamheid hebben gehoord,

ze kennen mogelijk één van de duurzame projecten van hun wijk. De deelnemers aan de groepsgesprekken waren in deze niet bijzonder.

De gestelde vragen en het resultaat

Het onderwerp duurzaamheid kwam in alle de vijf de groepsgesprekken van de casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht aan het eind van de gesprekken aan de orde. Daarmee mag worden aangenomen dat de gesprekken voor een wat zwaar onderwerp als duurzaamheid voldoende gevorderd waren.

In elk van de groepen is de vraag gesteld: 'Hoe staat u tegenover duurzaam wonen en duurzaam energiegebruik, en overweegt u wel eens om gezamenlijk initiatieven te nemen?' De onderzoekers gaven daarbij voorbeelden als: energiebesparende kranen, gebruik van regenwater voor toiletten, zonnepanelen, windturbines, zonnewanden, ecologische tuinen en een dier- en plantvriendelijke wijkinrichting, om zo duidelijk mogelijk over 'duurzaamheid' als begrip tijdens het gesprek te zijn.

In elk van de gesprekken kwam het praten over duurzaamheid dan ook goed op gang. Opvallend was dat juist de allochtone aanwezigen dit onderwerp in het gesprek actief oppakten. Bij navraag bleek dat duurzaamheid volgens deze aanwezigen goed bij het islamitische geloof past, dat zich tegen verspilling zou uitspreken. Maar ook de andere aanwezigen spraken zich actief over duurzaamheid uit, zowel in IJburg als in Hoograven. Zie voor het resultaat hieronder.[84]

Sympathie voor duurzaam wonen

Ten aanzien van duurzaam wonen en duurzaam gebruik van energie kwam in de groepsgesprekken een eensluidend beeld naar voren. Bewoners in beide wijken staan daar sympathiek tegenover. Sommige bewoners waren al bekend met zonnepanelen en hadden belangstelling voor windturbines op het dak. Zij gaven duidelijke voorwaarden aan. Een bewoner in Hoograven gaf het voorbeeld van een project voor zuinig energieverbruik dat zeer succesvol was onder allochtone vrouwen. De begininvestering moet niet te hoog zijn en een investering moet op afzienbare termijn renderen. Zonder subsidie is de drempel dan wel hoog. Het moet wel iets opbrengen, alleen idealisme is niet genoeg"', werd gezegd.

84 Aan de gespreksgroepen in IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht namen zowel huurders als kopers deel. Voor de deelnemers aan de groepsgesprekken is geregistreerd hoeveel kopers en huurders aanwezig waren, om de samenstelling van de deelnemersgroep met de wijkprofielen te kunnen vergelijken. Tijdens de gesprekken is tussen de inbreng van huurders en kopers echter geen onderscheid gemaakt, er is met groepen bewoners uit een gemengde populatie van huurders en kopers gesproken. Dit in overeenstemming met de centrale onderzoeksvraag waarin dat onderscheid niet wordt gemaakt.

Kleinere projecten zijn wel interessant, je kunt door het gebruik van spaarlampen, isolatie achter radiatoren en papiercontainers al veel aan het milieu bijdragen. Het gebruik van spaarlampen en zuinig omgaan met de verwarming is wel iets waar veel mensen al rekening mee houden, werd gezegd.

Bij de bewoners van de gespreksgroepen heerste wel de indruk dat echt duurzaam wonen alleen bij nieuwbouw mogelijk is. Het aanpassen van bestaande woningen werd als een onmogelijke opgave gezien. Ook sprak een aantal bewoners van IJburg geringschattend over de stadsverwarming. Zij zagen niet hoe bestaande woningen in andere wijken op dat punt aangepast kunnen worden.

Duurzaamheid is ook groen

In Hoograven werd het ecologisch tuinieren een interessante optie gevonden, omdat zulke tuinen makkelijker te realiseren zijn en onder jonge en oude bewoners draagvlak hebben. 'Als er tuinen zijn wordt er wel gebruik van gemaakt', werd gezegd. Genoemd werd dat er plannen voor geveltuinen aan flats zijn. Maar het lijkt bij plannen te blijven werd gezegd: 'Op papier is dit soort initiatieven booming. Maar in de praktijk valt dat toch tegen. We hebben nu overleg met de woningcorporatie over die geveltuinen, maar er is nog niets concreets uit gerold'.

Ook in IJburg toonden de Marokkaans-Nederlandse bewoners spontaan belangstelling voor ecologisch tuinieren. Ze zeiden dat de belangstelling voor tuinieren over het algemeen groot is. Zoals ook hierboven vermeld: het principe van duurzaamheid past binnen het islamitische geloof, zeiden ze, dat zich duidelijk tegen verspilling uitspreekt. Een bewoner in Hoograven gaf als voorbeeld een project voor zuinig energieverbruik dat zeer succesvol was onder allochtone vrouwen.

Niet snel initiatief nemen

Ten aanzien van gezamenlijke initiatieven gericht op duurzame investeringen bleek dat de interesse bij deze bewoners duidelijk aanwezig was, en ze dachten dat ook andere bewoners daar over het algemeen positief tegenover staan. Het probleem is zeiden ze, dat de bewoners er een weinig concrete voorstelling van hebben. In ieder geval zal er dan ook meer voorlichting moeten komen, werd gezegd.

Als het om duurzaamheid gaat zullen we zelf niet snel initiatief nemen, werd gezegd: 'Het gaat mij net een stap te ver om dit zelf allemaal te organiseren.' Iemand anders moet het initiatief nemen.

Ook zeiden ze dat ze de keuze voor duurzaamheid als een individuele keuze zien, waarbij een groep kan helpen. Het is daarmee niet direct een onderwerp voor gezamenlijke actie.

Duurzaamheid verschillend voor ouderen en jongeren
De oudere bewoners van de wijk zijn over het algemeen weinig bekend met de duurzame initiatieven werd gezegd. Als iedereen sober zou leven als mensen van onze generatie dan is er geen probleem, zei een van de aanwezigen daarop.

De nieuwe, vaak jonge hoogopgeleide bewoners hebben vaak meer kennis van mogelijkheden op ecologisch gebied en zijn, merkten enkele aanwezigen op, ook bereid om hierin iets bij te dragen. Bij ouderen is de drempel blijkbaar hoger om bij de duurzame opgave te worden betrokken.

Conclusies

Concluderend kan worden gesteld dat bewoners voor het thema van duurzaamheid interesse hebben, maar dat de kosten gauw te hoog worden gevonden. Ze vinden duurzaamheid ook het vraagstuk van anderen en daardoor is er een psychologische drempel om duurzaam initiatief te nemen. Ook vonden de bewoners dat duurzaam investeren vooral de nieuwbouw betreft. Duurzaam investeren in oudbouw is ingrijpend en kostbaar. Vooral ouderen lijken zich daarin afhankelijk op te stellen. Gezien deze gesprekken moet het initiatief van de jongere generatie en van allochtone vrouwen komen.

Duurzaamheid lijkt meer bespreekbaar te worden als er ook over openbaar groen en tuinieren wordt gesproken. Groen vinden bewoners, vooral ouderen en jongeren, belangrijk. Onder allochtone bewoners is vooral de volkstuin populair. De boodschap is dat louter duurzaamheid in financiële zin een drempel bij mensen oproept. Ze moeten wat dat betreft echt overtuigd worden, de kosten moeten voorgerekend worden en anderen moeten het initiatief nemen. Van professionals wordt voorlichting verwacht, ook op financieel gebied.

Wat helpt is dat duurzaamheid populair is, vertelden de bewoners. Gaat het om kleine uitgaven, bijvoorbeeld spaarlampen en binnenhuisisolatie zoals folie achter radiatoren, dan zijn die al opgepakt. Bewoners zijn gewoon al met duurzame investeringen bezig. Enkele bewoners waren zelfs al bekend met de grotere investeringen van zonnepanelen en kleine windturbines voor op het dak.

Maar op eigen kracht komen ze niet tot grootschalige duurzame investeringen, maakten deze bewoners van IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht duidelijk. In de groep van bewoners zouden ze misschien wel de overtuigingskracht kunnen vinden, maar ze konden zich niets bij gezamenlijk investeren voorstellen. Binnen hun belevingswereld was duurzaam investeren toch vooral een individuele aangelegenheid, per huishouden.

§ 4.6 Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief; literatuur- en casestudie

Het antwoord op Deelvraag 4 is door literatuur- en casestudie verkend, zie § 0.4. Bij de literatuurstudie is op duurzaam en burgerinitiatief gezocht. Om de rol en relatie van bewoners en professional duidelijker te krijgen, zijn naast literatuurstudie de twee belangrijkste spelers van de grootste Nederlandse duurzame nieuwbouwwijk 'Stad van de Zon' Heerhugowaard geïnterviewd. Daar is het in IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht uitgevoerde onderzoek naar de motivatie en beleving van duurzaam bewonersinitiatief voor het eindbeeld aan toegevoegd.

Antwoord op deelvraag 4

'Onder welke condities vindt duurzaam co llectief bewonersinitiatief stimulans?'
Uit het literatuuronderzoek en de casestudie 'Stad van de Zon' Heerhugowaard volgt dat de Nederlandse overheid er steeds meer aan gelegen is dat bewoners, individueel en in groepsverband, duurzaam initiatief nemen. Daarvoor worden programma's en stimulerende subsidies aangeboden. In de daarop betrekking hebbende literatuur worden ook voorstellen voor het activeren van bewonersinitiatief gegeven. Van deze voorstellen is niet duidelijk of zulke stimulerende condities ook werken. Uit de casestudie 'Stad van de Zon' Heerhugowaard blijkt onder andere dat veel van de door de gemeente genomen initiatieven nauwelijks effect hebben. Dat wil echter niet zeggen dat deze wijk geen bewonersinitiatieven kent en dat deze niet duurzaam is geworden.

In Nederland neemt het aantal bewoners- c.q. burgerinitiatieven trendmatig toe. De overheid stimuleert dat, in navolging van de ontwikkeling in Groot-Brittannië door premier Blair met 'de Derde weg' is ingezet. Waarbij de overheid en de aan de overheid gelieerde organisaties ten behoeve van burgerinitiatief terugtreden. Voorbeelden daarvan zijn er niet alleen op het gebied van duurzaamheid. Bewonersinitiatieven nemen bijvoorbeeld ook in het welzijnswerk, de woningbouw en de zorg toe. Voorbeelden zijn: buurthuizen door bewoners beheerd, CPO-woningbouwprojecten en netwerkorganisaties voor de thuiszorg zoals 'Thuiszorg Nederland'. De aanpak waarvoor de overheid kiest is overigens meer die van marketing dan verleiding. Wat dat betreft zoek de Nederlandse overheid de 'brave burger' die niet lijkt te bestaan.

Volgens de literatuur aangaande gemeentelijk beleid zullen initiatiefgroepen zich rond koplopers, sociale bewoners met initiatiefkracht, vormen. Voor het stimuleren van duurzame initiatieven kan de overheid deskundigen, informatievoorzieningen voor bewoners, bijeenkomsten en financiële voordelen zoals kortingen en bonus-

malusregelingen aanbieden. De duurzaamheidsdoelstellingen van een initiatief, de werkwijze en de business case moeten duidelijk en transparant zijn.

Uit de casestudie 'Stad van de Zon' volgt dat de gemeente Heerhugowaard ervan uitgaat dat duurzame installaties in het zicht, zonnepanelen aan de straat en de energiecentrale bij de toegang tot de wijk, bewoners nieuwsgierig maken. Een mooie openbare ruimte om trots op te zijn helpt om bewoners een gevoel van binding te geven. De voorzitter van het bewonerspanel betwijfelt echter of deze maatregelen hebben geholpen. Zijn indruk was meer dat de gemeente de bewoners veel duurzame keuzen opdrong. Bewoners van koopwoningen werden bij de aankoop van het grondkavel bijvoorbeeld zonder inspraak impliciet deelnemer in de energiecoöperatie. Veel bewoners in de wijk vinden dat de gemeente niet naar hun vragen en klachten luistert. Daardoor had hij moeite om nieuwe leden voor het bewonerspanel te vinden. Ook organiseren bewoners zich rondom irritaties. Het effect van initiatieven als buurtfeesten blijken helaas van korte duur en zijn daarmee geen goede basis voor bewonersinitiatief.

Ashford zegt vanuit zijn kennis over 'Role Change' dat bewoners het moeilijk vinden om ingrijpende initiatieven te nemen, omdat ze zich daarvoor de rolpositie van de professional eigen moeten maken. Gaat het om (duurzame) initiatieven dan maken bewoners wel de kleine keuzen, denk aan de aanschaf van spaarlampen, burenhulp en de keuze voor zelfredzaamheid bij het ouder worden en die maken ze vooral individueel. Voor grootschalige keuzen en initiatief door (bewoners)groepen genomen hebben 'Pull'-factoren meer effect dan 'Push'-factoren. Maar dan nog is er over het algemeen een ingrijpende gebeurtenis nodig om de verandering in gang te zetten, van 'freezing' naar 'unfreezing'. Tevens moeten de professionals willen meewerken.

In de literatuur veel genoemde 'Pull'-factoren zijn: groene voorzieningen, irritaties oplossen en voorzieningen ter bevordering van de leefbaarheid. De koplopers van duurzame initiatieven danwel professionals die zulke groepen ondersteunen doen er verstandig aan om zulke doelstellingen in hun initiatief mee te nemen, ze tot een onderdeel van het eigen (duurzame) programma te maken. Groepen moeten het daar intern wel over eens zijn omdat bewonersinitiatief nu eenmaal om uithoudingsvermogen vraagt. Er is een mate van 'Shared Understanding' nodig, binnen de groep en tussen de groep en de omgeving. Uit de casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht blijkt dat de drempel voor deelnemen aan bewonersinitiatief onder gelijken lager is. Tevens zouden jongeren en bewoners met een allochtone achtergrond meer affiniteit met duurzaamheid hebben, zij kunnen dragers voor duurzaam initiatief zijn.

5 Hoe bewonersgroepen duurzame initiatieven nemen

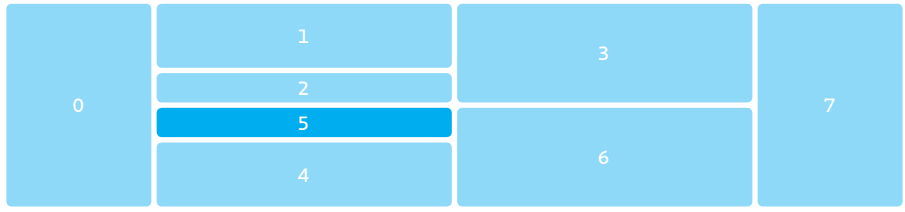

We zien nu dat mensen die een probleem delen bij elkaar komen, op basis van vrijwilligheid, en zeggen: wat gaan we hieraan doen? Ik zie eigenlijk wat dat betreft, ook op kleine schaal, heel veel dingen gebeuren. Duurzaamheid blijft een zaak van ons allemaal.

Prof. dr. A. Heertje (www.duurzaamnieuws.nl 11 september 2010)

Voor het beantwoorden van Deelvraag 5 'kan sociale cohesie een stimulerende conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief zijn?' zijn twee casestudies op de schaal van de buurt (een woonkern en een stedelijke buurt) uitgevoerd. De twee onderzochte projecten zijn erop geselecteerd dat ze afgerond zijn en dat de initiatiefnemers daar op het moment van onderzoek nog deel van uitmaakten. De betreffende buurten zijn het GWL-terrein en het initiatief 'Zon op Noord' in Ransdorp, beide in Amsterdam.

Het betreft projecten door bewoners geïnitieerd. Voor het GWL-terrein was dat in 1990 een hechte groep studenten die in de naastgelegen buurt woonden (zie § 5.2 en § 5.3). Het initiatief 'Zon op Noord' is door professionals samen met buren en vrienden gestart. Het verschil is dat er op het GWL-terrein van meerdere duurzame initiatieven sprake is en dat het bij 'Zon op Noord' alleen om het gezamenlijk exploiteren van zonnepanelen gaat. Om het ontstaan en de doorstart van deze initiatieven duidelijk te krijgen zijn op locatie groepsgesprekken met deelnemers gevoerd, overeenkomstig de onderzoeksmethodiek van groepsgesprekken als in § 0.4 toegelicht.

Los hiervan is medio 2012 een inventarisatie van burger- en bewonersinitiatieven aangaande duurzame energie in Nederland uitgevoerd. Dit om een indruk van de diversiteit en de bron van duurzame initiatieven te krijgen. Het resultaat geeft ondanks het feit dat het merendeel van deze initiatieven door professionals blijkt te zijn opgestart, een beeld van de voorkeuren van burgers (zie § 5.1).

§ 5.1 Inventarisatie van duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland

Nederland kende medio 2012 ca. 75 energetisch duurzame initiatieven waar bewoners aan deelnamen. Om van de aard, de initiatiefnemers en de organisatievorm een indruk te krijgen is een internetinventarisatie uitgevoerd. Duurzame collectieve bewonersinitiatieven worden niet geregistreerd, maar maken in de meeste gevallen wel gebruik van internet als platform. Dit enerzijds voor een soort maatschappelijke legitimatie en anderzijds om burgers voor deelname op te roepen cq. uit te nodigen. Van een centrale registratie is helaas geen sprake. Ecobuurten daarentegen zijn meestal wel geregistreerd, aangezien deze zich aanmelden bij het GEN (Global Ecovillage Network) en vermeld worden op de Nederlandse website voor ecovillages (www.deomslag.nl).

Inventarisatie duurzaam collectief bewonersinitiatief door internetverkenning

Voor de inventarisatie op internet zijn voor het zoeken kernbegrippen gebruikt voor het vormen van een eerste basislijst van die duurzame initiatieven waar bewoners bij zijn betrokken. Deze kernbegrippen waren: duurzaam, buurt, initiatief, bewoners, burgers, collectief, coöperatie en koöperatie, maar ook zonnepanelen, wind, WKO (warmte- en koudeopslag) en biomassa. Deze kernbegrippen zijn in verschillende combinaties gebruikt en leverden een goede respons van de zoekmachine en de sociale media op. Gebruikt zijn Google als zoekmachine en LinkedIn en Facebook als sociale media. Kernbegrippen als volkstuin en speelplaatsen zijn niet gebruikt, omdat de focus bij energiegerelateerde initiatieven lag.

Het onderzoek via sociale media leverde weinig resultaat op. De meeste berichten bleken van kleine commerciële bedrijven te zijn. De verkenning via de zoekmachines leverde daarentegen een significante lijst met initiatieven op. Gezamenlijk leverde de inventarisatie anno 2012 75 actuele energiegerelateerde duurzame initiatieven op waar bewoners op één of de andere wijze bij betrokken waren.

Resultaat inventarisatie duurzaam collectief bewonersinitiatief medio 2012 in Nederland

De gevonden 75 projecten betroffen een diversiteit aan duurzame initiatieven met de focus energie. Het blijkt dat bewoners op zich wel duurzaam actief zijn, maar ook dat het veelal gemeenten of bedrijven zijn die het initiatief hebben genomen. Bewoners zijn soms bij de financiering en de exploitatie van deze initiatieven betrokken. De resultaten zijn in Bijlage 9 en in Tabel 9 verwerkt.

(75) Initiatiefnemer(s)	Duurzame keuze(n)	Financier(s)	Exploitant(en)
(20) Bewoners	(8) Wind	(16) Bewoners	(14) Bewoners
	(4) Zon	(4) O/O en bewoners	(3) Energiebedrijf
	(2) Wind en Zon		(2) O/O en bewoners
	(2) Aardwarmte		(1) Bedrijf en bewoners
	(1) Afvalwater		
	(3) Combinatiekeuzen		
(6) O/O en bewoners	(2) Wind	(2) Bewoners	(5) O/O en bewoners
	(1) Wind en Zon	(2) O/O en bewoners	(1) Energiebedrijf
	(1) Afval	(1) O/O	
	(1) Combinatiekeuzen	(1) Provincie	
(13) Gemeente(n)	(5) Aardwarmte	(6) Gemeente(n)	
	(2) Zon	(4) Bewoners	
	(1) Wind en Zon	(3) O/O	
	(1) Biomassa		
	(1) Afval		
	(1) Aardwarmte		
	(2) Combinatiekeuzen		
(5) Energiebedrijf met diverse initiatieven, waarbij geen bewoners worden betrokken			
(12) O/O; Overheid en Ondernemers waarbij geen bewoners worden betrokken.			
(8) Maatschappelijke onderneming, waarbij geen bewoners worden betrokken			
(10) Ondernemingen, waarbij geen bewoners worden betrokken.			
(1) Provincie, waarbij geen bewoners worden betrokken.			

Tabel 9
Resultaat inventarisatie Nederlands duurzaam collectief bewonersinitiatief medio 2012.

Het resultaat toont dat bij 40% van de lopende initiatieven bewoners worden betrokken en dat veel van deze initiatieven (65% door bewoners genomen initiatieven) door bewoners worden genomen. Het gaat daarbij vooral om projecten betreffende 'wind- en zonne-energie' (85% van door bewoners genomen initiatieven) en in mindere mate aardwarmte en afvalwater. Ook is sprake van een combinatie van keuzen waarbij vooral ook voor de combinatie van 'wind- en zonne-energie' wordt gekozen.

De eerste initiatieven betreffen nog hoofdzakelijk windenergie. Het initiatief 'de Windvogel' is met zes windturbines hier een duidelijk voorbeeld van. Dit bewonersinitiatief werd in 1991 gestart en plaatste in 1993 de eerste windturbine in Bodegraven. Het initiatief bouwt nog steeds door: de leden zijn later ook actief geworden in het plaatsen van zonnepanelen. Het initiatief betreft met name een combinatie van betrokkenheid bij het milieu en financieel voordeel. De eerste oprichters en bewoners uit Reeuwijk waren door de 'Club van Rome' (Meadows et al., 1972) geïnspireerd. Toen het aantal leden toenam (inmiddels meer dan 1000 leden) kwam daar een financiële motivatie bij. Ook andere, meer recente initiatieven tonen een soortgelijke ontwikkeling. Bijvoorbeeld de initiatieven 'Noorderwind' met twaalf windturbines in het noorden van het land en 'Deltawind' met 22 windturbines in Zeeland. Beide initiatieven werden door bewoners die hun motivatie vonden in milieubewustzijn opgestart, waarna de initiatieven langzamerhand door de toestroom van nieuwe leden een meer zakelijk karakter kregen.

Naast deze op 'wind- en zon'-gerichte initiatieven is er ook een aantal bewonersinitiatieven die zich concentreren op aardwarmte en afvalwater (10% van het aantal door bewoners genomen initiatieven). In Sneek hebben 32 huishoudens een biovergister voor de verwerking van afvalwater in gebruik. Deze initiatieven zijn ten opzichte van de initiatieven van windturbines veelal kleinschaliger, en groeien in de loop van de tijd amper door. Daarbij gaat het vrijwel altijd om lokale projecten.

Een klein deel van de geïnventariseerde initiatieven zijn door gemeenten en ondernemers opgestarte projecten waarbij bewoners zijn betrokken (15% van het aantal initiatieven waar bewoners bij betrokken zijn). Het gaat om de initiatieven in de Tabel 9 aangeduid met O/O van 'Overheid en Ondernemers'. Ook deze projecten betreffen vrijwel altijd initiatieven gericht op 'wind en zon' als bron. Het betreft hoofdzakelijk coöperatieve ondernemingen waarvoor bewoners zich kunnen inschrijven. De 'Noord-Hollandse Energie Coöperatie' en 'Texelenergie' zijn daar voorbeelden van. Het gaat hier ook om projecten waarvan de participerende bewoners vrijwel altijd de afnemers zijn. Dat verklaart dat zowel bewoners als gemeenten en ondernemers de financiering van deze initiatieven regelen.

Daarnaast kent Nederland medio 2012 een aantal relatief kleine initiatieven op de schaal van wijken, dorpen en bedrijventerreinen. In deze initiatieven van gemeenten, energiebedrijven, commerciële en maatschappelijke ondernemers en provincie, zijn bewoners op een enkel project na vooral afnemer van energie, zonder daarbij een actieve rol als initiatiefnemer te hebben. Naast projecten gericht op zonne-energie gaat het bij deze projecten vooral om aardwarmte, met WKO-installaties al dan niet gecombineerd met een warmtepomp of een biocentrale. Het Mijnwaterproject in Heerlen en het Ecopark in Waalwijk zijn hier voorbeelden van.

Beeld van duurzaam collectief bewonersinitiatief medio 2012 in Nederland

Met de globale inventarisatie is duidelijk geworden dat bewoners bij 30% van de gevonden energetisch duurzame initiatieven ook zelf het initiatief hebben genomen. Bij deze initiatieven regelden de bewoners grotendeels ook zelf de financiering en de exploitatie. Over het algemeen zijn het lokale ondernemers en/of bewoners met enige kennis van zaken die het eerste initiatief nemen. Op een enkele uitzondering na hebben deze projecten over het algemeen een schaal van een aantal tot enkele tientallen woningen. Het bewonersinitiatief 'de Windvogel' van ca. 1000 deelnemers heeft echter de ambitie om naar 100.000 deelnemers uit te groeien.

Bij de meeste van deze initiatieven gaat het om een project dat zich richt op het realiseren van zonnepanelen of een windmolen waar omwonende bewoners op kunnen inschrijven. Bij voldoende belangstelling worden de nieuwe participanten vervolgens bij de overleg- en bestuurs- of beheerstructuur betrokken. In de meeste projecten wordt daarbij voor de coöperatieve vereniging[85] gekozen, maar ook de verenigingsvorm komt geregeld voor. Daarnaast zijn het ook VvE's die zo'n duurzaam collectief bewonersinitiatief nemen. Voorbeelden hiervan zijn 'Texelenergie' waarbij meerdere windmolens zijn gerealiseerd en het initiatief 'LEF' in Ferwerderadiel, waar een WKO-installatie aan afvalverbranding is gekoppeld.

In de andere initiatieven staan bewoners meer op afstand en zijn zij meer afnemer dan betrokkene. Deze initiatieven worden hoofdzakelijk door gemeenten, ondernemers, energiebedrijven en soms de provincie genomen. Ze variëren van heel kleinschalige bijzondere initiatieven als de 'Biomassa Energiecentrale Sittard', tot veel grootschaligere initiatieven met duizenden deelnemers, bijvoorbeeld het 'mijnwaterproject' in Heerlen. De rol van bewoners blijft hier over het algemeen beperkt tot afnemer of aandeelhouder.

Bewoners zijn in ca. 90% van de geïnventariseerde initiatieven afnemer, soms rechtstreeks maar meestal indirect via het betrokken energiebedrijf. Bewoners worden bij deze projecten blijkbaar wel actief betrokken. Ze worden als afnemer in klantenpanels of in een vereniging van afnemers georganiseerd. Zulke verenigingen geven dan ook weer bekendheid aan het initiatief, op internet of anderszins, opdat nieuwe bewoners zich bij het initiatief kunnen aansluiten. In de meeste van deze door gemeenten en/of bedrijven geïnitieerde projecten worden aanvullende mogelijkheden voor inspraak en betrokkenheid geboden.

85 De coöperatieve vereniging is een speciale vorm van vereniging waarbij de leden geldelijk voordeel hebben.

Bij de 75 geïnventariseerde initiatieven zijn medio 2012 een 10.000 huishoudens betrokken. Dat betreft op de schaal van Nederland in feite nog maar een klein deel van het totaal aantal woningen. De inventarisatie toont wel dat de meeste initiatieven van na 2010 zijn.

Conclusies

Bij twee van de vijf duurzame kleinschalige initiatieven (40% van het totaal aan initiatieven) zijn bewoners betrokken en gedeeltelijk nemen zij ook het initiatief daartoe (65% van het door bewoners genomen initiatieven). Zij betrekken daar professionals bij, regelen grotendeels zelf de financiering en de coöperatieve vereniging alsmede de normale verenigingsstructuur hebben qua organisatievorm te voorkeur. De meeste initiatieven genomen door bewoners betreft zonne- en windenergie (85% van de door bewoners genomen initiatieven) waarvan een klein deel met andere energiebronnen wordt gemengd (20% van de door bewoners genomen initiatieven). Bij 60% van alle initiatieven zijn dus geen bewoners betrokken, het zijn gemeenten (10% van het totaal) en bedrijven die daartoe het initiatief nemen.

Medio 2012 zijn daarmee ca. 10.000 huishoudens bij duurzaam collectief bewonersinitiatief betrokken. De meeste projecten zijn jonger dan twee jaar. Geconcludeerd kan worden dat duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland een groeiende belangstelling kent, een kans voor de toekomst zonder dat daar zekerheid over kan worden gegeven.

§ 5.2 Casestudie GWL-terrein Amsterdam, duurzaam collectief bewonersinitiatief

Begin 1851 kocht de Duinwatermaatschappij het huidige GWL-terrein aan. Dit ten behoeve van de aanleg van een 23 kilometerlange waterleiding om water van de Kennemerduinen naar Amsterdam te brengen. In 1896 nam de gemeente Amsterdam de Duinwatermaatschappij over en veranderde de onderneming in 'Gemeentelijkewaterleidingen Amsterdam'. In de jaren daarna werd een nieuw waterreservoir met pompstation gerealiseerd. Het complex dat toen ontstond is uiteindelijk tot eind twintigste eeuw, bijna honderd jaar lang, in gebruik gebleven. Eind jaren negentiger maakte de gemeente bekend dat het complex werd gesloten. Een groep bewoners van de naastgelegen Staatsliedenbuurt ondernam daarop actie, met als uiteindelijk resultaat dat het GWL-terrein een woonbuurt met bijzonder duurzame keuzen en voorzieningen werd. Vooral het feit dat deze duurzame buurt door het initiatief van deze groep bewoners tot stand komt is in het licht van Deelvraag 5

interessant. Daarom heeft met bewoners, waaronder een aantal van de oorspronkelijke initiatiefnemers, over het ontstaan en de resultaten van het GWL-terrein een groepsgesprek plaatsgevonden. Daaraan vooraf is de website van het GWL-terrein bestudeerd, is literatuuronderzoek gedaan en is de locatie geschouwd.

De ontstaansgeschiedenis

Toen bekend werd dat het 'Gemeentelijkwaterleidingbedrijf Amsterdam' het terrein ging verlaten kwam een aantal bewoners uit de Staatsliedenbuurt met het voorstel om aldaar een autoluwe en milieuvriendelijke woonbuurt te realiseren. Deze pioniers wilden er ook zelf gaan wonen. In overleg met de initiatiefgroep van bewoners bundelden vijf woningbouwverenigingen in de Stichting ECO-plan Amsterdam hun krachten. Deze stichting trad als opdrachtgever voor het plan op. De oorspronkelijke initiatiefnemers en daarna de vereniging van bewoners hebben vervolgens blijvend hun stempel op de uiteindelijke planvorming kunnen drukken. Op hun verzoek werd ervoor gekozen om de nog bestaande oude gebouwen en bomen van het waterleidingbedrijf zoveel mogelijk te handhaven. Het moest een duurzame en ecologische wijk worden. Het stedenbouwkundig plan en het landschapsinrichtingplan kwam respectievelijk van Kees Christiaanse en Adriaan Geuze omdat zij naar mening van ECO-plan het meest passende ontwerp presenteerden. Ook Milieuadviesbureau BOOM werd erbij betrokken. Aldus de uitgebreide informatie op de website van het GWL-terrein (www.gwl-terrein.nl).

Daarbij werd al snel duidelijk dat het duurzaamheidspakket niet uit één aanpak maar uit een heel scala van maatregelen werd samengesteld die als geheel het gewenste resultaat moesten leveren. Er werd gekozen voor autovrij met kindvriendelijke binnentuinen, zoveel mogelijk behoud van oude gebouwen, stadsverwarming, passieve zonne-energie, duurzame bouwmaterialen en duurzaam waterbeheer door het gebruik van ondermeer grasdaken en moestuinen. Het stadsdeel van de gemeente Amsterdam dat ook al vanaf het begin erbij betrokken was, nam al deze voorstellen over en formuleerde voor het GWL-terrein in 1992 een stedenbouwkundig 'programma van eisen' voor realisatie van een 'ecowijk' van een 600 woningen (Kwee & Hacquebord, 2009).

In 1997 werden de eerste woningen opgeleverd, bij benadering evenveel koop als huurwoningen, in meerderheid appartementen. In totaal betreft het project zo'n 600 woningen. Kenmerkend zijn de flats van oranje baksteen, het vele groen op het binnenterrein, afgescheiden door heggen en de geïntegreerde markante oude gebouwen die behouden zijn gebleven. Centraal staat het machinepompgebouw van waaruit vroeger het drinkwater door Amsterdam werd gepompt waarin nu het Grand Café Amsterdam is gevestigd. Het opvallendste bouwwerk in de wijk is de watertoren, waardoor de vroegere functie van het terrein duidelijk herkenbaar is gebleven. Door het vele groen en de open ruimten voelt de wijk als ruim opgezet,

terwijl de woondichtheid met meer dan honderd woningen per hectare uiteindelijk dichter is dan in de naastgelegen Staatsliedenbuurt. Het ontwerp kent verschillende groene 'kamers' tussen blokken van woningen. De wijk is omsloten door twee grote langgerekte flats en aan de rand zijn de parkeerplaatsen in een centrale parkeergarage (www.gwl-terrein.nl). Voor het resultaat zie Figuur 31.

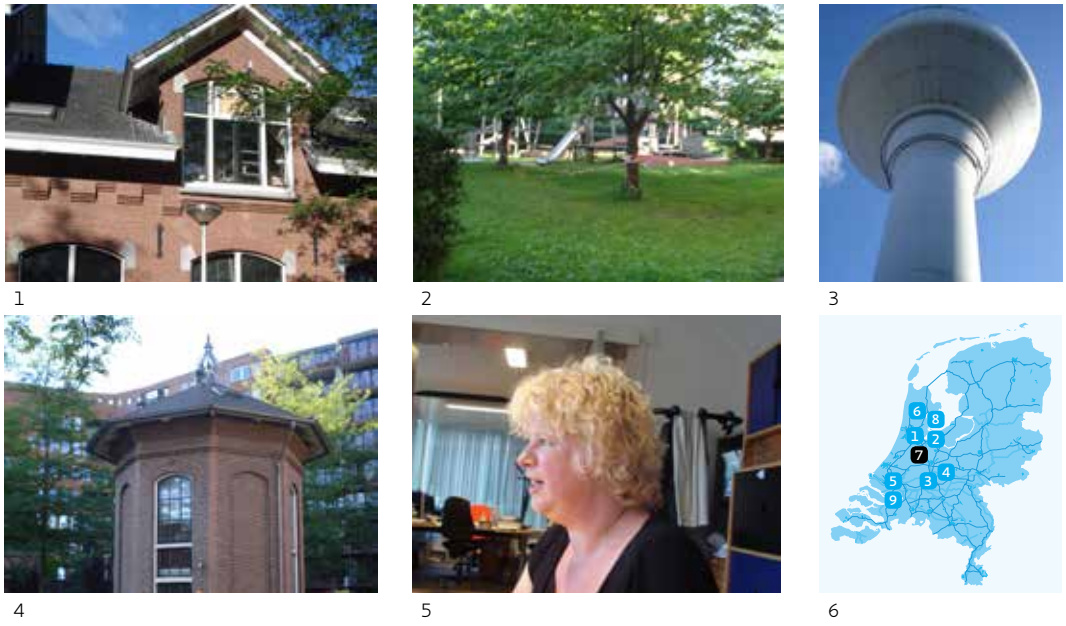

Figuur 31
GWL-terrein, gebouwen en groepsgesprek 8 juni 2011.

Om het speciale en duurzame karakter van de wijk in stand te houden werd de Koepelvereniging opgericht. Daarin hebben de VvE's van kopers, de huurdersverenigingen en de woningbouwverenigingen plaats genomen. De Koepelvereniging was het aanspreekpunt voor het stadsdeel. Tevens is er het leefbaarheidsoverleg waar de bewoners, het buurtbeheer, het stadsdeel en de politie aan deelnemen. Ook is er een bewonersvereniging voor de nutstuinen (Reimerink, 2010) en zijn er hoogstamfruitbomen. De bewoners werden daarmee in de volle breedte goed georganiseerd. In werkelijkheid zijn het toch steeds de eerste initiatiefnemers die weer verantwoordelijkheid voor het GWL-terrein en alle voorzieningen en initiatieven nemen, zo bleek tijdens het groepsgesprek met bewoners. Bewoners die later op het GWL-terrein kwamen wonen toonden een andere betrokkenheid, werd gezegd. Deze nemen minder verantwoordelijkheid voor het geheel, kiezen meer voor projecten of deelinitiatieven. Dit bevestigden ook de in het groepsgesprek aanwezige bewoners die pas later op het GWL-terrein waren komen wonen.

De gespreksgroep

Op 8 juni 2011 leverde het eerste contact met de secretaris van de VVE 'het Magazijn' een groepsgesprek met zeven bewoners op, waaronder bewoners van de allereerste initiatiefgroep uit 1992. Tijdens het gesprek was het opmerkelijk dat de bewoners van de gespreksgroep het veel met elkaar eens waren. Toch bestond de groep zowel uit eerste initiatiefnemers als uit bewoners die er later waren komen wonen. Ook was er een normale verhouding van mannen en vrouwen. Wel waren alle bewoners, zoals ook blijkt uit het door hen ingevulde kwadrant van Quinn, allemaal actieve bewoners met of andere een taak. Het diagram van Figuur 32 bevestigt wat dat betreft dat de bewoners zich in het gesprek ten aanzien van hun aanwezigheid op het GWL-terrein op eenzelfde wijze positioneren. Dat maakt het te begrijpen dat er in het gesprek weinig afwijkende meningen werden gegeven, hooguit was sprake van accentverschillen afhankelijk van hun persoonlijke belangstelling en betrokkenheid.

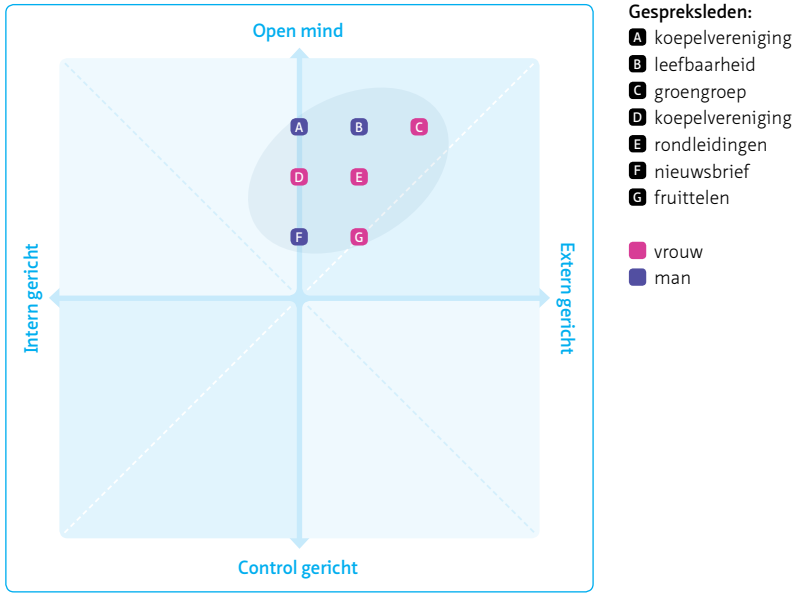

Figuur 32
Positionering gespreksgroep GWL-terrein aangaande buurtverantwoordelijkheid.

Gespreksverslag zoals door mevr. M. Benjamins namens de gespreksgroep vastgesteld:
Het gesprek ging allereerst over het ontstaan van het GWL-terrein, waaraan dus een aantal van de aanwezigen had bijgedragen. Het gesprek focuste zich met name op de keuze voor duurzaamheid en het ecologisch bouwen, wat de initiatiefnemers en de uiteindelijke bewoners daartoe bracht, onder welke condities zij die stap namen en wat er daarvan tot op heden terecht was gekomen. Het bleek niet moeilijk om het gesprek juist daarover op gang te krijgen, de aanwezigen waren enorm betrokken en ook trots op wat zij hadden bereikt.

Voor de gespreksgroep zijn de opvallende keuzen die voor het GWL-terrein zijn gemaakt: het autovrije karakter van het terrein waardoor ondermeer de ruimte voor groene zichtlijnen en de nutstuinen is ontstaan, veilig voor kinderen en uitnodigend om elkaar te ontmoeten. Wat deze bewoners ook aanspreekt is dat het terrein sociaal gezien open is, en dat je aldus wordt uitgenodigd om anderen te ontmoeten terwijl je toch ook op jezelf kunt zijn. Ook is de buurt sociaal naar de omliggende buurten. Het GWL-terrein is al jaren trefpunt voor de jaarlijks voetbalwedstrijden tussen de teams van de omliggende buurten. Eigenlijk is het resultaat van het initiatief GWL-terrein volgens aanwezigen precies zoals de eerste initiatiefnemers dat bedoelden. Zij wilden bouwen aan een samenleving waar mensen sociaal met elkaar omgaan, met respect voor ieders vaak heel verschillende wijze van leven. Dat lijkt gelukt werd gezegd, en aldus wonen veel van de oorspronkelijke initiatiefnemers nog steeds naar tevredenheid op het GWL-terrein. Het terrein verbindt bewoners van binnen en buiten de buurt, precies als was bedoeld.

De aanwezigen vertelden enthousiast over hoe het initiatief tot bouw van het GWL-terrein oorspronkelijk vanuit de Staatsliedenbuurt werd genomen. De initiatiefnemers woonden in de naastgelegen buurt en kenden elkaar vanuit hun gezamenlijke provo-achtergrond goed. Er zaten daardoor vooral studenten en krakers tussen. Ook veel van de eerste kopers hadden eenzelfde levensstijl waardoor het tussen de initiatiefgroep en de eerste bewoners goed klikte. Daardoor leerden ze elkaar makkelijk kennen danwel kenden ze elkaar al. De bewoners van de huurwoningen hadden vanaf de eerste bewoning wel een andere achtergrond. Zij kwamen wel uit de omliggende buurten, maar niet uit de Staatsliedenbuurt. De gemeente stuurde namelijk aan op doorstroming, wilde grote gezinnen uit de omliggende wijken naar het GWL-terrein laten verhuizen. Dit om daar kleinere woningen voor starters vrij te maken. De eerste huurders kenden elkaar daardoor over het algemeen niet. De aanwezigen in het groepsgesprek konden zich overigens goed herinneren dat de huurders zich snel met de kopers verbonden. Dit met name gezien het terrein, de autoluwe opzet, en de vele tuinen en ontmoetingsplekken, uitnodigend om elkaar tegen te komen. Omdat de meerderheid van de huurders nieuw was, was er ook behoefte om elkaar te leren kennen. Alle bewoners toonden al snel een betrokkenheid bij de thema's duurzaam, groen en sociaal, waar mede verantwoordelijkheid voor werd genomen.

Van de jaren daarna hebben de bewoners wel de indruk dat de bewonerspopulatie verandert. Veel nieuwe bewoners zijn geen starters meer en er worden woningen verkocht. Door het prijsniveau leidde dit ertoe dat er vervolgens meer tweeverdieners en/of hogere inkomens in de wijk kwamen te wonen. Ook de eerste bewoners zelf zijn meer gaan verdienen. Het gemiddelde inkomensniveau van de bewoners is gestegen, in de huurwoningen maar vooral in de koopwoningen. Ook de demografische samenstelling is veranderd: er zijn meer kinderen gekomen. Dat heeft effect gehad op de 'issues' die er onder de bewoners spelen. Er wordt meer geklaagd over het beperkte aantal parkeerplaatsen, de kleine criminaliteit op de open groene ruimte van het terrein en de achteraf gezien toch als klein beschouwde woningen. Enkelen zijn om die reden verhuisd, maar de meesten blijven ondanks de nadelen toch in de GWL-buurt wonen.

Mede daardoor lijkt de belangstelling voor de gemaakte duurzame keuzen, het groen en de tuinen te zijn afgenomen. De belangstelling onder bewoners is van eco en groen naar ruimte en kinderen verschoven. Dat blijkt uit de belangstelling voor de projecten op het GWL-terrein. Ook werd gesuggereerd dat de bewoners materialistischer zijn geworden. Maar tegelijkertijd werd dit ontkracht en werd gesteld dat het misschien toch wel nieuwe woorden zijn voor hetzelfde. Want, werd gesteld, vandaag de dag is ruimte toch vooral 'eco' en 'groen' en ontmoet je anderen sociaal gezien juist door de kinderen. Anderzijds werd verteld, is het aantal bewoners dat in activiteiten en projecten participeert afgenomen.

En toch merk je, werd ingebracht, dat ook nieuwe bewoners uiteindelijk hecht aan het GWL-terrein verbonden raken. De reden daartoe wordt vooral aan de open groene ruimte toegekend, waar de bewoners elkaar laagdrempelig ontmoeten. De werkgroep voor de nutstuinen en die voor de fruitbomen zijn nog actief. Ook werden de jaarlijkse kerstzang, het voetbaltoernooi en het wijkdiner nog steeds georganiseerd. Het leefbaarheidsoverleg komt minder frequent bij elkaar en het gebruik van het buurthuis stagneert enigszins. Maar er zijn ook nieuwe initiatieven om de gevels van de appartementengebouwen met wingerd te laten begroeien en er is een zanggroep opgericht. Op het GWL-terrein kunnen bewoners echt actief meehelpen door aan het werk te gaan of door activiteiten te organiseren. Dat houdt de betrokkenheid vast en neemt nieuwe bewoners daarin mee, stelde de gespreksgroep.

Uit het groepsgesprek op het GWL-terrein blijkt dat het initiatief van de eerste bewoners om een duurzame en groene buurt te realiseren nog steeds onder de huidige bewoners leeft. De bewonerspopulatie is wel veranderd. Door de nieuwe instroom van rijkere bewoners en doordat er meer kinderen zijn gekomen. Daardoor benoemen ze zaken anders en zijn er ook meer irritaties ontstaan onder de bewoners. Maar ook de huidige bewoners geven de toen gemaakte keuzen nog steeds een stevig draagvlak. Dat blijkt uit de nieuwe initiatieven die worden genomen en uit hoe de tuinen en de accommodaties tot op de dag van vandaag door bewoners worden onderhouden.

Daarmee kent het GWL-terrein nog steeds een keur aan duurzaam gemaakte keuzen ten aanzien van groen en ten aanzien van sociale en energetische duurzaamheid, zie Tabel 10.

Casestudie 'GWL-terrein' in Amsterdam			
Condities voor sociale cohesie en de duurzaam gemaakte keuzen			
'Condities voor sociale cohesie'		**'Welke duurzame keuzen werden gemaakt'**	
thema	**keuzen**	**keuzen**	**(thema**
Omgevingbewust	Buurtbeheer	Isolatie plus ramen	Energiebesparing
	Miva-woningen	Hotfill-wasmachines	
	Vergroeningsplan		Non-carbonenergie
Problemen	Diefstal	Sanitair 4 liter	Waterbesparing
Place attachment	Leefbaarheid	Vuilwateropvang	
Ontmoeten	Picknicktafels	40% betongranulaat	Afvalbeheer
	Café	Minder bouwafval	
	Spotschool	Open ruimte	Groen
Bonding	Startgroep	Veilige ruimte	
	Koepelvereniging	Nutstuinen	
	Blokfeesten	Fruitbomen behouden	
	Woongroepen	Wingerd op gevels	
	Zingen	Behoud oude gebouwen	Overig
	Kerstfeest	Duurzaam grenen	
Bridging	Voetbaltoernooi	Alkiet hybride verf	

Tabel 10
Resultaat GWL-terrein, condities sociale cohesie en duurzame keuzen.

Conclusies

Uit het gesprek blijkt dat de eerste initiatiefnemers nog steeds van belang zijn. Veel nieuwe bewoners vinden het GWL-terrein een goede plek om te wonen, willen daar een bijdrage aan leveren, maar ze nemen minder gauw initiatief, dat laten ze bij voorkeur aan anderen over. Initiatief is blijkbaar moeilijk overdraagbaar en nieuwe bewoners brengen ook andere prioriteiten in. Zo lijkt het dat de sociale cohesie van bewoners gelaagd is opgebouwd, met initiatiefnemers en volgers maar die grenzen zijn niet hard. Sociale cohesie volgt ook leefpatronen, ouders ontmoeten elkaar bijvoorbeeld door hun kinderen.

Uit het gesprek kwam naar voren dat bewoners tijd en 'ruimte' moeten hebben om initiatief te nemen. Veel nieuwe bewoners hebben een drukke baan en hebben daartoe nu weinig mogelijkheden. De oorspronkelijke initiatiefnemers gaan dan door, ze laten hun project niet gauw los. Mogelijk dat als 'volgende' bewoners ouder worden, ze het initiatief wel overnemen. In ieder geval blijkt wel al dat nieuwe bewoners bij veel initiatieven op het GWL-terrein aanhaken. Daardoor worden oude al gemaakte keuzen voortgezet, en worden er soms ook nieuwe gemaakt. Dat is een teken dat de betrokkenheid bij het terrein aan nieuwe bewoners lijkt te worden overgedragen. Elkaar vaak ontmoeten en een buitenruimte en accommodaties die daartoe uitnodigen blijken daarvoor belangrijk. Het helpt als er veel taken zijn waar bewoners voor nodig zijn. Ook eventuele irritaties brengen mensen tot elkaar. Daarnaast lijkt te helpen dat het GWL-terrein bovengemiddeld groen is. Groen blijkt (ook) op het GWL-terrein een positief bindend element onder de bewoners.

Het feit dat een aantal duurzame projecten die nooit zijn afgemaakt recent door nieuwe bewoners is opgepakt toont dat ook ambities gericht op duurzaamheid, en zelfs vanuit een hechte groep, overdraagbaar zijn. Niet iedereen voelt zich door die duurzame opgave aangesproken. Als bewoners desondanks aan duurzame projecten meedoen, dan blijkt de motivatie in het groene en kindvriendelijke karakter van de buurt te liggen.

§ 5.3 Casestudie, de Coöperatieve vereniging 'Zon op Landelijk Noord'

In 2009 hebben twee Amsterdamse ondernemers[86] het initiatief genomen tot het project 'Zon op Noord'. Hun doelstelling was om bewoners zo te organiseren dat zij gezamenlijk zonnepanelen op de platte daken van scholen en andere gebouwen wilden realiseren. Ze hadden uitgerekend dat in een woongebied ca. 20% van de woningen van zonnepanelen kon worden voorzien. Achtergrond was dat de platte daken van scholen daarvoor meer geschikt zijn dan de daken van de woningen, vanwege het ontbreken van schaduwwerking.

Op deze wijze wil 'Zon op Noord' de eerste tien jaar vanuit Amsterdam-Noord een tiental projecten tot stand brengen. Daarvoor worden ook de mogelijkheden in andere stadsdelen van Amsterdam en in andere gemeenten als Diemen, de Haarlemmermeer, Haarlem en Zaandam onderzocht. Het streven van de initiatiefnemers is om een totaal

86 'Zon op Noord' is door Eric de lange en Geert Jan Stolk, beiden woonachtig in Amsterdam-Noord opgezet.

van 1000 zonnepanelen in de regio geplaatst te krijgen. Maar de eerste focus ligt op Amsterdam-Noord omdat de initiatiefnemers van 'Zon op Noord' daar hun lokale netwerk hebben. Het eerste resultaat daarvan is het project 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp.

Deze ondernemers kozen voor een aanpak om rond sleutelpersonen groepen op te starten. Uitgangspunt daarbij was dat de eerste deelnemers daartoe voldoende mensen in hun buurt moesten kennen. Door omwonenden van informatie te voorzien kon de groep de voor het project benodigde grootte krijgen. Vervolgens werd de groep geholpen met het oprichten van een coöperatieve vereniging. Voor deze rechtsvorm werd gekozen omdat deze de hoofdelijke verantwoordelijkheid aan het aantal gekochte zonnepanelen kan koppelen. Het initiatief 'Zon op Noord' wil zich niet alleen op bewoners, maar ook op lokale zzp'rs, het MKB en VvE's richten (www. zonopnoord.nl).

Het eerste projectinitiatief van deze ondernemers is het project 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp geworden, waar meerdere bewoners zich bij hebben aangesloten. Mede daarom is deze case gekozen, om duidelijk te krijgen of ook professionals de kiem voor bewonersinitiatief kunnen zijn. Tegelijk is 'Zon op Landelijk Noord' een geslaagd project van bewoners. Om beide redenen is het project 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp[87] vanwege Deelvraag 5 als casestudie in het onderzoek opgenomen.

De ontstaansgeschiedenis

Het project 'Zon op Landelijk Noord' is in mei 2011 in het landelijke gebied van Amsterdam-Noord (Durgerdam, Holysloot, Ransdorp, Schellingwoude en Zunderdorp) met ruim 20 huishoudens formeel van start gegaan. Al snel daarna werden in juni 2011 de 70 zonnepanelen op de gymzaal van de lokale basisschool 'de Weidevogel' geplaatst. De deelname varieert van 1 paneel tot 9 panelen per huishouden. 'Zon op Noord' heeft geregeld dat de stroom aan een energiebedrijf is verkocht en ook de school maakt gebruik van de opgewekte energie. Want rechtstreekse levering aan de woningen is gezien de afstanden en de regelgeving niet mogelijk. Ook is de gezamenlijke aankoop van de panelen ondersteund.

Voor de exploitatie zijn de zonnepanelen in de coöperatie van de participanten ondergebracht. Dat had overigens ook de voorkeur van de gemeente Amsterdam, die het project met een opstartsubsidie heeft gesteund. Daarbij is afgesproken dat de uiteindelijke opbrengsten over de leden van de coöperatie worden verdeeld, dit naar rato van het aantal panelen dat zij bezitten. Het uiteindelijke resultaat kon volgens

87 Het dorp Ransdorp ligt in het noordelijke landelijke gebied van de gemeente Amsterdam, telt ca. 100 inwoners.

berekening van 'Zon op Noord' positief zijn, met een terugverdientijd van 10 jaar. Het is geregeld dat de participanten een jaarlijks voorgecalculeerd rendement over hun ingelegde kapitaal krijgen, dat gezien kan worden als een korting op hun eigen energiekosten. Aan het eind van de looptijd van 10 jaar wordt afgerekend, hetgeen niet hoeft te betekenen dat het project dan stopt. Maar de investering is dan afgeschreven, het voordeel neemt na deze eerste 10 jaar in feite alleen maar toe.

Het initiatief 'Zon op Landelijk Noord' is daarmee wel anders uitgevallen dan de oorspronkelijke initiatiefnemers van 'Zon op Noord' hadden voorzien. Daar waar 'Zon op Noord' zich allereerst op het stedelijke gebied van Amsterdam-Noord richtte kwam het eerste project uiteindelijk in het landelijke gebied van Amsterdam-Noord tot stand. De meeste participanten kennen elkaar vanuit hun woonsituatie of omdat hun kinderen op dezelfde basisschool zitten. Zie voor een impressie van het project Figuur 33.

Figuur 33
Project 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp binnen de gemeente Amsterdam.

De gespreksgroep

Voor het initiatief 'Zon op Landelijk Noord' is met vier deelnemers (uit tien) van het initiatief gesproken. Twee daarvan waren een aantal maanden voor het gesprek op een vergelijkbaar project in Zunderdorp overgestapt, omdat het project in Ransdorp bleek volgeboekt. Ze hadden aan het informatietraject Ransdorp meegedaan en waren daardoor voor het gesprek voldoende van het project in Ransdorp op de hoogte, hoe het begon en waarom bewoners meedoen. Aanwezigen toonden zich in het gesprek open en reageerden ook goed op elkaar. Zij positioneerden zich in het kwadrant van Quinn op eenzelfde wijze, zie Figuur 34. Hun bijdragen konden daardoor als aanvullend op elkaar worden verwerkt.

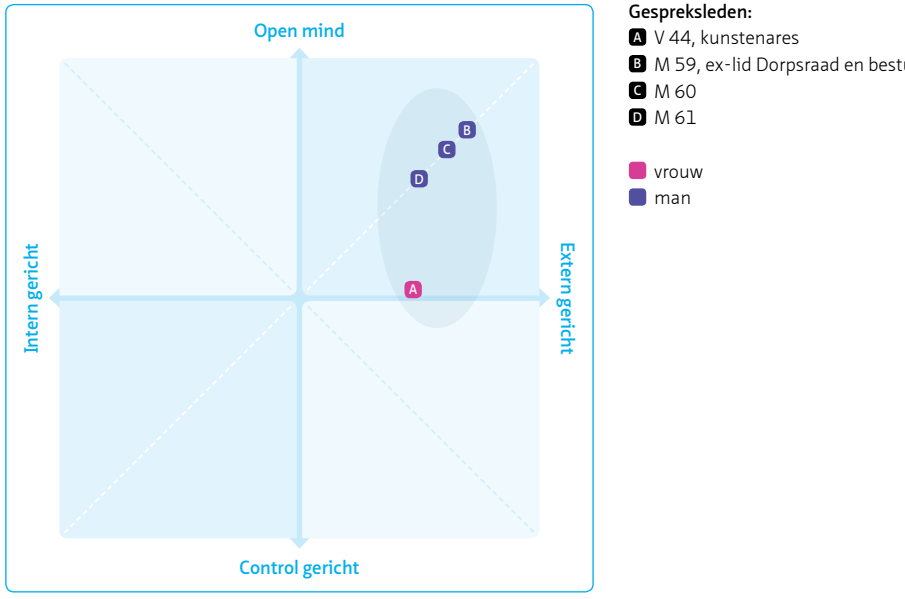

Figuur 34
Positionering gespreksgroep 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp in het kwadrant van Quinn.

Gespreksverslag zoals door dhr. K. Mekel namens de gespreksgroep vastgesteld

In mei 2012 kwam een aantal participanten van de coöperatieve vereniging 'Zon op Landelijk Noord' op verzoek bij elkaar. Er werd gesproken over de eerste ervaringen van het prille initiatief, over hoe het is ontstaan en over de uiteindelijke resultaten. Daarbij bleek dat de initiatieven in Ransdorp en Zunderdorp door een proces van informatievoorzieningen en mond-tot-mondreclame stapsgewijs tot stand zijn gekomen. Tevens bleek bij de aanwezige participanten dat de motivatie om mee te doen vooral aan de duurzame opgave van het woondomein verbonden was. Als

belangrijk voordeel van 'Zon op Landelijk Noord' werd het gemak genoemd, dat je er weinig zorgen om hoefde te hebben. De financiële overwegingen werden in de gespreksgroep minder relevant genoemd. Alhoewel enige zekerheid op een positief rendement belangrijk werd gevonden. 'Het is gewoon positief spannend om mee te doen' werd gezegd; 'we dragen bij aan het milieu en hebben een nieuw gevoel van burgerzin, dat voelt goed.'

Aanwezigen herinnerden zich dat ze de eerste informatie via een folder tot zich kregen. Op en rondom 'de Weidevogel, de basisschool in Ransdorp, werd erover gesproken. En in het café waar de dorpscommissie vergadert was een informatiestand. Vervolgens bood iemand zijn ruimte aan voor een eerste overleg. Het zijn altijd dezelfde mensen die initiatief nemen werd gezegd: 'we kenden de meeste van de aanwezigen wel van bestuurswerk dat we doen of vanwege een vereniging.' Zo groeide de belangstelling voor het project en kwamen er uit eindelijk voldoende participanten voor het initiatief bij elkaar. Uiteindelijk zijn 23 woningen bij de zonnepanelen in Ransdorp betrokken.

Het gaat de participanten allereerst niet om het financiële voordeel, werd gezegd. Wat de gespreksgroep aanspreekt is dat zij op een speelse wijze bij de milieuopgave worden betrokken. 'Het is gewoon geweldig om te zien hoe de kinderen op de basisschool naar de bliebblieb-geluiden van de zonnemeter in de hal kijken, dat geeft je het gevoel dat je milieubewustzijn aan kinderen overdraagt', werd verteld. Ook het voordeel om op een andere positieve manier bij activiteiten in de woonsituatie betrokken te raken, zoals bij de school en zorgboerderij, werd als motivatie genoemd. 'Toen ik hoorde dat er ook zonnepanelen op de zorgboerderij in Zunderdorp kwamen ben ik daar gaan kijken, betrokken worden bij een zorgboerderij sprak me meteen aan' werd gezegd. Ik heb er het geld van een kleine erfenis in gestopt, dat heb ik niet nodig en nu doe ik er iets goeds mee', vertelde een van de aanwezigen. Ze noemde het spannend bij het project betrokken te raken.

Waarmee ook de genoemde condities voor sociale cohesie en de gemaakte duurzame keuzen in beeld zijn gebracht, zie Tabel 11;

Condities voor sociale cohesie, en de duurzaam gemaakte keuzen			
'Condities voor sociale cohesie'		'Welke duurzame keuzen werden gemaakt'	
thema	keuzen	keuzen	thema
Omgevingbewust	Mooi landelijk gebied	Slimme meter school	Energiebesparing
Problemen		Zonnepanelen	Non-carbonenergie
Place attachment	Trots op gebied		Waterbesparing
Ontmoeten	In basisschool		Afvalbeheer
Bonding	Binnen dorp		Groen
Bridging	Tussen dorpen	Ook schoolenergie	Overig

Tabel 11
Resultaat 'Zon op Landelijk Noord', condities sociale cohesie en duurzame keuzen.

Enkele aanwezigen hebben door de eerste positieve gevoelens over het project 'Zon op Landelijk Noord' al vervolgstappen gezet. Eén heeft aandelen in een windproject gestopt en een ander heeft de folders bij een bestuurder van een VVE in Amsterdam-Noord neergelegd. Op de huursector richtten de aanwezigen zich nog niet. Van woningcorporaties werd weinig enthousiasme verwacht, met name omdat de bewoners teveel op afstand staan. Door hun deelname aan het project waren ze nu toch allemaal iets meer met duurzaamheid bezig, werd bevestigd.

Conclusies

Het initiatief 'Zon op Landelijk Noord' toont dat bewoners zich makkelijk bij een initiatief aansluiten als er 'koplopers' zijn en als het initiatief weinig zorgen met zich meebrengt. Ook lokale ondernemers worden zoals blijkt uit de casestudie 'Zon op Noord' als koplopers geaccepteerd. Het is duidelijk dat het vertrouwen op een snelle doorlooptijd dat daardoor ontstaat een belangrijke motivatiefactor is, die nodig is om het enthousiasme van de deelnemende bewoners vast te houden. Ook als motiverend voor deelname werden genoemd: de goede informatievoorziening, van tevoren duidelijkheid krijgen over het financieel rendement en een vooraf geregelde organisatiestructuur, zoals bijvoorbeeld de coöperatieve vereniging.

Een goed geregelde structuur gaf de eerste betrokkenen blijkbaar alle ruimte om anderen erbij te halen, zoals door mond-tot-mond reclame en door folders bij anderen onder de aandacht te brengen. Het initiatief in Ransdorp kwam daarmee uiteindelijk snel tot stand. Het lijkt erop dat een snelle doorlooptijd van het eerste prille begin tot start van de realisatie ook belangrijk is. Bewoners zijn blijkbaar wel enthousiast te maken, maar willen dan wel snel resultaat.

Betrokken zijn bij de eigen woonsituatie, het dorp en de inwoners, bleek ook een belangrijke motivatie voor deelname aan het project. Gevoelens van trots en positieve spanning stimuleren zulke betrokkenheid, dat maakt deze casestudie duidelijk. Deze motivaties bleken voor deelname zelfs belangrijker dan de financiële argumenten. Verantwoordelijkheidsgevoel voor het milieu als motivatiefactor werd minder belangrijk gevonden. Vooral de goed voorbereide basis werd als argument genoemd om ook anderen bij het initiatief te betrekken. Deelnemers beleefden het initiatief niet als een aanbod van ondernemers, maar als een bewonersinitiatief gestart door lokale ondernemers en bewoners.

Vanwege het relatief beperkte aantal deelnemers aan het groepsgesprek zijn vergelijkbare initiatieven gezocht om te onderzoeken of deze de conclusies van de casestudie 'Zon op Landelijk Noord' bevestigen. De in 2012 uitgevoerde inventarisatie van duurzaamheidsinitiatieven waar bewoners aan deelnemen (§ 5.1) telt een tiental projecten door ondernemers gestart. Bij drie projecten daarvan (niet meegeteld het initiatief 'Zon op Landelijk Noord') is van de collectieve aanschaf van zonnepanelen sprake. Het betreft: de 'Zorgboerderij Henricus Hoeve' in Beneden-Leeuwen, de biologische boerderij 'De Beekhoeve' in Kamerik en het initiatief 'Sunny Tom' in Venlo. Dit laatste project is vanwege het faillissement dat in 2013 plaatsvond buiten beschouwing gelaten.

Voor de projecten in Beneden-Leeuwen en Kamerik geldt dat beide de mogelijkheid bieden om aan de aanschaf van zonnepanelen (bv. op het dak van de boerderij) deel te nemen. Het initiatief van 'Zorgboerderij Henricus Hoeve' (2007) heeft ertoe geleid dat anno 2014 in totaal 15 boerderijen en 1.500 omwonenden gezamenlijk aan het uiteindelijke project 'boer zoekt buur' deelnemen. Het zonnepanelendak op boerderij 'De Beekhoeve' telt anno 2014 in totaal 20 panelen waaraan 40 omwonende huishoudens financieel hebben bijgedragen. In beide initiatieven kunnen omwonenden in veelvouden van 250 euro deelnemen. Deelnemers worden een aantal keren per jaar op de boerderijen uitgenodigd om de vorderingen van het project te bespreken. Tevens worden mogelijkheden voor werken op de boerderij en privé activiteiten geboden.

'Zorgboerderij Henricus Hoeve' heeft in 2008 15 zonnepanelen op de boerderij geplaatst, dit dankzij de financiële deelname van 30 huishoudens. Dat initiatief werd het jaar daarop door 7 en later in totaal door 15 agrarische bedrijven in de omgeving overgenomen. Voor 2015 ligt er het plan ook de schuur met eenzelfde aanpak van zonnepanelen te voorzien, in totaal 1.700 à 1.800 panelen. De eerste jaren kwamen de deelnemers de boerderij op de jaarlijkse open dag bezoeken, en velen kwamen vaker. De gezamenlijke dag is gestopt doordat de deelnemers uit het hele land komen, en daardoor onderling geen binding hebben en die ook niet opbouwen (Hoefnagel, 2014).

Het initiatief van 'De Beekhoeve' is met de mogelijkheid van financiële deelname in de veestapel (adopteren van een koe) begonnen, daarna kwamen er vrijwilligersdagen en ontstond de mogelijkheid tot deelname aan zonnepanelen. In totaal kent 'De Beekhoeve' anno 2014 een 100 adoptievrienden (huishoudens die aan één van de projecten deelnemen), waarvan er zes aan alle drie de mogelijkheden deelnemen. In 2012 is een stichting van omwonenden verbonden aan 'De Beekhoeve' ontstaan, zij hebben de organisatie van de vrijwilligersdagen van de ondernemers overgenomen en nieuwe initiatieven zijn binnen de stichting in voorbereiding. De aanwezigheid bij activiteiten van de ondernemers van de boerderij blijkt voor de motivatie van de deelnemers nog steeds belangrijk, maar de stichting neemt die rol steeds meer over, met als doel de lopende en eventuele nieuwe initiatieven helemaal bij omwonenden te leggen. Aldus de vrouw van het ondernemersechtpaar waar (Van der Laan, 2014).

Zowel het initiatief 'Henricus Hoeve' als 'De Beekhoeve' bevestigt dat huishoudens in duurzaamheidsinitiatieven van ondernemers willen investeren en dat zij daar ook bij betrokken willen worden. Komen de deelnemende huishoudens uit de directe omgeving van het initiatief, dan is de kans groter dat omwonenden het initiatief ook gaan dragen, verder brengen en uitbouwen. Daarin ligt wel het verschil tussen de initiatieven 'Henricus Hoeve' en 'De Beekhoeve': door de lokale schaal van het initiatief op de 'De Beekhoeve' wordt in tegenstelling tot de 'Henricus Hoeve' het initiatief door omwonenden beter overgenomen. De geografische afstand naar omwonenden van het initiatief moet daarvoor blijkbaar niet te groot zijn, en dat bevestigt het beeld van 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp, dat een initiatief door professionals op de schaal van een kleine woonkern genomen, ook van bewoners kan zijn.

Dit impliceert tegelijkertijd dat er in het initiatief 'Zon op Landelijk Noord' wel degelijk van een duurzaam collectief bewonersinitiatief sprake is, ondanks het feit dat de start door ondernemers is gemaakt. Het groepsgesprek maakt ook duidelijk dat een goede voorbereiding belangrijk is, omdat bewoners geen tijd en geduld voor een lange doorlooptijd hebben. Een goede informatievoorxieningen en mond-tot-mond reclame helpen het initiatief te laten doorgroeien. De motivatie halen de participanten voor een deel uit trots op hun woongebied, alhoewel de zorg voor het milieu zeker meespeelt. De sociale samenhang onder de mensen bleek in deze casestudie dus wel degelijk een belangrijke basis voor duurzaam collectief bewonersinitiatief.

§ 5.4 Sociale cohesie als conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief

Voor het beantwoorden van Deelvraag 5 is de praktijk van duurzame kleinschalige initiatieven in Nederland geïnventariseerd (medio 2012). Daarnaast zijn twee

projecten besproken; het GWL-terrein in Amsterdam als een bewonersinitiatief voor duurzaam bouwen en wonen en 'Zon op Landelijk Noord' in Amsterdam-Noord een duurzaam energie-initiatief.

Antwoord op deelvraag 5

'Kan sociale cohesie een stimulerende conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief zijn?'

Het beeld dat is ontstaan, is dat sociale cohesie onder bewoners een conditie voor duurzaam collectief bewonersinitiatief kan zijn. Het zijn wel vooral initiatiefrijke bewoners en lokale ondernemers die het initiatief voor de sociale groepsvorming nemen. Koplopers worden zij genoemd. Binnen de bewonersgroep blijkt de motivatie voor deelname tussen de oorspronkelijke initiatiefgroep en de later aangesloten deelnemers te verschillen. Anders dan de oorspronkelijke initiatiefnemers vinden deelnemers die later aansluiten hun motivatie voor deelname niet in het duurzame karakter van het initiatief maar in afgeleide voordelen daarvan. Zowel in de situatie van het GWL-terrein als in het initiatief 'Zon op Landelijk Noord' werd dat duidelijk.

De initiatiefgroep van het GWL-terrein bracht haar sociale binding vanuit de krakers en studententijd mee, en 'veroverde' daarmee het voormalige waterleidingterrein. Hun binding bestond eruit dat ze hun levenswijze met anderen wilden delen. Maar ook dat ze zich tegen de sloopplannen van het oude complex wilden verzetten. De bewoners, kopers en huurders, die daarna kwamen, kwamen op de groene ruimte en de mogelijkheden om ruim te wonen af. Hun binding was veel meer het groen en de ruimte voor kinderen en vrije tijd in en om de woning: de leefomgeving. Het duurzame energiethema kwam bij hen veelal pas later. Het ontstond op het gezamenlijke fundament. Langzamerhand zijn het de nieuwe bewoners die het initiatief overnemen, maar dan op een andere manier; minder gedreven, meer praktisch en losser, meer gericht op het gezamenlijk doen vanuit eigenbelang dan vanuit een gezamenlijke levenswijze.

In het project 'Zon op Landelijk Noord' waren het lokale professionele initiatiefnemers die duurzaam en zakelijk gedreven waren. Hun praktische voorstellen bleken sterk genoeg om andere bewoners enthousiast te maken. Voor de latere deelnemers was duurzaamheid meer een sympathiek thema om loyaliteit aan de gemeenschap te tonen, om buren te ontmoeten en om de school voor kinderen en ouders een extra functie te geven. De sociale binding werd daarmee met het eigenbelang en het belang van het dorp verweven, en vooral daardoor werd het duurzame initiatief geadopteerd, gerealiseerd en zelfs uitgebouwd.

Latere deelnemers stellen ook andere eisen aan een initiatief voor hun deelname. Ze zijn ongeduldiger, het initiatief moet vlot tot resultaat komen. En het meedoen moet ook leuk zijn en bij voorkeur een beetje spannend zijn. Over het project 'Zon op Landelijk Noord' werd in Ransdorp verteld dat de energiemeter in de hal van de basisschool een groot succes was. Dit omdat de resultaten van de zonnepanelen daarmee voor ouders en kinderen heel informatief werden aangeboden. Het financiële resultaat werd niet als belangrijkste genoemd. Gevoelens van trots stonden hoger op het wensenlijstje van de latere deelnemers.

Uit de inventarisatie van duurzame initiatieven in Nederland volgt ook dat bewoners aan 40% daarvan deelnemen en dat bij 65% van de initiatieven daarvan (30% van het totaal aan initiatieven) door bewoners(groepen) wordt genomen. Voor de overige (70%) ligt het initiatief daarmee bij professionals, ondernemingen en gemeenten.

Met deze inventarisatie is de oorsprong niet voor alle gevonden initiatieven uitgezocht. Steekproefsgewijs blijkt wel dat bewoners een voorkeur voor het praktische van de coöperatieve vereniging en het vertrouwde van de vereniging als organisatievorm hebben. Dat blijkt ook uit de onderzochte cases 'Zon op Noord' (elke locatie is een coöperatieve verenging) en het GWL-terrein (verenigingsvorm voor deelactiviteiten). De start van veel van de gevonden bewonersinitiatieven wordt veelal door individuen of een kleine groep bewoners gemaakt, als zij ervaren dat anderen willen meedoen.

Bewonersgroepen blijken veel zelf te kunnen regelen. Uit de inventarisatie blijkt dat zij zelf deskundigen aan zich weten te binden en de financiering weten te regelen. Bewoners kiezen bij voorkeur voor zon- en windenergie omdat ze de installatie begrijpen en het hun aanspreekt. Ook aardwarmte kent bewonersinitiatieven, toont de inventarisatie, zij het in veel mindere mate.

Medio 2012 zijn daarmee bij benadering 10.000 huishoudens bij duurzaam collectief bewonersinitiatief betrokken. De meeste projecten zijn van recente datum, jonger dan twee jaar. Dat betekent dat duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland een groeiende belangstelling kent, een kans voor de toekomst zonder dat daar zekerheid over kan worden gegeven.

6 Condities voor duurzaam collectief bewonersinitiatief en de energieprofessional

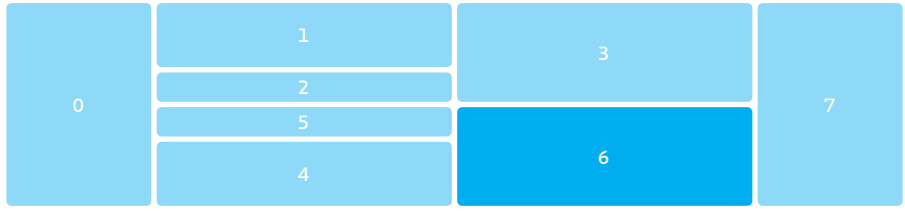

'We gaan uit van de bereidheid van burgers om mee te doen. We boezemen ze geen angst in met doemscenario's, maar vertellen ze juist dat zij de oplossing zijn voor het klimaatprobleem.'

Johan van den Gronden, directeur WNF Nederland (Eneco, 2012).

Op 12 december 2011 heeft op Heijplaat een groepsgesprek met energieprofessionals[88] van verschillende professionele achtergronden over de mogelijkheden van 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' voor de nationale energieopgave van woningen plaatsgevonden. Dit ter beantwoording van Deelvraag 6: 'Hoe geeft de energieprofessional aan duurzaam collectief bewonersinitiatief ruimte?'.

De kern van de onderzoeksvraag is niet primair 'wat energieprofessionals van duurzaam collectief bewonersinitiatief vinden', maar hoe ze met initiatieven omgaan, of ze zulke initiatieven ook stimuleren en wat deze initiatieven voor hun werk betekenen cq. hoe ze daar dus ruimte aan geven.

88 Onder 'energieprofessionals' wordt verstaan: professionals die door hun werk bij energielevering in de meest ruime zin zijn betrokken, waaronder o.a. vallen medewerkers van Rijksoverheid, van gemeenten, adviseurs en medewerkers van energiebedrijven.

Zoals in § 0.4 toegelicht zijn groepsgesprekken geschikt om achterliggende gedachten en argumentaties bij beantwoording van vragen duidelijk te krijgen. Net als bij het debat met vastgoedprofessionals over 'sociale cohesie' van bewoners, is de gespreksmethodiek van het CPI (§ 0.4) gehanteerd. Deze methodiek stimuleert door het hanteren van 'hoor en wederhoor' dat aanwezigen op elkaar reageren, dat het gesprek zich daarmee verdiept en dat conclusies zorgvuldig worden opgebouwd. Daarbij is het volgens de onderzoeksmethode van het CPI (§ 0.4) voordelig als de aanwezigen elkaar ergens van kennen, bv. van een gezamenlijk project. Dat werkt drempelverlagend en het gesprek kan daardoor sneller opstarten en meer diepgang krijgen, meer dan bij aselect samengestelde gespreksgroepen.

Om die reden is ervoor gekozen om professionals betrokken bij het toen actuele project van 'Energieneutraal Heijplaat' voor het onderzoek uit te nodigen. Door de betrokkenheid van de professionals bij dit was de opkomst hoog, kwamen de diverse disciplines aan de gesprekstafel en ontstond een goed gebalanceerde groepssamenstelling voor het onderzoek.

Van dit onderzoek wordt hieronder behandeld: de opzet van het gesprek wordt toegelicht in § 6.1, het referentieproject 'Energieneutraal Heijplaat' in § 6.2 en het gesprek met de energieprofessionals in § 6.3, waarna in § 6.4 de reflectie en de conclusies volgen.

§ 6.1 Het duurzaamheidsdebat over duurzaam collectief bewonersinitiatief

Op 12 februari 2009 hield Van Hal tijdens het gesprek over 'sociale duurzaamheid' onder vastgoedprofessionals (zie Hoofdstuk 3) het pleidooi om bewoners te prikkelen om in de eigen woning meer duurzaam te investeren. De financiële voordelen moeten bewoners overtuigen, stelde ze. Tegelijkertijd constateerde ze dat rationele argumenten er niet altijd toe doen, omdat resultaten vaak van personen afhankelijk zijn

De toenmalige gespreksgroep van vastgoedprofessionals was het met die stellingname eens, ook zij vonden dat de resultaten van het verduurzamen van de bestaande woningvoorraad te weinig voortgang krijgt. Tevens werd ingebracht dat niet alleen de bewoners maar ook de betrokken professionals vaak niet rationeel handelen. Te vaak zijn er weerstanden of is er regelgeving die hindert waar onnodig aan vastgehouden wordt. Zo opende het gesprek.

De gespreksgroep

Omdat de praktijk van 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' in de vastgoedwereld van het wonen nog relatief nieuw is, is voor het gesprek met energieprofessionals naar een actueel project gezocht, stimulerend voor het gesprek. Het project 'Energieneutraal Heijplaat' kwam daarvoor als geschikt in beeld; het project sluit aan op het lokale en nationale duurzaamheidsbeleid en de TU Delft is concreet aan het project verbonden door onder meer het 'Concept House' en het 'Concept House Village'. Zodoende werd voor het project 'Energieneutraal Heijplaat' als basis voor het gesprek gekozen. Met als bijkomend doel dat de deelnemers hun inbreng en mening indien nodig aan de hand van het project duidelijker konden maken.

Samen met een zelfstandig communicatieadviseur betrokken bij het project 'Energieneutraal Heijplaat' is de gespreksgroep bij elkaar gebracht. Dat leidde tot de aanwezigheid van een gemeenteraadslid van Charlois waar Heijplaat onder valt, een diversiteit aan professionals van Eneco en daaraan gelieerde ondernemingen (een netwerkbeheerder, een innovatiemanager, experts op het gebied van financiering en public affairs) en een voor Eneco extern adviesbureau gespecialiseerd in duurzame installaties. In totaal bestond de groep uit tien personen, zie Bijlage 10. Volgens de indeling van belanghebbende actoren volgens Freeman (Freeman, 2010), als aangepast door Van Timmeren (Van Timmeren, 2006), waren aanwezig: leveranciers (7), overheden (1) en ontwerpers/adviseurs (2).

De gesprekken werden voorgezeten door de directeur van het CPI. Hij leidde de stellingen in en begeleidde de discussie. Daarnaast heeft er een dubbele (separate) verslaglegging plaatsgevonden door betrokken onderzoekers.

Opbouw van het gesprek met stellingen

Voor dit gesprek met energieprofessionals werd de onderzoeksmethodiek van het CPI, ingebed vanuit de Erasmus Universiteit, gevolgd (§ 0.4). Deze onderzoeksmethodiek voorziet in een gespreksopbouw waarbij aan de hand van stellingen een open discussie met reflectiemomenten tot stand wordt gebracht. Door aanwezigen op elkaar te laten reageren komt er verdieping in het gesprek ,waardoor getracht wordt persoonlijke overwegingen en een eventuele achterliggende problematiek stapsgewijs duidelijker te maken. Om het gesprek op gang te brengen wordt één van de aanwezigen gevraagd om uitgebreid op een stelling in te gaan, dan reageren de overige aanwezigen, wordt er een samenvatting gegeven en wordt deze cyclus herhaald totdat er geen verdieping meer plaatsvindt.

Er werden twee stellingen aangaande 'duurzaam collectief bewonersinitiatief' besproken. De eerste stelling heeft betrekking op de belevingswereld van bewoners en de tweede betreffent de relatie daarvan met de professionele omgeving van bewonersinitiatieven. Voorafgaand aan het gesprek werd de aanwezigen gevraagd

of de stellingen nog toelichting dan wel verbetering behoefden. Doel was deze voor aanwezigen scherp en duidelijk (gelijk geïnterpreteerd) te krijgen. Dit resulteerde uiteindelijk in de volgende stellingen.

- Bewoners hebben drempelvrees voor nieuwe duurzame technieken en wantrouwen terugverdientijden. Daardoor nemen ze niet zomaar initiatief en laten ze zich niet professioneel helpen.
- Duurzaam collectief bewonersinitiatief lukt in de praktijk niet; vanwege regelgeving, veiligheidscriteria en het complexe beheer van de duurzame voorzieningen en installaties.

§ 6.2 Een 'Energieneutraal' Heijplaat Rotterdam door bewonersinitiatief

Voor het verkrijgen van een beeld van het referentieproject wordt allereerst een korte toelichting gegeven op de ontstaansgeschiedenis van Heijplaat, de energieneutrale opgave en het project.

De ontstaansgeschiedenis van Heijplaat Rotterdam

Het dorpje Heijplaat, nu een wijk binnen de Rotterdamse deelgemeente Charlois, ligt op het eiland IJsselmonde, vrijwel geheel door water van havenbekkens omsloten en daardoor vrij geïsoleerd van de rest van de stad. De Nieuwe Maas ligt aan de noordzijde, en de Eem- en Waalhaven aan beide zijden. De Rotterdamsche Droogdok Maatschappij (RDM) startte in 1904 de bouw van Heijplaat als nabijgelegen woonwijk voor de eigen arbeiders. Dit impliceerde dat ook toen al Heijplaat op een afstand van Rotterdam lag. Heijplaat is gebouwd als een tuindorp en vormt sinds de oplevering in 1920 een woongemeenschap met eigen scholen, winkels en kerken. In 1934 is daar de Quarantaine-inrichting voor zeelieden met besmettelijke ziekten, het latere opvangkampement, aan toegevoegd. Voor een beeld van de woonkern Heijplaat met RDM-gebouwen, zie Figuur 35.

1

2

3

4

5

6

Figuur 35
Het dorpje Heijplaat binnen het stadsdeel Charlois in Rotterdam.

Oorspronkelijk had Heijplaat alleen een veerdienst met Rotterdam, maar vandaag de dag is de woonwijk beter ontsloten, en is er een watertaxi aan de busverbinding toegevoegd. De naastgelegen RDM-scheepswerf sloot bij het faillissement in 1983. Deze sluiting betekende een enorm verlies van werkgelegenheid voor de bewoners van Heijplaat.

Vandaag de dag is de werf een campus van de Hogeschool Rotterdam, in combinatie met ruimten voor startende en innovatieve bedrijvigheid en kennisinstellingen (www.rdmcampus.nl). Dit compenseert het verlies aan banen echter maar heel beperkt.

Heijplaat zelf lijkt op het eerste gezicht door de jaren heen weinig veranderd, maar feitelijk zijn er de afgelopen jaren veel winkels en andere voorzieningen gesloten. Bovendien is zichtbaar dat er in de straten relatief veel auto's staan en dat daar waar woningen zijn gesloopt niet is herbouwd. Wat minder is veranderd, is de bevolkingssamenstelling. De meeste bewoners van Heijplaat zijn kinderen en kleinkinderen van de oorspronkelijke bevolking. Heijplaat telt weinig nieuwkomers (www.heijplaat.info). Het dorp is in de jaren zestig aan de westelijke kant met nieuwbouw uitgebreid. Hoewel deze woningen dus nieuwer zijn dan die in het oude Heijplaat, moet juist daar volgens de gemeente en de woningcorporatie gesloopt worden. De woningen zijn namelijk grotendeels verzakt, er is wateroverlast en ook sociaal gezien is er nooit een goede aansluiting geweest tussen de

leefgemeenschappen van het oorspronkelijk Heijplaat, en 'het nieuwe dorp' (zoals dit genoemd wordt) (www.heijplaat.com). Gemeente en woningcorporatie hebben om deze redenen de vervangende nieuwbouw van 'het nieuwe dorp' ingezet. Het verduurzamen van de bestaande en nieuw te bouwen woningen voor Heijplaat is daarbij het centrale thema geworden (www.stadshavens.nl). De ontwikkeling van de RDM-campus met mogelijkheden voor kleinschalige bedrijvigheid voor de lokale bewoners sluit daar ook beter op aan.

De oorspronkelijke bevolking kreeg door al deze veranderingen wel veel te verwerken. Daarom is ervoor gekozen om de bewoners bij de gehele transformatie van het vastgoed, de voorzieningen en de duurzaamheidsdoelstellingen vanaf het begin te betrekken (www.heijplaat.com).

De energieneutrale opgave Heijplaat

In juni 2011 werd de samenwerking tussen de gemeente Rotterdam, het energiebedrijf Eneco BV, de netwerkbeheerder 'Stedin Netbeheer BV' en het 'Wereld Natuur Fonds' voor een energieneutraal Heijplaat in 2020 bekrachtigd (Rotterdam, 2011). Daarmee vond het project aansluiting bij het innovatieprogramma klimaatneutrale steden (IKS) (Ministerie van VROM, 2009a). Bovendien maken de plannen onderdeel uit van de doelstellingen en plannen voor de 'Stadshavens', en vallen ze onder het 'Rotterdam Climate Initiative' (RCI) (Rotterdam, 2007). Uitgangspunt is de rapportage 'Energievisie Heijplaat', die voor de energieopgave van de sloop en nieuwbouw van Heijplaat is gemaakt (Woonbron, 2009).

De energieneutrale ambitie voor Heijplaat richt zich primair op volledig lokale energieopwekking, met als doel dat er op Heijplaat geen fossiele brandstof meer zal worden gebruikt. Dit wordt geprobeerd te bereiken door toepassing van de Trias Energetica: te beginnen met energiebesparing, vervolgens hergebruik van aanwezige energiepotenties en uiteindelijk lokale energieopwekking uit hernieuwbare bronnen. Initiatieven van bewoners krijgen daarbij prioriteit. Het project omvat naast het verduurzamen van de bestaande woningvoorraad en de geplande nieuwbouw, de gehele herontwikkeling van de RDM-campus.

Directeur Johan van de Gronden van het WNF, participant in het project 'Energieneutraal Heijplaat, verwoordde de complexiteit van bewonersinitiatief in deze als volgt:

'Energieprojecten zijn groot en complex. Daar zit een top-downelement in. We kunnen niet alles aan de mensen zelf overlaten. De uitdaging is om de burgers toch te betrekken. Mensen zijn niet achterlijk. In Heijplaat gaat er veel gebeuren waar de bewoners relatief weinig invloed op hebben, bijvoorbeeld de aanleg van de warmtepompen. Daar moet je transparant over zijn. Geef ze bovendien een heldere keuze: meedoen of niet. We zetten in op energiebesparing. Maar denk ook aan zonnepanelen op de daken en collectief

gebruik van warmtepompen' - en verder - 'Ik denk dat gemeenten minder focus moeten leggen op mooie doelstellingen voor de lange termijn en meer op het behalen van concrete resultaten, bijvoorbeeld bij het realiseren van duurzame energie. Stel doelen voor het aantal zonnepanelen, windmolens en energieneutrale woningen voor over een aantal jaar (Eneco, 2012).'

Heijplaat momentum tijdens groepsgesprek energieprofessionals

Op het moment van het groepsgesprek met energieprofessionals liep de verkenningsfase van project 'Energieneutraal Heijplaat' op haar eind en werd de uitvoeringsfase voorbereid. Tijdens deze verkenningsfase werden door de professionals gesprekken met bewonersgroepen en met individuele bewoners gevoerd. Doel van deze gesprekken was om de belangstelling van bewoners voor deelname aan duurzame groepsprojecten te verkennen. Overeenkomstig de projectdoelstellingen werd daarbij niet primair naar individuele deelname maar vooral naar mogelijkheden voor groepsinitiatief gezocht. Daarbij deden zich enkele opties voor, die binnen de kaders van het project 'Energieneutraal Heijplaat' nu overwogen werden. In dat stadium van de opgave Heijplaat werd het groepsgesprek van energieprofessionals gehouden.

§ 6.3 De energieprofessional over duurzaam collectief bewonersinitiatief

Doordat alle aanwezigen zich bij het project 'Energieneutraal Heijplaat' betrokken voelen, startte de discussie al direct. 'Hoe noodzakelijk is bewonersinitiatief nu voor de duurzame opgave van Heijplaat', vroegen aanwezigen elkaar. De reacties lagen in eerste instantie opvallend ver uit elkaar, van 'om wijken te verduurzamen is groepsgewijs initiatief van bewoners echt nodig' tot 'als de gemeente krachtig is dan komt duurzaamheid ook zonder bewonersinitiatief tot stand.'

Daaraan werd in de groep toegevoegd dat het bij de noodzaak van bewonersparticipatie en bewonersinitiatief toch vooral om de opgave van de bestaande woningvoorraad gaat. Bij nieuwbouw is het veel moeilijker om bewoners te betrekken, omdat die vaak nog niet bekend zijn. Eén van de aanwezigen zei daarover: 'Je kunt bewoners niet pushen tot initiatief, en doe je dat te actief, dan neemt het vertrouwen in de professional ook af (energie innovator 1).'

Uiteindelijk steunde de helft van de aanwezigen de stelling dat 'bewonersinitiatief voor de duurzame opgave noodzakelijk is'. Aan het eind van het groepsgesprek werd deze vraag daarom ter controle nog eens herhaald. Toen bleek dat de groep die de stelling onderschreef met één was toegenomen. Het duidde op een mogelijke patstelling onder

de aanwezige professionals. Alle reden dus om het resultaat van het groepsgesprek meer inhoudelijk te behandelen en te analyseren.

De initiatiefkracht van bewoners betreffende de duurzame opgave

Met betrekking tot de eerste stelling werd door alle aanwezigen bevestigd dat 'bewoners drempelvrees voor duurzame voorstellen hebben'. Die 'drempelvrees' is bij verschillende aspecten herkenbaar, werd gezegd: 'Er is weerstand tegen nieuwe techniek', 'tegen grote investeringen', 'tegen verplichtingen door nieuwe regelgeving'. Daaraan werd toegevoegd: 'Er is altijd weerstand tegen de overheid, tegen grote marktpartijen en tegen de wet (energieleverancier 1).' 'Mensen zijn gewoon trouw aan gas, dat zijn ze gewend en dat verandert niet zomaar (energie innovator 2).' En: 'Elke investering met een terugverdientijd van meer dan vijf jaar roept nu eenmaal een nee van bewoners op (energieleverancier 2).' De groep was het duidelijk eens over het feit dat bewoners in het algemeen genomen weerstand tegen duurzame voorstellen hebben.

Daarop ging de discussie over het 'stimuleren van bewoners om hun weerstand tegen duurzame voorstellen op te geven'. 'Wordt er teveel gepusht zoals de overheid nu met de slimme meter doet, dan werkt dat tegen', werd gezegd (energieleverancier 1). Beter is het om de terugverdientijden over 5 jaar af te garanderen, dan wel bewoners al direct bij de start van een duurzame investering het financieel voordeel te laten ervaren. Het energiebedrijf moest daar het aanbod op aanpassen. Anderen brachten in dat vooral overtuigingskracht vanuit andere invalshoeken helpt om bewoners in deze 'te ontdooien'. Thermische foto's van Heijplaat hadden een aantal bewoners beïnvloed: 'Toen zagen ze pas hoeveel hun eigen woning naar buiten verstookte (energie innovator 2).' Ook "community leaders", bijvoorbeeld organisaties als het WNF (Wereld Natuur Fonds), kunnen bewoners overtuigen (energie innovator 1).' Staat en zo een organisatie achter een initiatief dan blijken bewoners eerder tijd voor een gesprek te nemen, en nemen ze de energieprofessional meer serieus.

Een competitieelement in de bewonersgroep brengen zou helpen. 'In de Zaanstreek is een proef gedaan door twee straten met de slimme meter in competitie met elkaar te brengen en dat leverde energiebewustzijn op (energie innovator 2).' Het zou helpen om de kosten van energie een glijdende schaal te geven, hoe hoger het energieverbruik, des te hoger de energieprijs. Het is in Nederland volgens aanwezigen anderzijds niet eenvoudig om het systeem van energiebeprijzing drastisch te veranderen. 'We kopen liever prijsbewust een goedkope koelkast, dan op het energieverbruik te letten (adviseur extern)', werd gezegd. 'In Nederland is vanuit de gedachte van 'we hebben gas genoeg', energie nu eenmaal goedkoop (energie innovator 1).'

Over de inbreng van de woningcorporatie werd verteld dat er een duurzame voorbeeldwoning op Heijplaat was geplaatst. Daar kon je proefwonen om te ervaren hoe aangenaam (en gewoon) een duurzame woning is. Ook werd er in deze woning

voorlichting gegeven, aan scholen en bewoners. Vanuit de gemeente werd wel gesteld: 'door de sloopplannen is het draagvlak bij de Heijplaat bewoners voor zulke acties heel beperkt geworden (gemeenteraadslid). 'Bewoners van Heijplaat hadden tegen medewerkers van het energiebedrijf gezegd dat eerst het onderhoud aan de openbare ruimte opgepakt moest worden voordat ze zelf initiatief zouden nemen.

Gesteld werd hieromtrent: 'Bewonersinitiatief vraagt, vanwege de weerstand die er onder bewoners is, vooral om bewoners die een voorbeeld voor andere bewoners willen zijn (externe communicatieadviseur)', werd gezegd. 'Op Heijplaat zijn nu zeven bewoners bereid gevonden om als eersten duurzame keuzen te maken. Koplopers worden ze genoemd. Met hen worden alle mogelijkheden uitgebreid doorgesproken(energie innovator 2).' 'Dezen zouden daarmee andere bewoners moeten kunnen overtuigen om ook de stap naar duurzaam investeren te maken (interne adviseur).' 'Er is gewoon vertrouwen binnen de community nodig (energie-innovator 1).' Veel van deze koplopers zijn vooral bewoners die voor duurzaamheid kiezen omdat ze zorg hebben voor het milieu, het zijn geen early adaptors voor de duurzame technologie, was de reactie van een aantal aanwezigen. 'Voor een doorbraak hebben we koplopers die duurzame installaties omarmen nodig', werd gezegd (energie-innovator 1).

Daarop herhaalde de discussie zich, hetgeen tijdens het gesprek al enkele keren eerder was gebeurd. Afwisselend werd gesproken over: wanneer gaan bewoners initiatief nemen versus, zullen ze ooit initiatief nemen. In zekere zin kwam de groep daar uiteindelijk niet uit. Daardoor ontstond er een logisch moment voor de voorzitter om deze discussie af te sluiten en samen te vatten.

De conclusie werd: als het om de duurzame opgave van de woonomgeving gaat, is er nog vooral sprake van bewonersparticipatie (waarbij bewoners aan aangeboden programma's deelnemen) inplaats van bewonersinitiatief. Tevens was de conclusie dat de keuze van bewoners nog vooral wordt bepaalt door de extra kosten van duurzaam investeren en door wantrouwen tegen formele instanties. Duurzame bewonersparticipatie zou omwille van een doorbraak meer als keuze van bewonersgroepen moeten worden benaderd.

Handelen van professionals bij duurzaam collectief bewonersinitiatief

'Als bewoners zelf initiatief gaan nemen dan ga ik me zorgen maken, want er zijn veiligheidsregels, en ook de gebruikssituatie vraagt om een professioneel beheer van installaties(intern adviseur).' 'Dat is wel een "killing" houding voor bewonersinitiatief', was een reactie (energieleverancier 1). Nederlanders worden door internet en doordat ze kennis krijgen van de grote vrijheden van bewoners in andere landen vanzelf initiatiefrijker, 'Je kunt bewonersinitiatief niet remmen', werd gesteld (interne communicatieadviseur). De trend dat bewoners, als individu of in de groep, hun eigen

huis verbouwen en verbeteren, zou niet meer te stoppen zijn. Dat de aankoop van zonnepanelen een vlucht neemt werd beaamd, en ook dat er steeds meer coöperatieve verenigingen voor zon- of windenergie komen. Ook de ontwikkelingen op internet zoals de website www.nudge.nl, zouden de ontwikkeling naar duurzaam bewoner(s)initiatief bevestigen.

'We zitten al op het kantelpunt dat bewoners het initiatief van ons overnemen', zei een manager van het energiebedrijf, 'het is meer de vraag hoe spelen we er op in (energieleverancier 2).' 'We kunnen totaalproducten inclusief beheer gaan leveren', werd gezegd (energie-innovator 2). 'Van belang voor mensen zijn lage kosten, en als bewoners doorkrijgen dat duurzaamheid daarbij helpt, dan wordt het initiatief snel uit onze handen genomen', werd toegevoegd (energieleverancier 2). 'Dan moeten we onszelf van aanbieders en probleemoplossers veranderen in meedenkers en ondersteuners', werd gezegd (energie-innovator 2). 'Worden we een handyman voor bewoners dan kunnen we het vertrouwen mogelijk wel krijgen', werd daarop ingebracht. Vervolgens werd gesproken over de zekerheden die aan bewoners kunnen worden geboden, zodat zij ontzorgd worden als ze zelf initiatief nemen.

In vervolg op de eerdere discussie omtrent de 'koplopers' werd nogmaals ingebracht, dat mensen niet alleen behoefte aan zekerheden hebben, maar dat ook een voorbeeldfunctie nodig is (intern adviseur). Gesteld werd verder dat bewoners een soort 'Robin Hood'-partij wel aanspreekt vanuit het idee van samen optrekken tegen de grote bedrijven (empowerment).

'Ook de schaal waarop bewoners initiatief nemen is van belang. Bewoners of een lokaal klein team van professionals die andere bewoners tot voorbeeld zijn, zetten andere bewoners tot duurzaam gedrag aan (energie innovator 2).' 'Rondom zulke initiatiefrijke bewoners kan groepsvorming van overige bewoners ontstaan. Individueel initiatief vraagt nu eenmaal veel meer initiatiefkracht van bewoners (energie-innovator 2).' 'Mensen groeperen zichzelf steeds makkelijker', werd ingebracht, 'Een initiatief kan ook zonder een gestimuleerde community ontstaan (externe adviseur). Als voorbeeld werden de coöperatieve verenigingen genoemd. Bewoners schrijven daar op in zonder dat ze elkaar kennen, met zelfs een mogelijk grote geografische spreiding.

Daarmee is sprake van drie schalen waarop duurzaam initiatief door bewoners wordt genomen: de schaal van bewoners in een buurt, een VVE of woonkern zoals Heijplaat en de meer geografisch gespreide schaal van de coöperatieven en bewoners als consument die gezamenlijk, maar geografisch los van elkaar duurzame contracten aangaan (energieleverancier 1). De energieprofessional moet op deze verschillende schaalniveaus inspelen werd gesteld. Op de kleinste schaal is die professional meer adviseur, terwijl de grootste schaal eerder vraagt om een traditionele aanbieder van diensten en producten, voor een bepaalde prijs en met een bepaalde kwaliteit. Op de tussenliggende schaal van een wijk of een dorp zal

de energieprofessional als initiatiefnemer beginnen maar als bewoners instappen nemen zij die verantwoordelijkheid over. De energieprofessional moet daarvoor ook uit zijn huidige positie treden, werd gezegd. En dat is niet altijd eenvoudig. Van samenwerkingsverbanden wordt toch een zeker resultaat verwacht en daarnaast is er de regelgeving die de energieprofessional in een traditionele positie brengt. Volgens de aanwezigen is het daarbij niet te vermijden dat de situatie gaat veranderen, en dat dan ook die kaders wel zullen veranderen. De aanwezigen lieten zich in hun zoektocht zeiden zij, daar niet door weerhouden.

De stap naar duurzaam collectief bewonersinitiatief wordt door bewoners al gemaakt, zeiden deze energieprofessionals bij afsluiting van dit groepsgesprek tot elkaar. Ze wilden zich daar duidelijk ook niet tegen verzetten, zeiden ze. Eerder omarmden ze de ontwikkeling en zochten ze naar mogelijkheden om bewoners daarvoor het benodigde comfort te leveren, opdat zij de stap naar bewonersinitiatief makkelijker kunnen nemen.

De voorzitter sloot de tweede en laatste stelling dan ook af met de volgende conclusie: 'Aan bewoners die initiatief willen nemen moeten veilige en totale diensten en producten worden aangeboden. De schaal waarop bewoners als groep handelen reguleert zichzelf, en het stelsel van leveranciers in de energiesector verzet zich niet, maar is nog onwennig over hoe op deze ontwikkeling in te spelen.'

Positionering energieprofessionals weergegeven in het kwadrant van Quinn

De aanwezige energieprofessional toonde zich weinig intern en control gericht. Het merendeel van de aanwezigen stond open voor nieuwe ontwikkelingen, en was bereid om ook duurzaam collectief bewonersinitiatief verder te helpen. Binnen de gespreksgroep toonden de energie -innovators en -adviseurs zich ten opzichte van de energieleveranciers, de netbeheerder, de communicatieadviseurs en de vertegenwoordiger van de gemeenteraad relatief gezien meer open en extern gericht. Wellicht voortkomend uit minder verplichtingen en praktische bezwaren. Zie daarvoor de weergave in het kwadrant van Quinn in Figuur 36.

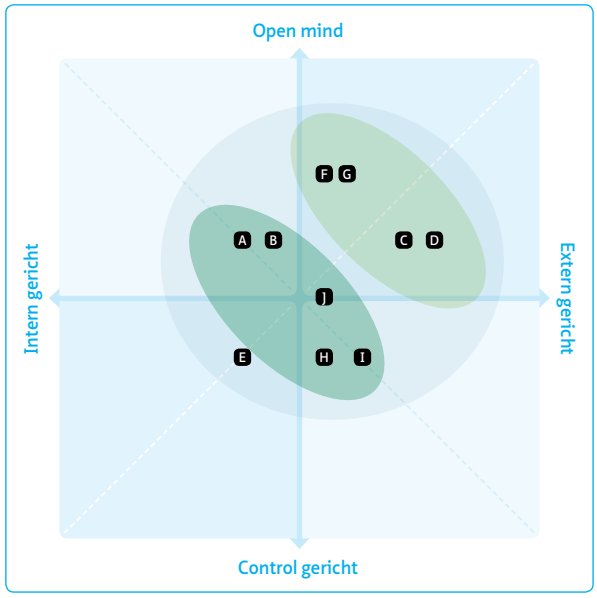

Figuur 36
Positionering gespreksgroep energieprofessionals.

§ 6.4 Hoe de energieprofessional ruimte aan duurzaam collectief bewonersinitiatief geeft

Aan de hand van de stellingen is aan energieprofessionals betrokken bij een voorbeeldcasus gevraagd om vanuit twee invalshoeken op Deelvraag 6 te reageren; hoe zij bewoners naar hun inzicht tot initiatief kunnen brengen en hoe hun eigen houding daarin is.

Antwoord op deelvraag 6

'Hoe geeft de energieprofessional aan duurzaam collectief bewonersinitiatief ruimte?'
In de situatie dat de overheid duurzaam resultaat vraagt en het energiebedrijf zich richt op omzet en rendement, is het veelal moeilijk om de prioriteit naar bewonerscollectieven te verleggen, bleek uit het in 2011 gehouden gesprek met energieprofessionals. Toch zal dat gezien de duurzame opgave moeten gebeuren, bevestigden de energieprofessionals, alleen dan kunnen er voldoende aantallen

huishoudens bij de duurzame opgave betrokken worden. De weerstand van bewoners (tegen nieuwe techniek, investeren, duurzame voorstellen 'an sich' en de overheid) moet daarbij overwonnen worden. Maar ook de 'verslaving' aan gas uit de kraan' moet overwonnen worden, werd gezegd.

Een extra reden voor aarzeling van de energieprofessional is dat de concrete kennis over duurzaam collectief bewonersinitiatief nog grotendeels ontbreekt. Er zijn nog weinig succesvolle voorbeelden om van te leren. Ook bewoners aarzelen volgens energieprofessionals, de helft van de in het gesprek aanwezige professionals (eerst 50% en aan het eind van het gesprek 60%) bevestigden dat. De energieprofessional vindt de nieuwe ontwikkeling van bewonerscollectieven betrokken bij hernieuwbare energie wel uitdagend, en wil daarmee ook verder. Dat bevestigt ook de positionering in het kwadrant van Quinn.

Duidelijk werd dat de energieprofessional op het gebied van de besproken stellingen een soort kantelpunt beleeft. Het individueel en coöperatief bewonersinitiatief aangaande hernieuwbare energie ontwikkelt zich steeds beter, vooral in het geval van zonnepanelen en deelname aan windenergie projecten. De toename van dergelijk collectief bewonersinitiatief, waarbij bewoners in groepsverband duurzaam initiatief op het gebied van hernieuwbare energie in deze nemen, is nog beperkt.

De belangrijkste reden is dat de geografische schaal waarop bewoners handelen en professionals werken verschillend is. Aangaande de besluitvorming van huishoudens individueel en/of in coöperatieve verenigingen kan de energieprofessional van bestaande distributiekanalen gericht op individuele huishoudens gebruikmaken. Het benaderen cq. stimuleren van collectief bewonersinitiatief vraagt een andere, nieuwe aanpak waarbij koplopers worden benaderd en/of gezocht en de schaal van groepen op het niveau van de straat en de buurt wordt opgezocht. Het vraagt tevens extra advisering en ondersteuning bij het aanbieden van diensten en producten en daardoor extra tijdsbesteding en kosten van de kant van de energieprofessional. Maar ook bewoners aarzelen om bij duurzaam collectief bewonersinitiatief betrokken te raken. Belangrijkste redenen zijn verschillende voorkeuren onder bewoners, weerstand tegen nieuwe technologie en demotivatie als de besluitvorming binnen de groep en de realisatie veel tijd kost.

Bewonersinitiatief is dan ook nog schaars en de duurzame opgave is groot, waardoor het voor de energieprofessional nog moeilijk is om goed in beeld te krijgen hoe bewonersinitiatief kan worden ondersteund. Anderzijds werden in de gesprekken wel meerdere suggesties gegeven. Men noemde ondermeer financiële, motiverende en procesgerichte voorstellen. De energieprofessionals gaven aan dat bewoners eerder tot deelname aan een initiatief beslissen als de terugverdientijd op 5 jaar wordt gegarandeerd, al dan niet via een systeem met stijgende energiekosten bij meer verbruik.

Verder was men het er duidelijk over eens dat koplopers en 'community leaders' de drempel om in te stappen kunnen helpen verlagen. De deelname en de rol van het WNF in het project 'Energieneutraal Heijplaat' toont dat onder andere aan. Tevens kenden de professionals positieve invloed toe aan het gebruiken van zogenaamde infrarode warmtescans: luchtfoto's die het warmteverlies van panden in beeld brengen (mede in relatie tot de omliggende panden). Maar ook het inbrengen van competitie-elementen helpt. De infrarode warmtescans laten mensen in positieve zin schrikken, en dat kan hun deelname aan projecten bevorderen. 'Pull'-motiverende condities werken beter dan 'Push'-gerichte acties was de consensus bij de aanwezige professionals.

De professionals in dit groepsgesprek hadden zorgen over hoe en hoe snel zij die nieuwe rol konden gaan oppakken. Regelgeving en gemaakte afspraken houden de professional nog vaak vast in de oorspronkelijke rol. Ongenoegen van bewoners, over gebreken in de openbare ruimte en gebrek aan actie aangaande de leefbaarheid in de woonomgeving, ondermijnt de motivatie van bewoners, werd gezegd. Er is onder de bewoners ook vaak een zekere scepsis ten aanzien van de oprechtheid van de overheid en de professional, werd gesteld. In de praktijk wordt het daardoor moeilijk om bewoners tot duurzaam initiatief aan te zetten.

De duale houding van de energieprofessional blijkt ook uit de positionering van de deelnemers aan het gesprek in het kwadrant van Quinn; op de aanwezige 'energie-innovators' en de communicatieadviseurs na namen alle aanwezigen een middenpositie in, wat impliceert dat ze zowel op innovatie als op behoud van de status quo gericht zijn. De aanwezige energieprofessionals toonden ten aanzien van collectieve bewonersinitiatieven wel een opvallend positieve houding, ze waren zeker bereid hun werkzaamheden, rol, en de schaal en wijze van handelen daarop aan te passen.

Winkelcentrum IJburg aan de IJburglaan.

DEEL 4

Conclusies Duurzame Ontwikkeling door Bewonersinitiatief

7 Duurzame ontwikkeling door bewonersinitiatief, conclusies en aanbevelingen

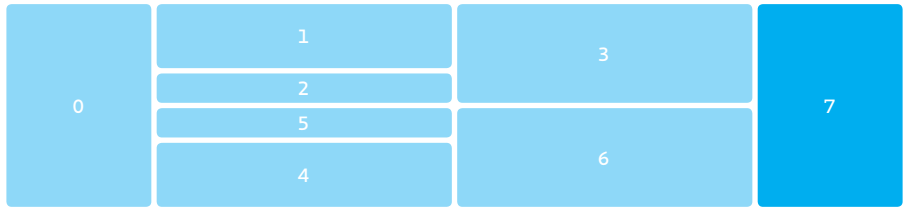

'The people that are crazy enough that they think they can change the World, are the ones that do.'

Steve Jobs (1955-2011).

Duurzaam collectief bewonersinitiatief is in Nederland in opkomst, zo blijkt uit het meest recente overheidbeleid en het toenemend aantal initiatieven, zie § 0.2. Daarnaast introduceerde de Rijksoverheid in 2011 het '*Plan van Aanpak energiebesparing gebouwde omgeving*' (Ministerie van BiZa, 2011b), waaronder het 'Blok voor Blok'-programma (Ministerie van BiZa, 2011a) gericht op het verminderen van het energieverbruik in clusters van woningen op buurt- en wijkniveau. Net als met de SDE-programma's uit die periode en het daarop volgende 'Energieakkoord' (Ministerie van EZ, 2013) heeft de Nederlandse overheid de koers met name verschoven naar meer burgerparticipatie en burgerinitiatief, en zij heeft daarbij vooralsnog de focus verlegd op hernieuwbare energie.

De tegenvallende resultaten van het toen lopende energieprogramma zijn hiervoor de voornaamste reden, zo blijkt uit de monitoring van 2009 (CPB, 2009) (ECN, 2010). De gemaakte afspraken met derden, en dan vooral woningcorporaties en projectontwikkelaars (Ministerie van VROM & Aedes, 2009) (Ministerie van VROM & NEPROM, 2008) resulteerden niet in de noodzakelijke en gewenste resultaten. De opgave voor de gebouwde omgeving binnen het werkprogramma 'Schoon en Zuinig' (Ministerie van VROM, 2007a) is daarbij wel aanzienlijk. Voor 2020 moet (met 1990 als referentie) 30% van de CO2-uitstoot zijn teruggedrongen, met een

toename van het aandeel hernieuwbare energie naar 20%, zoals dat in het recentere minder strenge 'Energieakkoord' (14% hernieuwbare energie in 2020 voor de gehele gebouwde omgeving) en de herijkte akkoorden met de huursector en de ontwikkelaars is meegenomen (Ministerie van BZK & Huurpartners, 2012) (Ministerie van BZK & Partners, 2012) (Ministerie van EZ, 2013).

Uit de inventarisatie in § 5.1 blijkt de trend dat burgers mede ten gevolge van deze nieuwe programma's de duurzame opgave positief hebben opgepakt. Slechts 25% van deze initiatieven echter wordt door burgers zelf genomen. De meeste initiatieven vinden hun oorsprong bij de overheid en (individuele) professionals. Naast keuzen voor aardwarmte en duurzaam omgaan met afvalwater richten de meeste van deze initiatieven zich op hernieuwbare energieopwekking in de vorm van wind en zonne-energie.

Zelfs als de initiatieven die door de overheid en professionals zijn genomen worden meegeteld, dan valt de totale impact van deze burgerinitiatieven in relatie tot de nationale duurzame opgave toch nog tegen. Uit de in 2012 uitgevoerde inventarisatie bleek dat slechts 10.000 participerende huishoudens, een kleine 0,2% van de Nederlandse woningvoorraad hierbij betrokken waren. Een resultaat dat goed bij het denkmodel van de 'Transitietheorie' (Rotmans, 2003) zoals in § 0.2 besproken aansluit, waarmee Rotmans verwacht dat alleen 'innovators en early adaptors' (2 à 3% van de bewonerspopulatie) bereid zijn in duurzame transitie te participeren. Het feitelijke geteld resultaat blijft zelfs tot ca. 1% dat van 'innovators beperkt.

Uitgaande van deze transitietheorie en de gemaakte inventarisatie zou het, ook onder de aanname dat alle gevonden programma's resultaat boeken, impliceren dat er in Nederland nog geen sprake van significante adoptie van de duurzame opgave onder bewoners is (Rotmans, 2003). Dat is een slechte boodschap voor de nationale duurzaamheidsdoelstellingen van de overheid, gezien het feit dat het nieuwe 'Energieakkoord' (Ministerie van EZ, 2013) (behoudens de reeds gemaakte afspraken met verhuurdersorganisaties gemaakt)(Ministerie van BZK & Huurpartners, 2012), het initiatief van eigenaar-bewoners van burgerinitiatief afhankelijk maakt.

De noodzaak van het verder stimuleren van bewonersinitiatief, zowel individueel als collectief lijkt daarmee duidelijk. Voor het stimuleren van individueel initiatief kan op de kennis van consumentengedrag en marketing worden teruggegrepen. Veel businessmodellen voor succesvolle installaties van wind- en zonne-energieopwekking impliceren de participatie van (meerdere) huishoudens. Kennis over de condities voor collectief bewonersinitiatief is daarbij nodig. Tegelijkertijd moeten de betrokken huishoudens op de inzichten van deskundigen kunnen terugvallen. Er is hiernaar momenteel nog maar weinig onderzoek gedaan (§ 0.2). Urgentie krijgt daarmee de centrale onderzoeksvraag: 'Onder welke condities stimuleren sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief elkaar omwille van de hernieuwbare energieopgave voor wonen in de gebouwde omgeving succesvol.'

Voor het beantwoorden van deze 'centrale onderzoekvraag' volgt allereerst de beantwoording van de zes onderzoeksdeelvragen, hetgeen resulteert in de presentatie van drie blokkerende dilemma's (B) en drie ontwikkelingsperspectieven (P), respectievelijke § 7.1, § 7.2 en § 7.3. Op basis hiervan wordt de centrale onderzoeksvraag in § 7.4 beantwoord, waarna in § 7.5 nadere aanbevelingen voor verder onderzoek worden gegeven.

§ 7.1 Hoe sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief elkaar kunnen versterken

In de Centrale Onderzoeksvraag komen de zes gestelde deelvragen bij elkaar. Overeenkomstig de samenhang van deze deelvragen volgt hieronder een recapitulatie van de belangrijkste resultaten van het daarnaar uitgevoerde onderzoek.

Uit het literatuuronderzoek en de enquête onder de Vissershop-bewoners aangaande de eerste onderzoeksvraag over 'condities voor sociale cohesie' wordt duidelijk dat bewoners onder gelijkgestemden makkelijker tot groepsvorming komen en dat desondanks (de perceptie van) het verplichte karakter van sociale cohesie veel mensen tegenstaat. In een situatie die gekenmerkt wordt door sociale samenhang voelen de meeste mensen zich blijkbaar het meest op hun gemak.

Ontmoetingsplekken blijken voor de groepsvorming van bewoners van belang, waarbij vooral plekken waar mensen waarde aan toekennen en/of ontlenen worden opgezocht. Maar allereerst moet het 'thuis op orde zijn', want bij ziekte of privéproblemen komen mensen niet aan dit ontmoeten toe. Het zijn daarbij niet per definitie de mooie en/of door overheidswege bedachte plekken waar mensen zich aan binden. Ook minder fraaie en minder in het zicht liggende locaties, zoals zogenoemde 'poreuze plekken' gelegen tussen het stedenbouwkundig weefsel in, trekken mensen en leiden tot ondersteuning van het ontstaan van dergelijke sociale verbanden.

Duurzaamheidsinitiatieven geven niet zomaar aanleiding tot groepsvorming, zo blijkt uit de onderzochte Nederlandse ecobuurt-initiatieven ten behoeve van de beantwoording van Deelvraag 2. Groene plekken in bos en park, al dan niet vanuit de overheid geformaliseerd, poreuze plekken door mensen in gebruik genomen en activiteiten brengen bewoners tot elkaar. Dit onderschrijft eerdere constateringen van Van Zoest en Schram (§ 2.1). Ook activiteiten zoals deze die uit duurzaamheidsinitiatieven voortkomen geven samenhang onder mensen. Hetgeen de stelling onderbouwt dat bewoners niet tegen duurzaam handelen zijn, maar ook niet voor (B1).

Wordt het onderzoek naar duurzame ontwikkelingen en burgerinitiatief in Nederland, gerelateerd aan de beantwoording van Deelvraag 4, daarbij betrokken, dan blijkt dat sociaal en duurzaam bewonersinitiatief elkaar geen startconditie geven (B2). Bewoners en burgers krijgen, zo blijkt, voor eigen initiatief wel steeds meer ruimte. Daarin volgt ook Nederland de ontwikkeling naar individualisering en vormen van 'empowerment', zoals deze ondermeer in Groot-Brittannië onder leiding van de toenmalige premier Blair eind jaren negentig vorige eeuw zijn ingezet.

Uit het, ter beantwoording van Deelvraag 3, georganiseerde groepsgesprek tussen vastgoedprofessionals blijkt dat deze professionals in hun opdracht gevangen zitten, waardoor ze eerder de langetermijndoelstellingen van hun bedrijf en de Rijksoverheid dan de kortere termijndoelstellingen van bewoners dienen (B3). Overigens blijkt uit het andere groepsgesprek met de energieprofessionals, zoals gehouden op Heijplaat Rotterdam in relatie tot Deelvraag 6 dat deze zich daarin meer open en flexibel opstellen.

Uit het hierbij betrokken literatuuronderzoek en de studie naar het referentieproject 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard, blijkt dat professionals, als zij bewoners tot duurzaam investeren willen overtuigen, geneigd zijn om ' Push'- en 'Pull'-factoren verkeerd in te zetten. Uit de omvattende theorie van 'Role Change' blijkt dat 'Pull'-condities bewoners veel meer dan 'Push'-condities tot collectief duurzaam bewonersinitiatief kunnen aanzetten (P1).

Uit de verschillende casestudies gelieerd aan duurzame groepsinitiatieven, verricht vanuit Deelvraag 5, blijkt echter ook dat het over het algemeen de initiatiefrijke bewoners, de koplopers, zijn waaromheen groepsinitiatief ontstaat. Maar ook dat dit niet alleen bewoners hoeft te betreffen, dat ook professionals, al dan niet vanuit zakelijk belang, koploper kunnen zijn (P2).

Bewoners hebben wel voorkeuren voor weinig verplichtende organisatievormen, zoals de coöperatieve vereniging, zo blijkt uit de medio 2012 gehouden inventarisatie van duurzaam collectief bewonersinitiatief in Nederland. Een uitkomst uit deze inventarisatie die goed bij het resultaat van de Deelvraag 1 aansluit, is dat bewoners aan de minder bindende vormen van sociale samenhang de voorkeur geven boven die van sociale cohesie. Als de bewoners de stap naar sociale cohesie, ondanks de van nature veelal aanwezige weerstand, eenmaal hebben genomen, zorgen 'binding' en 'bonding' daarbij wel voor volhoudbaarheid van de initiatieven. Leefbaarheidthema's vormen daarvoor eerder de basis dan duurzaam initiatief. (P3).

Vanuit de zes deelvragen zijn de hiervoor genoemde 'blokkerende dilemma's' (B) en 'ontwikkelingsperspectieven '(P) in beeld gekomen. Deze zes essenties zullen in de volgende paragrafen nader worden toegelicht aan de hand van de onderzoeksuitkomsten.

Blokkerende dilemma's		
B1	'Bewonersmotivatie'	'Bewoners zijn niet tegen duurzaam handelen maar ze zijn er ook niet voor, ze nemen daardoor zelden vanuit zichzelf duurzame verantwoordelijkheid.'
B2	'Sociaal en duurzaam'	'Sociaal en duurzaam bewonersinitiatief geven elkaar geen startconditie, het initiatief moet van anderen komen.'
B3	'Professional klem'	'Professionals zitten in hun opdracht gevangen, dienen daardoor eerder de langetermijn- dan kortetermijndoelstellingen.'

Tabel 12
Tabel 12,'Blokkerende dilemma's' voor duurzame transitie van bewonersgroepen.

Ontwikkelingsperspectieven		
P1	'Pull'en Push'	''Pull'-condities zetten bewoners meer dan 'Push'-condities tot collectief duurzaam initiatief aan.'
P2	'Koplopers helpen'	'Om 'koplopers', initiatiefrijke bewoners en al of niet zakelijke professionals, heen ontstaat duurzaam collectief bewonersinitiatief.'
P3	'Duurzaam volhouden'	'Sociale Cohesie van bewoners geeft volhoudbaarheid aan duurzame collectieve initiatie- ven, mits leefbaarheidthema's de basis zijn.'

Tabel 13
'Ontwikkelingsperspectieven' voor duurzame transitie van bewonersgroepen.

§ 7.2 Dilemma's aangaande collectief bewonersinitiatief en hernieuwbare energie

Uit het onderzoek blijkt dat duurzaam collectief bewonersinitiatief niet vanzelf tot stand komt. Allereerst moeten 'blokkerende dilemma's' worden overwonnen. In de voorgaande paragraaf zijn die drie, zogenoemde 'blokkerende dilemma's' geformuleerd, die in deze paragraaf nader worden toegelicht.

Blokkerend dilemma 1:

'Bewoners zijn niet tegen duurzaam handelen maar ze zijn er ook niet voor, ze nemen daardoor zelden vanuit zichzelf duurzame verantwoordelijkheid.'

De groepsgesprekken gehouden in IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht hebben het inzicht opgeleverd dat bewoners sympathiek staan tegenover initiatieven met duurzaamheidsdoelstellingen (§ 4.5). Op individueel niveau maken bewoners al diverse keuzen in relatie tot dergelijke doelstellingen, Zo hadden enkelen bijvoorbeeld spaarlampen gekocht en gingen ze bewuster met het gebruik van energie om. Op het moment dat er over het isoleren van woningen en de aanschaf van zonnepanelen

wordt gesproken, dan vinden de aanwezige bewoners die duurzame opgave toch vooral de verantwoordelijkheid van de overheid en andere professionele instellingen en bedrijven.

Uit de casestudies GWL-terrein Amsterdam en 'Zon op Noord Amsterdam (§ 5.2) blijkt dat de bewoners pas deelnamen nadat het initiatief door anderen was genomen. Zichtbare aspecten, zoals het groene karakter van het GWL-terrein sprak de bewoners aan, en de zonnepanelen op het dak van de basisschool in Ransdorp vonden de deelnemers een sympathiek initiatief. Maar ze zouden het initiatief niet zelf genomen hebben. Uit de in het kader van dit onderzoek in 2012 uitgevoerde inventarisatie van duurzame bewonersinitiatieven in Nederland blijkt dat maar 25% daarvan door de bewoners zelf is genomen (§ 5.1). Een in 2013 uitgevoerde inventarisatie naar duurzame initiatieven in Amsterdam bevestigt deze percentages (Van Esbroek et al., 2013).

Uit het onderzoek naar IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (§ 4.5) volgt dat het gesprek over duurzaamheid onder bewoners vanuit eenzelfde achtergrond plaatsvindt. Zo blijkt dat allochtone vrouwen het streven naar duurzame oplossingen van nature naar zich toe trekken. Ook mensen met hogere inkomens, veelal relatief hoog opgeleid, ondernemen eerder duurzaam initiatief. Dit soort duurzaam initiatief betreft in de praktijk dan vooral de keuze voor een groene en sociale omgeving. Eerder dan duurzaamheid door middel van energiebesparing en toepassing van vormen van hernieuwbare energieopwekking, zo blijkt uit deze casestudies. Daarvoor laten de bewoners als dilemma voor de verduurzaming van woningen in de gebouwde omgeving het initiatief vooral aan de overheid en andere professionele instellingen en bedrijven.

Blokkerend dilemma 2:

'Sociaal en duurzaam bewonersinitiatief geven elkaar geen startconditie, het initiatief moet van anderen komen.'

Uit het onderzoek uitgevoerd in de ecobuurten 'Het Groene Dak' Utrecht (§ 2.2) en 'Carré' Delfgauw (§ 2.3) blijkt dat de oorspronkelijk initiatiefgroepen, ondanks hun duurzame affiniteit en ambitie, de bewoners moeilijk in het proces hebben meegekregen.

In de situatie van 'Het Groene Dak' bijvoorbeeld, vormde zich bij de start rond de persoon van Marijke van Zoelen een hechte initiatiefgroep. Maar binnen de bewonersgroep ontstond al gauw een verschil in gedrevenheid. In de woningen werden diverse duurzame keuzen gerealiseerd, variërend van algemene (de juiste zon oriëntatie in combinatie met compartimentering) tot meer technische (zoals HR ketels). Maar voor (gezamenlijke) hernieuwbare energieopwekking werd opmerkelijk genoeg niet gekozen. Zelfs de bij de start gemaakte keuze om privétuin-oppervlak voor de gemeenschaptuin in te leveren wordt tot de dag van vandaag bediscussieerd. Dat

impliceert overigens niet dat de gezamenlijke binnentuin met het gemeenschappelijke tuinhuis niet door alle bewoners wordt gewaardeerd. Maar duurzaamheid blijft, zoals de bewoners dat in het gesprek verwoorden, beperkt tot de kleine individuele keuzen en de keuze voor groen.

Eenzelfde situatie betreft de ecobuurt 'Het Carré' Delfgauw (§ 2.3). Hier is wel voor de hernieuwbare energie van zonnepanelen en warmteopslag gekozen, maar het betrof de besluitvorming van de woningcorporatie als oorspronkelijke initiatiefnemer. De bewonersgroep zelf hield hun duurzame betrokkenheid vooral dicht bij het spirituele. Ook hier geldt dat, al werd de in deze ecobuurten ontstane sociale cohesie op een fundament van duurzame betrokkenheid gebouwd, dan nog maakt de bewonersgroep weinig eigen duurzame keuzen, ook niet aangaande hernieuwbare energie.

In de situatie van het GWL-terrein Amsterdam (§ 5.2) blijkt dat de bewoners in hun betrokkenheid bij hun buurt eerder in groepen dan als één collectief functioneren. Hetgeen aansluit bij de conclusies uit de literatuurstudie naar condities voor sociale cohesie (§ 1.6): bewoners hebben een voorkeur voor sociale samenhang inplaats van sociale cohesie. Blijkbaar hebben bewoners een voorkeur voor een onderlinge omgang in activiteiten en zijn ze enigszins beducht op de intensiteit van sociale cohesie. Bindende elementen voor bewoners zijn eerder de lokale activiteiten en de gedeelde gevoelens van veiligheid en geborgenheid dan de duurzaam gemaakte keuzen zelf, zo blijkt uit de projecten 'Stad van de Zon' Heerhugowaard (§ 4.4) en 'Zon op Noord' Amsterdam (§ 5.3).

In het kwadrant van Quinn positioneren de bewoners vanuit deze casestudies zich wel structureel in het bovenste 'open mind' vlak van het diagram: open naar mensen en naar de ontwikkelingen. Toch zegt dat blijkbaar weinig over de initiatiefkracht van bewoners. Zowel voor sociale cohesie en duurzaam initiatief nemen zij als groep niet echt het initiatief. Dat moet van anderen komen, van de overheid of andere professionele instellingen en bedrijven.

Volgens de participatieladder (Arnstein, 1969) (Qu & Hasselaar, 2011) (§ 4.1) begeeft bewonersbetrokkenheid voor de woonomgeving beschreven, zowel in de sociale als duurzame oriëntatie, zich op de grens van participatie en burgerinitiatief. De bandbreedte van zulke betrokkenheid is smal. Zo blijkt uit de onderzochte sociale en duurzame cases blijkt sprake van 'coöperatieve participatie' (meedoen aan een gezamenlijk doel) en 'deelname aan bewonersinitiatief' (meedoen omwille van een vermeend eigen belang). Lichtere vormen van betrokkenheid (participatie aan informatiebijeenkomsten en besluitvorming) en bindende vormen (mede verantwoordelijkheid voor besluitvorming en uitvoering) zijn namelijk niet geconstateerd. Hetgeen de conclusie 'dat bewoners bindende vormen van sociale cohesie uit de weg gaan' (§ 1.6) bevestigt. De bestudeerde cases bevestigen deze conclusie.

Uit de casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (§ 1.5) blijkt dat bewoners een sociale samenhang in hun onderling gedrag in de woonomgeving boven de bindende vorm van sociale cohesie prefereren. Ook uit de casestudies 'Het Carré' Delfgauw en 'Het Groene dak' Utrecht (§ 2.2 en § 2.3) bleek dat de uiteindelijke bewonersgroepen van zulke ecobuurten de onderlinge sociale binding van de initiatiefnemers niet overnemen, nieuwkomers geven de voorkeur aan deelname zonder medeverantwoordelijkheid.

Bewonersbetrokkenheid verbonden aan duurzaamheiddoelstellingen toont eenzelfde beeld. Uit de casestudie 'Stad van de Zon' (§ 4.4) blijkt bijvoorbeeld dat bewoners 'niet tegen duurzaam investeren' zijn, bij het kopen van hun woning gaan ze daar impliciet mee akkoord. Maar verdergaande initiatieven komen moeizaam tot stand. Bewonersbetrokkenheid komt in deze wijk volgens de participatieladder zo blijkt, niet verder dan 'coöperatieve participatie'. 'Bewonersinitiatief' waar de gemeente op aanstuurt is in deze wijk niet geconstateerd.

In de situatie van het GWL-terrein (§ 5.2) nemen nieuwkomers steeds vaker wel 'initiatief', zo bleek. Ook de casestudie 'Zon op Noord' toont initiatiefkracht van mensen omwille van eigen motivatie. In beide situaties ontlenen de bewoners hun motivatie meer aan leefbaarheidcriteria dan aan duurzaamheidsdoelstellingen. Ook in deze casesituaties is daarmee 'deelname aan bewonersinitiatief' vastgesteld. Van een meer intensieve vorm van participatie (op de 'Participatieladder' zijn 'initiatief nemen' en 'controle' de volgende stappen) bleek onder nieuwkomers geen sprake.

Blokkerend dilemma 3:

'Professionals zitten in hun opdracht gevangen, dienen daardoor eerder de langetermijn- dan kortetermijndoelstellingen'.

Uit het groepsgesprek met de energieprofessionals gehouden op Heijplaat Rotterdam volgt dat de duurzame opgave en de contracten gesloten tussen gemeente en het energiebedrijf, een grote druk leggen op de prestatiedrang van dergelijke projecten. De energieprofessional geeft daardoor weinig ruimte aan bewoners voor participatie. Dit lijkt gebaseerd op de postulatie (volgens de professionals 'ervaring') dat bewoners qua voortgang moeizaam meekomen.

Het vertrouwen dat bewoners meedoen en als groep duurzaam initiatief nemen was niet significant (50/50) onder deze energieprofessionals (§ 6.3). Aanwezigen toonden zich tijdens het gesprek wel ontvankelijk voor bewonersdeelname. Hun positionering in het kwadrant van Quinn bevestigt dat. Het merendeel van de aanwezigen positioneert zichzelf in het veld 'open minded' en extern gericht.

Deze energieprofessionals stelden zich anders op in het groepsgesprek over initiatief van bewonersgroepen dan de vastgoedprofessionals (§ 3.3). De vastgoedprofessionals

waarbij de besluitvorming ligt (gemeente, woningcorporatie en ontwikkelaar) twijfelen of ze bewoners wel ruimte voor initiatief kunnen geven. In het kwadrant van Quinn positioneren zij zich dan ook in het midden van het kwadrant, als zowel 'open' en 'control' gericht. Met name de verantwoordelijkheden voor de kwaliteit van de stedenbouw en de woningbouw hebben daarop een blokkerende werking.

Tijdens het gesprek op Heijplaat (§ 6.3) stelden de energieprofessionals dat de schaal waarop wordt gewerkt van belang is. Bewoners lijken vooral op de schaal van de buurt te handelen, terwijl de professional op de schaal van de wijk en de stad, en vaak zelfs landelijk, werkt. De duurzame opgave van bewoners ligt vooral in de buurt zo werd geconstateerd, en zij beslissen vooral aangaande de korte termijn, in het 'hier & nu'. Hierbij blijkt dat bewoners weinig vertrouwen hebben in techniek en financiële onderbouwingen (§ 0.2). Door de druk die er vanuit de projecten en contracten op de energieprofessional ligt, richt het dagelijkse werk zich bij hen daarentegen op de langetermijndoelstellingen en een grotere schaal: om zoveel mogelijk bewoners te bereiken en om het 'daar & later'.

Transitie is alleen mogelijk wanneer beide benaderingen samenvallen. Bewoners handelen op de schaal van de woning en de leefomgeving en minder op de schaal van de stad. Het is de schaal van de wijk waar zij met de professional, die juist op de schaal van de stad handelt, in transitie kunnen komen (Figuur 37).

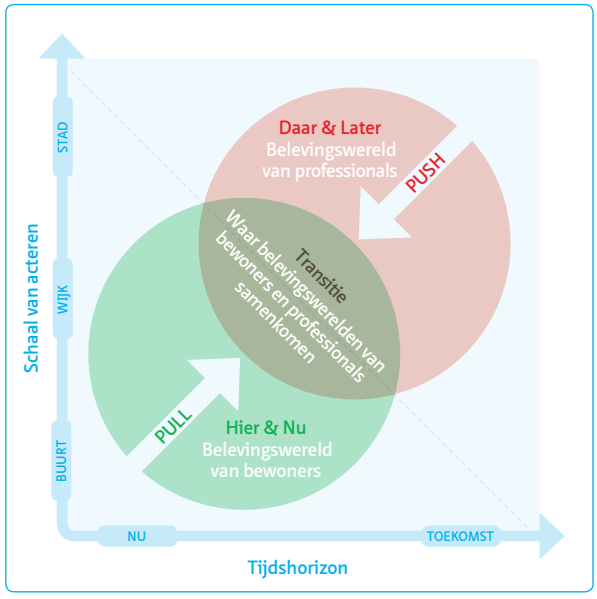

Daar & Later / Belevingswereld van professionals

Wordt door duurzame doelstellingen, contracten en convenanten aan de lange termijn ontwikkeling op de schaal van de stad en de wijk verbonden, waardoor acteren op de korte termijn op de schaal van de buurt niet kan worden ondersteund.

Stimulerend gedrag naar bewoners toe krijgt daardoor in de praktijk het karakter van 'PUSH' condities.

Hier & Nu / Belevingswereld van bewoners

Vanwege hun prioriteit voor de leefbaarheid acteren ze bij voorkeur in het nu op de schaal van de buurt en wijk, waarbij 'PULL' meer dan 'PUSH' condities blijken te overtuigen.

Transitie / Waar belevingswerelden van bewoners en professionals samenkomen

Er is basis voor transitionele samenwerking voor toepassing van meer hernieuwbare energie in de woonomgeving.

Figuur 37
Condities voor transitie bewonersgroepen naar hernieuwbare energie.

§ 7.3 Ontwikkelingscondities voor collectief bewonersinitiatief en hernieuwbare energie

Uit de onderzoeksresultaten van de zes deelvragen zijn de eerder toegelichte drie kansrijke 'ontwikkelingsperspectieven' voor duurzaam collectief bewonersinitiatief naar voren gekomen. De achtergrond en steun die deze condities aan bewoners geven om duurzaam actie te ondernemen richt zich, zo is gebleken, niet specifiek op hernieuwbare energie. Kiezen voor hernieuwbare energie heeft binnen het palet aan duurzame keuzen voor bewoners een extra drempel. Bewoners kiezen eerder voor 'groen' en kleinschalige duurzame keuzen, ook als het hernieuwbare energieopwekking betreft (§ 7.1). In die zin zijn de onderstaande condities voor de introductie en toepassing van hernieuwbare energie nog meer van belang.

Ontwikkelingsperspectief 1:

'Pull'-condities zetten bewoners meer dan 'Push'-condities tot collectief duurzaam initiatief aan.'

De Nederlandse overheid spreekt anno 2013 van de participatiemaatschappij (Ministerie van AZ, 2013b), uitgaande van een terugtredende overheid en een toename van burgerparticipatie. Burgers moeten als het aan de Rijksoverheid ligt meer verantwoordelijkheid voor zelfredzaamheid, zelfontplooiing, de zorg en andere sectoren nemen (§ 4.2). De verhouding tussen overheid en burger verschuift daardoor duidelijk naar (het initiatief van) de burger, en de overheid laat los. Zo ontstaat de zogenoemde 'doedemocratie' (Hendriks, 2006). Omgevingscondities moeten hiervoor het juiste maatschappelijk klimaat creëren (Oude-Vrielink & Verhoeven, 2011).

Volgens Ashford (Ashforth, 2001) gaat zo'n verandering niet vanzelf. Daarvoor is een 'Role- Change' nodig; professional en burger treden in elkaars rol. Dat zo'n verandering moeilijk is blijkt ook uit de onderzochte cases. In het project 'Stad van de Zon' Heerhugowaard (§ 4.4) heeft de gemeente er veel aan gedaan om de bewoners bij de duurzame initiatieven te betrekken. De voorzitter van de bewonersvereniging vertelt dat de bewoners juist eerder bij activiteiten aangaande leefbaarheid dan duurzaamheid willen worden betrokken. In dit project participeren de bewoners impliciet in het geheel van geplaatste zonnepanelen door hun grondaankoop. Feitelijk regelt de gemeente geen condities maar versleutelt ze de participatie van de bewoner door middel van contractvorming (§ 4.4). Ook in de projecten 'Het Groene Dak' Utrecht (§ 2.2) en 'Carré' Delfgauw (§ 2.3) hebben bewoners moeite om het initiatief naar zich toe te trekken. Hier is het niet de overheid maar de eerste initiatiefgroep die de meeste keuzen maakt. De bewonersgroep splitst zich daarbij als het ware in twee groepen, de 'pioniers' en de 'volgers', bestaande uit kopers en huurders die er pas later zijn bijgekomen.

In deze case-situaties is uitgaande van Ashforths theorie geen sprake van een rolverwisseling, of roladoptie, omdat 'Push'- inplaats van 'Pull'-factoren door de betrokken professionals en koplopers voor deelname van meer bewoners worden ingezet. 'Pull'-factoren hebben op bewoners namelijk meer invloed dan 'Push'-factoren. De onderzochte projecten onderschrijven dat ook. Hoezeer de initiatiefgroepen en professionals in genoemde projecten ook hun best doen om bewoners erbij te betroekken of te overtuigen, bewoners worden vooral door 'Pull'-factoren zoals onderwerpen verbonden aan de leefbaarheid van de woonomgeving tot initiatief gemotiveerd. Professionals zoeken de motivatie van burgers echter nog vooral in de 'Pull' factoren, in financiële voordelen en verantwoordelijkheid voor het milieu. Bewoners daarentegen wantrouwen deze motivaties omdat ze aan de opgave en de logica van de professionals ontsproten zijn. Ten slotte blijkt uit het onderzoek ook nog dat het beter zou zijn zogenaamde 'package deals' samen te stellen, waarbij de opbrengst van energiebesparing zowel aan de bewoners als aan een fonds voor de leefbaarheid van de lokale woonomgeving besteed kan worden.

Ontwikkelingsperspectief 2:

'Om "koplopers", initiatiefrijke bewoners en al of niet zakelijke professionals, heen ontstaat duurzaam collectief bewonersinitiatief.'

Uit alle onderzochte cases blijkt dat het vooral de individuele initiatiefnemers zijn die duurzame bewonersinitiatieven collectief tot stand laten komen. Soms betreft het, zoals in de situatie van het GWL-terrein Amsterdam en 'Het Carré'Delfgauw, een groep maar vaker gaat het om één individu die vanuit een geheel eigen motivatie het initiatief neemt. Een voorbeeld daarvan is 'Het Groene Dak' Utrecht (§ 2.2). Ook uit de literatuur en de in 2012 uitgevoerde inventarisatie van duurzame collectieve bewonersinitiatieven blijkt dat het veelal individuele initiatiefnemers zijn die zo'n proces opstarten (§ 5.1).

'Koplopers' worden deze initiatiefnemers in het project Heijplaat ook wel genoemd. Zulke koplopers zijn er in een grote diversiteit, blijkt uit de literatuurstudie (§ 4.2). Koplopers kunnen ad hoc initiatief nemen en structureel betrokken blijven. Ze kunnen zich op het proces of op de inhoud van het project richten. Sommigen zijn doeners en anderen trekkers (Uitermark & Duyvendak, 2006).

Duidelijk is dat een dergelijke koploperrol niet alleen aan bewoners is voorbehouden. Uit de inventarisatie van duurzame collectieve bewonersinitiatieven in 2012 blijkt dat in 75% van deze initiatieven professionals het initiatief nemen. Zo is de duurzame wijk 'Stad van de Zon' Heerhugowaard (Paragraaf 4.4) in belangrijke mate het initiatief van de wethouder geweest. Ook het initiatief 'Zon op Noord' in Amsterdam is in beginsel door professionals genomen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat zulke bewonersinitiatieven ook goed door professionals genomen kunnen worden. Belangrijk voor de continuïteit en het uiteindelijke resultaat (de effectiviteit van het beoogde), is

dat de uiteindelijke deelnemers voor het initiatief ook medeverantwoordelijkheid gaan dragen.

Professionals, zeker als deze uit de lokale bewonerspopulatie voortkomen, staan dan ook dichterbij de bewonersgroep die daarvoor uitgenodigd moet worden dan de overheid. Het is in dat kader onverstandig om van een ideaalmodel uit te gaan, waarbij 'echte' duurzame collectieve bewonersinitiatieven ook door bewoners zelf gestart moeten worden. Wel is nodig dat bewoners er actief bij worden betrokken, met voor de overige bewoners duidelijke en aansprekende onderbouwingen.

'Bewonersinitiatief' als begrip moet omwille van duurzaamheidsinitiatieven ook niet te letterlijk worden genomen. Ook initiatieven door professionals genomen kunnen bewonersinitiatieven worden genoemd, mits de bewoners het uiteindelijke initiatief dragen en verder brengen.

Ontwikkelingsperspectief 3:

'Sociale cohesie van bewoners geeft volhoudbaarheid aan duurzame collectieve initiatieven, mits leefbaarheidsthema's de basis zijn.'

Uit de literatuurstudie en de casestudies in hoofdstuk 1 en 2 zijn sociale samenhang en sociale cohesie, en de factoren die daarop van invloed zijn, in kaart gebracht. Hierbij blijkt dat sociale cohesie voor veel bewoners een overtreffende trap van sociale samenhang is. Sociale cohesie heeft daarmee in relatie tot duurzaam collectief bewonersinitiatief een voor- en een nadeel.

Voordeel is dat sociale cohesie in de groep zogenoemde 'hechting' geeft. Hierbij zijn 'bonding' en 'bridging' in de groep sociaal versterkende factoren, waardoor de volhoudbaarheid van de groep wordt verbeterd, en waardoor de continuïteit van het initiatief kansrijker wordt. Nadeel is dat bewoners daar veelal weerstand tegen hebben.

De sociaalmaatschappelijke omgang van mensen tendeert namelijk naar losse structuren vol tijdelijke clusters van sociale samenhang (Weick, 1979) (Weeda, 1983). Deze clusters zijn ook met elkaar in concurrentie. Bewoners stappen vanwege beperkte tijd en prioriteitstelling van eigen voorkeuren naar een andere activiteit over als deze interessanter is of meer voordelen geeft. Duidelijk is geworden dat zo'n basis geen goede voedingsbodem is voor duurzame initiatieven. Duurzame initiatieven zijn complex en kostbaar en vragen om consistentie en continuïteit.

Van belang is er rekening mee te houden dat bewoners alleen dan aan projecten deelnemen als hun 'thuis' (gezondheid, huishouden en direct woonomgeving) op orde is (§ 1.4). In aansluiting op het in de literatuurstudie geconstateerde (§ 1.1), blijken bewoners met een hoog inkomen en/of hoge opleiding sneller dan anderen tot deelname over te gaan. Vanuit de transitiebenadering en de nationale

doelstellingen voor de duurzame nationale opgave bezien zullen juist ook mensen met lagere inkomens tot deelname gebracht moeten worden. Daartoe is het nodig dat leefbaarheidgerelateerde thema's als onderdeel in duurzame initiatieven worden opgenomen. Dat kan doorslaggevend zijn voor het resultaat en de voortgang.

§ 7.4 Duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief

In het eerste hoofdstuk (§ 0.2) is geconcludeerd dat bewonersgroepen een belangrijke bijdrage zouden kunnen leveren aan de nationale duurzame opgave binnen het recente energiebeleid (Ministerie van EZ, 2013). In vervolg hierop is vervolgens in § 0.4 geconcludeerd dat bewoners en professionals beter met 'blokkerende dilemma's' moeten leren omgaan. Zoals blijkt uit de voorgaande paragraaf en de zich traag ontwikkelende transitie naar hernieuwbare energie onder bewonersgroepen nemen de tevens onderkende 'ontwikkelingsperspectieven' deze dilemma's niet één voor één weg.

Op basis van deze in Tabel 12 en Tabel 13 weergegeven 'blokkerende dilemma's' en 'ontwikkelingsperspectieven' wordt duidelijk dat bewoners uit zichzelf niet makkelijk tot investeren in hernieuwbare energie overgaan. Noch individueel, noch in groepsverband. Bewoners zijn, zo blijkt, niet tegen duurzaam investeren, maar ook niet voor (D1). Duurzaamheid wordt door veel mensen meer de verantwoordelijkheid van de overheid geacht, en bovendien een verantwoordelijkheid die ze slechts beperkt op zichzelf betrekken.

Voor duurzaam investeren in groepsverband blijkt ook het groepsverband op zich geen stimulerende factor om gezamenlijk te handelen (D2). Samen aan hernieuwbare energie werken blijkt geen stimulans voor dergelijke groepsvorming te zijn. Het initiatief van bewoners komt pas tot stand als individuen (koplopers) initiatief nemen, waarbij vervolgens andere bewoners aanhaken (P2). In die zin biedt het ontwikkelingsperspectief 'koplopers helpen' een oplossingsrichting voor deze 'blokkerende dilemma's'. Koplopers kunnen hier overigens bewoners, lokale burgers maar ook professionals zijn.

Voor het stimuleren van groepsvorming rond duurzaamheidsinitiatieven zouden deze koplopers en professionals wel beter met 'pull'- en 'push'-condities moeten leren omgaan (P1). Professionals moeten afleren om hun eigen doelstellingen en motivaties op bewoners te projecteren. Veel 'pull'-condities van professionals, zoals duurzame en financiële resultaten, zijn voor bewoners minder motiverende 'push'-condities. Zo maakte het onderzoek duidelijk dat bewoners financiële terugverdientijden en

innovatieve installaties met argwaan bejegenen, terwijl professionals bewoners juist daarmee proberen te motiveren en activeren. Professionals hebben blijkbaar voorkeur voor de traditionele marketingaanpak, zelfs bij beperkt resultaat, zoals blijkt uit de profielschets in § 6.2. Zelfs als slechts de 3 à 5% 'early adaptors' reageert wordt de koers niet snel bijgestuurd.

Van de groepsgesprekken met vastgoed- en energieprofessionals werd ook duidelijk dat de professional praktische moeite heeft om op de schaal van bewoners te handelen. Niet alleen vastgoed- maar ook energetische-initiatieven worden door professionals eerder op de schaal van de wijk, de stad en de regio in plaats van op die van de buurt opgepakt. Contracten en convenanten van overheidswege zouden daar de aanleiding toe zijn, zo stellen de professionals zelf. Ook de bedrijven waaraan de professionals verbonden zijn werken veelal op de schaal van de stad of landelijk. Het lukt woningcorporaties vaak nog een brug tussen deze schaalniveaus te slaan. Toch blijkt de effectiviteit afgenomen volgens Van Duivenboden (§ 3.1). Geconcludeerd kan worden dat voor de verdergaande transitie richting het gezamenlijk en op grotere schaal oppakken van energieopwekking uit hernieuwbare bron door bewonersgroepen, zowel deze bewonersgroepen als de professionals in hun handelen meer naar elkaar toe moeten bewegen, zoals weergegeven in Figuur 38.

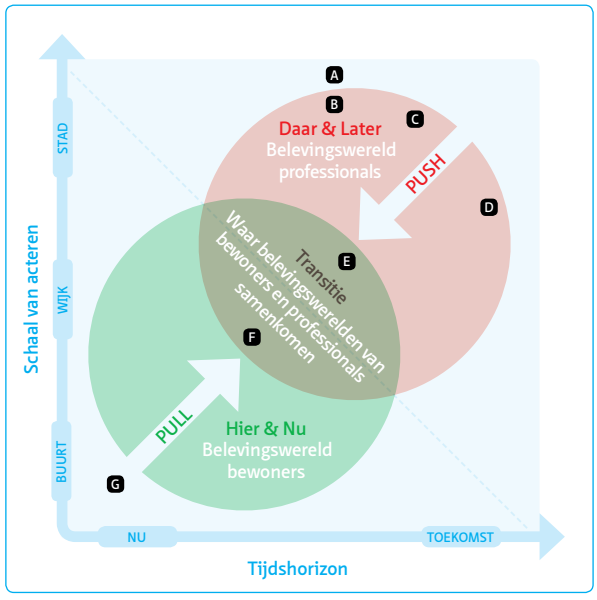

A windmolens op zee
B windmolens in de wijk
C wijkenergie
D slimme netwerken
E WKO
F zonnepanelen op basisschool
G zonnepanelen op eigen huis

Figuur 38
Voorbeelden hernieuwbare energie van bewoners- en professionalsinitiatief.

Toelichting:
met de rode en groene pijl is gevisualiseerd dat professionals en bewoners(groepen) voor de hernieuwbare energietransitie van woningen naar elkaar toe moeten bewegen om bijvoorbeeld WKO- en zonnepaneleninstallaties door die bewonersgroepen te kunnen realiseren. Investeringen in windmolens aan zee of in de wijk zullen grotendeels het initiatief van professionele organisaties blijven. Evenzeer zal de aanschaf van zonnepanelen op het eigen huis en bijvoorbeeld het kopen van aandelen in windmolenprojecten van de individuele besluitvorming van huishoudens afhankelijk blijven. Daar waar het bewegen van bewoners en professionals bij elkaar komt kan transitie voorbij de eerste groep van 'early adaptors' tot ontwikkeling komen. Daarvoor zullen beide groepen hun houding en gedrag aan elkaar moeten aanpassen.

Antwoord op de Centrale Onderzoeksvraag

'Onder welke condities stimuleren sociale cohesie en duurzaam collectief bewonersinitiatief elkaar omwille van de hernieuwbare energieopgave voor wonen in de gebouwde omgeving succesvol'
Voor verdergaande transitie zal de duurzame opgave (in deze vooral die richting de inzet van hernieuwbare energie) voor bewoners onderdeel van hun beleving van de woonomgeving moeten worden. Ter overtuiging van bewoners moeten professionals daartoe, zo blijkt uit § 4.6, condities voor een kwalitatieve leefomgeving in hun geïntegreerde doelstelling opnemen. Als bewoners namelijk ervaren dat participatie in projecten voor hernieuwbare energietoepassingen ook hun leefomgeving, sociaal en fysiek kwalitatief ten goede komt, dan zullen zij eerder bereid zijn de stap tot mede-investeren te nemen. Een aanpak zou kunnen zijn dat een deel van het financiële voordeel van de inzet van hernieuwbare energiebronnen aan de leefomgeving ten goede komt.

Daarnaast dienen koplopers de ruimte te krijgen. Zij zullen in de praktijk veelal de uiteindelijk bepalende factor zijn waardoor de overige bewoners zich bij een groepsinitiatief aansluiten, daar waar zij individueel niet kunnen of durven te handelen.

Feitelijk is daarmee de gedachtecirkel weer rond. De besluitvorming van bewoners in zake de inzet van hernieuwbare energiebronnen kan uiteindelijk toch niet los van het gehele spectrum van duurzaamheid (waaronder sociaal, leefbaarheid en energiegerelateerde aspecten) gemaakt worden. Pas als de professionals en bewoners zich daarvan bewust zijn, en bereid zijn hun handelen daarop aan te passen, wordt het kansrijk dat de transitie zowel in groepsverband als, in vervolg daarop, op grotere schaal gaat plaatsvinden. Het antwoord op de centrale onderzoeksvraag en daarmee de eindconclusie van dit proefschrift luidt daarmee:

Inzet en integratie van hernieuwbare energie door collectief bewonersinitiatief kan niet los van het totale spectrum van duurzame ontwikkeling gezien worden. Dit aangezien bewoners (individueel en in groepsverband) hun motivatie eerder aan verbetering van de leefbaarheid van hun woonomgeving ontlenen, zowel sociaal als fysiek, dan aan die van de hernieuwbare energie aspecten alleen. Voor een vergaande transitie van bewonersbetrokkenheid, voorbij die van de 'early adaptors', is het niet alleen nodig dat professionals en bewoners daarvan doordrongen zijn, ook zijn koplopers (initiatiefnemende bewoners of professionals) nodig om dergelijke initiatieven op te starten. Pas als dat gebeurt kan op de schaal van de wijk gehandeld worden. Dit komt omdat bewoners en professionals gezien hun achterliggende belangen eerder handelen op respectievelijk de schaal van de woning, inclusief de directe woonomgeving, en op de schaal van de wijk, de stad en de regio. Zowel de lokale als de landelijke overheid kan een wezenlijke bijdrage leveren door in de voorlichting aan burgers de energieopgave minder gefragmenteerd, en dus meer als onderdeel van de leefbaarheidsopgave te brengen. Maar ook door in de contract- en convenantvorming met professionele bedrijven daar meer rekening mee te houden. Bovenal zal de professional zelf veel voor de transitie kunnen betekenen, door goed te luisteren (en conform te handelen) naar wat bewoners in welke situatie motiveert. Een goed beeld krijgen van de 'Pull'-factoren van bewoners is de eerste stap naar een succesvolle transitie richting een meer significante integratie van hernieuwbare energiebronnen in de woonomgeving in Nederland.

Reflectie op het resultaat van de 'Centrale Onderzoeksvraag'

De wenselijke toekomst van hernieuwbare energie volgens Rotmans

Deze algemene conclusie en dit antwoord op de centrale onderzoeksvraag verschilt in die zin van de 'Transitietheorie' (Rotmans, 2003), zoals beschreven in § 0.2, dat de benodigde kanteling voor een doorbraak in de toepassing van hernieuwbare energie uiteindelijk toch niet (alleen) vanuit de bewonersgroepen zal komen. Het zijn vooral ook de professionals, in hun functie vanuit overheid en bedrijven, dan wel als koploper, waar vandaan het initiatief moet komen. Het verantwoordelijkheidsgevoel voor de duurzame opgave leggen bewoners, zo is gebleken, als eerste bij de overheid, vanuit een collectieve verantwoordelijkheid. Daar waar de 'Transitietheorie' geen model is maar een visie op een 'wenselijke toekomst', moet op basis van het uitgevoerde onderzoek worden betwijfeld of het daarmee geschetste perspectief van voldoende realiteitszin getuigt. Zowel uit de onderzochte projectsituaties als uit recent lopende burgerinitiatieven blijkt namelijk dat bewoners in hun betrokkenheid bij hun woon- en leefomgeving meer het eigen belang op de korte termijn dan de verantwoordelijkheid voor een nationale duurzame opgave willen en kunnen dienen. Zonder initiatief van professionals zal, uitgaande van het uitgevoerde onderzoek, deze gewenste transitie niet of slechts marginaal plaatsvinden. Daarbij is wel naar voren gekomen dat professionals, omwille van betere resultaten, anders moeten

handelen. Hierin ondersteunt het resultaat van dit proefschrift de 'Transitietheorie' wel, en geeft het daar feitelijk ook richting aan.

Collectief bewonersinitiatief in de nieuwe doedemocratie van Hendriks
Uitgaande van het in § 4.2 genoemde instrumentarium voor het stimuleren van burgerinitiatief, de vier modellen voor de 'doedemocratie' (Hendriks, 2006) en de vier methoden voor het faciliteren van burgerinitiatieven in de buurt (Oude-Vrielink & Van de Wijdeven, 2011), blijkt de beste aanpak ter stimulering van duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief bij een gecombineerde aanpak van de traditionele, indirecte, instrumentele en directe persoonlijke benadering te liggen.

Dat betekent dat de overheid en alle aan de duurzame opgave verbonden bedrijven en instituties niet alleen bewoners meer ruimte voor eigen initiatief moeten geven, maar dat zij hun huidige werkwijze daarbij niet moeten laten varen, zij het dat ze deze anders moeten invullen. Een weloverwogen combinatie van de 'pendule'- en 'doe'-democratie heeft daarmee ten opzichte van 'consensus'- en 'kiezers'-democratie' duidelijk de voorkeur. Methodisch is het optimaliseren van omgevingscondities aan de hand van de 'vier methoden voor het faciliteren van burgerinitiatieven' onvoldoende, en zal burgerkracht ook aangevuld dienen te worden door professionals, vanuit hun functie en/of als koploper.

Uit de vier typeringen voor combinaties van burgerinitiatief in een professionele omgeving uit 'Divided we Stand' (Schwarz & Thompson, 1990) blijkt dat de afhankelijkheid van collectief gedrag een risicovol profiel heeft, maar ook dat die keuze kans op beter resultaat biedt. De boodschap van Schwarz en Thompson is daarom dat inzetten op collectief gedragen initiatief ook om een bandbreedte vraagt waarbinnen het initiatief wordt gerealiseerd, om slechte resultaten te voorkomen.

Dat sluit goed aan bij de conclusie van dit proefschrift. Professionals betrokken bij burgerinitiatieven dragen blijkbaar impliciet ook de verantwoordelijkheid te bewaken dat het burgerinitiatief niet ontspoort. Het zou goed zijn om voorafgaans hieraan doelstellingen en grenzen voor bewonersinitiatief op te stellen. En dan niet om dergelijk initiatief te beperken, maar om de eigen betrokkenheid vanuit de gewenste effectiviteit en als professionele instelling te bewaken.

Het vertrouwen dat we burgers volgens Heertje kunnen geven
Heertje (2013) stelt dat de denkbeelden van Spinoza (1632-1677) helpen het gedrag van burgers beter te begrijpen, ook als het gaat om duurzaam investeren (Heertje, 2013). Spinoza zou in zijn werken als filosoof en Nederlander volgens Heertje voor een vrije samenleving zijn op alle terreinen van het leven, omdat alleen dan de samenleving gestalte krijgt. 'Spinoza gaat daarbij uit van de mensen zoals ze zijn, niet van mensen zoals deze volgens een fictief en normatief schema behoren te zijn', aldus Heertje. Heertje stelt dat het economische gedrag van veel mensen in het Nederland van dit moment bewijst

dat de burger duurzaam wil investeren. Hypotheken worden afgelost en maatschappelijke problemen worden door burgers buiten de overheid om aangepakt. In een vrije economie zouden burgers volgens Heertje, conform de inzichten van Spinoza, meer zorg voor de natuur, leefbaarheid, milieu en cultuur dan nu hebben. Doordat economen moeite hebben om deze kwaliteiten in geld uit te drukken worden ze in maatschappelijke kosten-batenafwegingen onvoldoende meegenomen. Mensen zouden het, als het aan hen lag, anders doen, en met een ander resultaat, aldus Heertje. En daarmee in hun doen en denken dichter bij de visie van Spinoza in de buurt komen. Kortom, zonder het woord te gebruiken spreekt Heertje hiermee over burgerverantwoordelijkheid en burgerinitiatief. Heertje vraagt voor een meer duurzame economie voor meer vrijheid van handelen voor burgers. Volgens hem worden de condities voor burgers door bestuurlijke en economische professionals verkeerd ingekaderd.

Met deze reflectie en terugblik op het onderzoek, de resultaten en de eindconclusie, is te stellen dat volledige vrijheid van handelen voor burgers niet is weggelegd. Zij kunnen dat onvoldoende benutten ten bate van de gestelde doelen, en zoeken dat ook niet. Heertje heeft in deze gelijk dat de professional zich ten bate van een duurzame economie anders moet gaan opstellen. De professional zal daarvoor eerder andere dan vrije condities moeten creëren. Daarbij zal initiatief van de professional blijvend nodig zijn.

§ 7.5 Aanbevelingen voor verder onderzoek ook methodisch

Bij de start van het onderzoek werd de belangstelling voor het bundelen van de kennis op het gebied van sociaal bewonersinitiatief naar de duurzame opgave van woningen verbreed. Daarbij werd verondersteld dat duurzaam collectief bewonersinitiatief een nieuwe trend zou kunnen worden, zowel gezien de omvang van de opgave als vanuit een terugtredende overheid. Harde signalen waren er daarvoor op het moment van aanvang van het onderzoek nog niet. Mede daarom is er destijds voor gekozen om deze duale problematiek van sociaal en duurzaam collectief bewonersinitiatief als voornaamste hypothese tot uitgangspunt te nemen. Gedurende het onderzoek lijken beide opgaven relevanter en duidelijker geworden. Enerzijds heeft de overheid mede ten gevolge van de economische crisis van 2008 zich steeds meer teruggetrokken, ook als het om de ruimtelijke opgave gaat. Anderzijds wordt er door gemeenten, woningcorporaties, bouwbedrijven en de specialisten in de energiesector op steeds meer locaties aan mogelijkheden voor bewonersinitiatief gewerkt, zowel vanuit sociaal als duurzaam/technisch perspectief (§ 4.1).

Beide opgaven, die van sociaal en die van duurzaam collectief bewonersinitiatief, worden helaas nog maar sporadisch aan elkaar verbonden. De opgave ‘Energieneutraal

Heijplaat' (§ 6.2) toont dat daarvoor wel belangstelling bestaat. Feitelijk kan van een prille ontwikkeling hieromtrent in Nederland worden gesproken (§ 5.1). Dit maakt de probleemstelling van dit proefschrift zeer actueel.

Gezien de resultaten van de inventarisatie van duurzaam collectief bewonersinitiatief moet worden geconcludeerd dat het aantal duurzame bewonersinitiatieven in Nederland gedurende het onderzoek significant is toegenomen. Dit opent achteraf gezien de vraag of kwantitatief onderzoek in deze naast de gekozen methodiek van kwalitatief onderzoek niet mogelijk zou zijn geweest. Het onderzoek had qua onderbouwing van de conclusies daarmee een kwaliteitsslag kunnen krijgen.

De inventarisatie toont echter ook hoe pril de meeste duurzame bewonersinitiatieven in Nederland nog zijn. Het merendeel van de gevonden initiatieven ligt bovendien nog bij de professionals en zijn nog niet door bewonersgroepen overgenomen. Dat maakt ook dat van zo'n vervolgstap nu nog geen relevant onderzoeksresultaat is te verwachten. Voor toekomstig onderzoek is het aan te bevelen om de mogelijkheden van meer kwantitatief onderzoek in aanvulling op dit kwalitatief onderzoek naar duurzaam collectief bewonersinitiatief uit te voeren. Daarbij zou een duidelijker onderscheid tussen de inbreng van kopers versus huurders meegenomen kunnen worden, zodat het stimuleren van collectief bewonersinitiatief in deze meer wijkspecifiek kan worden opgepakt.

Ten aanzien van de keuze voor kwalitatief onderzoek (kwalitatief ex-ante onderzoek inplaats van kwantitatief ex-post onderzoek, dat zich op de dynamiek van een trend en de toekomstige ontwikkelingen daarvan richt) kan worden geconcludeerd dat deze onderzoeksmethode duidelijk resultaat heeft opgeleverd. Wel bleek tijdens het onderzoek dat de keuze voor kwalitatief onderzoek zich in het sociale onderzoeksdomein ten opzichte van de onderzoekstraditie van kwantitatief onderzoek toch blijkt te moeten verdedigen. Terwijl het toch een gerespecteerde onderzoeksmethode betreft met additionele voordelen. Daarmee voegt het onderzoek aan bestaand onderzoek nadere informatie en inzichten toe.

Het is goed om te vermelden dat bij kwalitatief onderzoek, anders dan bij statistische analysebenadering van veel kwantitatief onderzoek, de robuustheid en daarmee de significantie van het resultaat door verdieping tijdens groepsgesprekken tot stand komt. In hoeverre deze gesprekken tot een voldoende voldragen resultaat worden gebracht, dat de inbreng van aanwezigen zich gaat herhalen en dat door de reactiemogelijkheid op elkaar er voldoende verdieping plaatsvindt, is bij kwalitatief onderzoek dan ook relatief sterk afhankelijk van de gespreksleider, de analysemethode en de uitvoering daarvan. De praktijk heeft bewezen dat kwalitatief onderzoek daarmee betrouwbaar resultaat kan opleveren. Ervaring met de methode van werken is daarvoor wel nodig.

Daarom is de methode voor groepsgesprekken ontwikkeld door het CPI (verbonden aan de Erasmus Universiteit) voor het onderzoek gebruikt, mede omdat van de kennis en ervaring alsmde raad en daad van het CPI gebruik gemaakt kon worden. Nadeel van dergelijk kwalitatief onderzoek is wel dat het onderzoek niet reproduceerbaar is. Mede dankzij het CPI kon wel een duidelijke onderzoeksmethodiek worden gevolgd voor het voeren van de gesprekken en de analyses daarvan. Daarmee is het onderzoek volgbaar en navolgbaar geworden. Als extra controle zijn de verslagen van de gevoerde gesprekken door aanwezigen op verzoek geverifieerd. Dit is mede ter controle van de betrouwbaarheid van de data. Daarmee is deze wijze van onderzoek goed hanteerbaar geworden. Dit leidde in de gesprekken met bewoners tot voldoende diepgang met betrekking tot informatie over keuzen en de achterliggende beweegredenen.

Balie van faculteitsbibliotheek Bouwkunde TU Delft.

Literatuur

ABRAHAMSE, J. E. & NOYON, R. 2007. *Het oude en nieuwe bouwen,* Bussum, Thoth.

ADRIAANSE, C. 2006. Publieke familiariteit bindt in Buitenveldert. *City Journal,* 6, 14-19.

ADRIAANSE, C. 2008. Werken aan een goed sociaal klimaat in woonbuurten, uit Van Wijken Weten. Amsterdam: IOS Press.

AHRENSBACH, T. & BEUNDERMAN, J. 2011. *Compendium for the Civic Economy: What the Big Society should Learn from 25 Trailblazers,* Haarlem, Trancity Valiz.

ALEXANDER, C., ISHIKAWA, S. & SILVERSTEIN, M. 1978. *A Pattern Language: Towns, Buildings, Construction,* Oxford, University Press.

ALTMAN, I. & LOW, S. M. 1992. Human behavior and Environment. *Place attachment.* New York: Plenum Press.

ALVESSON, M. & SKÖLDBERG, K. 2009. *Reflexive methodology: New vistas for qualitative research,* Thousand Oaks, Sage Publications Ltd.

AMIN, A. & THRIFT, N. 2002. *Cities: reimagining the urban,* Cambridge (UK), Polity Press.

AMORY, E. 2007. *Florida 2007 excursie 1 - 7 april,* Huizen, AmoryJurriens.

AMSTERDAM 1998. *Bewoners van IJburg, profiel van 10.000 belangstellenden,* Amsterdam, Gemeente Amsterdam.

AMSTERDAM 2011. *Amsterdam beslist duurzaam, duurzaamheidsprogramma 2011-2014,* Amsterdam, Gemeente Amsterdam.

ARNSTEIN, S. R. 1969. A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners,* 35, 216-224.

ASHFORTH, B. E. 2001. *Role transitions in organizational life: An identity-based perspective,* Hillsdale, Lawrence Erlbaum.

ASHFORTH, B. E., KREINER, G. E. & FUGATE, M. 2000. All in a day's work: Boundaries and micro role transitions. *Academy of Management Review*, 472-491.

ATKINSON, R. & KINTREA, K. 2000. Owner-occupation, social mix and neighbourhood impacts. *Policy & Politics,* 28, 93-108.

AUNE, M. 2001. Bringing energy home, the domestication of Norwegian houses. Strassburg.

BAKKER, J., DENTERS, B. & KLOK, P. 2011. Welke burger telt mee(r) in de doe-democratie? *Beleid en Maatschappij,* 4, 12-16.

Author. 2013. Hoe Rotterdam voorop blijft lopen, andes denken creëert originele oplossingen. *NRC-Handelsblad 15 juni p. 8*.

BAUMAN, Z. 2001. *Community: seeking safety in an insecure world,* Cambridge (UK), Polity Press.

BECK, U., GIDDENS, A. & LASH, S. 1994. *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order,* Chicago, Stanford University Press.

BECKHOVEN, W. A. G. 2006. *Decline and Regeneration: Policy responses to processes of change in post-WWII urban neighbourhoods,* Utrecht, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.

BEEKERS, W. 2012. *Het bewoonbare land. Geschiedenis van de volkshuisvestingsbeweging in Nederland,* Amsterdam, Boom/SUN.

BEENDERS, R. 2010. *Vraaggestuurd bouwen: Een processtructuur voor de samenwerking tussen een particulier collectief en een marktpartij.* Master, TU Delft.

BEKER, M. 2003. *Inzicht in onvrede,* Amsterdam, SISWO.

BELL, P. A., GREEN, T., FISHER, J. D. & BAUM, A. 1978. *Environmental Psychology,* San Diego (Cal.), Harcourt College Publishers.

BENSON, H. H. 2000. *Socratic wisdom: the model of knowledge in Plato's early dialogues,* Oxford (USA), Oxford University Press.

BERG, A. E., BERG, M. & GIESEN, C. W. M. 2001. Van buiten word je beter: een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid. Wageningen: Alterra.

BIESTA, G. 2007. Why 'what works' won't work: Evidence based practice and the democratic deficit in educational research. *Educational theory,* 57, 1-22.

BIJDENDIJK, F. 2005. *Wonen in wanhoop, stedenbouw en architectuur van brandhaarden,* Amsterdam, Het Oosten.

BIRENBAUM-CARMELI, D. 1999. Love thy neighbor: sociability and instrumentality among Israeli neighbors. *Human Organization,* 58, 82-93.
BITTNER, E. A. C. & LEIMEISTER, J. M. Year. Why Shared Understanding Matters: Engineering a Collaboration Process for Shared Understanding to Improve Collaboration Effectiveness in Heterogeneous Teams. *In:* System Sciences (HICSS), 2013 46th Hawaii International Conference, 2013 Wailea, Maui, HI. IEEE, 106-114.
BLOKLAND-POTTERS, T. 1998. *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk,* Kampen, Kok Agora.
BLOKLAND-POTTERS, T. 2000. Unravelling three of a kind: Cohesion, community and solidarity. *The Netherlands journal of social sciences,* 36, 107-108.
BLOKLAND-POTTERS, T. 2005. 'Goeie buren houwen zich op d'r eigen': Interetnische verhoudingen, racisme en beleid voor achterstandswijken. *B&M 30* 2, 101 - 112.
BLOKLAND-POTTERS, T. 2006. *Het sociaal weefsel van de stad–cohesie, netwerken en korte contacten (oratie),* Rotterdam, Erasmus Universiteit.
BLOKLAND-POTTERS, T. & SAVAGE, M. 2008. *Networked urbanism social capital in the city Online resource,* Aldershot, Ashgate.
BLOKLAND, T. 2008. Ontmoeten doet er toe.
BOELENS, L. & HOOIMEIJER, P. 2010. Zelf bouwen in Nederland, 10 jaar experimenteren. Rotterdam: SEV.
BOERSEMA, J. J. 1998. factor vier, waarom niet hier. *TVVL Magazine,* 27/5, 12-16.
BOLT, G. & TER MAAT, R. 2005. Participatie in de buurt. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting, NIROV,* 6, 56-62.
BOLT, G. & TORRANCE, M. I. 2005. Stedelijke herstructurering en sociale cohesie. Den Haag: DGW/NETHUR.
BOONSTRA, B. 2009. Wijken die werken-de relatie tussen stedenbouwkundige kenmerken en wijkeconomie Hoofdrapport. Den Haag: Ministerie van VROM.
BOSMA, H. & WOUDT, J. P. 1998. *De Zaanse Smeltkroes,* Zaandam, ZVH.
BOUTELLIER, H. 2011. *De improvisatiemaatschappij,* Den Haag, Boom/Lemma.
BRIDGE, G. 2002. *The neighbourhood and social networks,* Swindon, ESRC Centre for Neighbourhood Research.
BRISSON, D. & USHER, C. L. 2007. The effects of informal neighborhood bonding social capital and neighborhood context on homeownership for families living in poverty. *Journal of Urban Affairs,* 29, 65-75.
BRUNDTLAND, G. 1987. UN Brundtland Commission Report: Our common future. Oxford (UK): Oxford University Press.
BUCK, N. 2001. Identifying neighbourhood effects on social exclusion. *Urban studies,* 38, 2251-2275.
BUCKNER, J. C. 1988. The development of an instrument to measure neighborhood cohesion. *American journal of community psychology,* 16, 771-791.
BURGERS, J. P. L., KOMTER, A. E. & ENGBERSEN, G. 2000. *Het cement van de samenleving: een verkennende studie over solidariteit en cohesie,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
BURR, W. R. 1972. Role transitions: A reformulation of theory. *Journal of Marriage and the Family,* 407-416.
BURTON, H. 2009. *Sustainable communities, the potential for eco-neighbourhoods,* London, Eartscan London.
CALTHORPE, P. 1993. *The next American metropolis: Ecology, community, and the American dream,* New York, Princeton Architectural Press.
CAMPBELL, C. & GILLIES, P. 2001. Conceptualising social capital for health promotion in small local communities: a micro-qualitative study. *Journal of community & applied social psychology,* 11, 329-346.
CBS 2009. het wonen overwogen, de resultaten van het woononderzoek Nederland 2009. Den Haag: Centraal Bureau Statistiek.
CHAN, J., TO, H. P. & CHAN, E. 2006. Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research,* 75, 273-302.
CHAVIS, D. M. & WANDERSMAN, A. 1990. Sense of community in the urban environment: A catalyst for participation and community development. *American journal of community psychology,* 18, 55-81.
CICERCHIA, A. 1996. Indicators for the measurement of the quality of urban life. *Social Indicators Research,* 39, 321-358.
CLARK, D. & CHADWICK, M. 2011. *Rough guide to community energy,* London, Rough Guide Ltd.
COHEN, M. D., MARCH, J. G. & OLSEN, J. P. 1972. A garbage can model of organizational choice. *Administrative science quarterly,* 17, 1-25.
COLEMAN, A. M. 1985. *Utopia on trial: vision and reality in planned housing,* Toronto, Longwood Pr Ltd.
CONKLIN, J. 2009. *Building shared understanding of wicked problems,* Chichester, John Wiley & Sons, Inc.
CORBOZ, A. 1992. De stedebouw van de 20ste eeuw, een profiel. *Archis,* 5, 49-52.
CPB 2009. Effecten van de kredietcrisis op klimaat- en energiebeleid. Den Haag: Centraal Bureau Statistiek.

CUBA, L. & HUMMON, D. M. 1993. A place to call home: Identification with dwelling, community, and region. *Sociological Quarterly,* 34, 111-131.
DALE STOEL, M. & MUHANNA, W. A. 2012. The dimensions and directionality of trust and their roles in the development of shared business–IS understanding. *Information & Management,* 49, 248-256.
DANIËLS, B. W. & ELZENGA, H. E. 2010. Aanvullende beleidsopties 'Schoon en Zuinig'. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.
DANIËLS, B. W. & FARLA, J. C. M. 2009. Optiedocument energie en emissies 2010/2011. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.
DAUTZENBERG, M. 2008. WMO in de buurt, leefbaarheid en sociale samenhang. Amsterdam: DSP-Groep.
DAUTZENBERG, M. 2009a. Thuisvoelen in de buurt, een kwalitatieve verkenning naar de beleving van sociale samenhang in wijken. Amsterdam: DSP-Groep.
DAUTZENBERG, M. 2009b. WMO in de buurt, evaluatie van negen buurttrajecten leefbaarheid en sociale samenhang. Amsterdam: DSP-groep.
DAUTZENBERG, M., KOLNER, C. & SOOMEREN, P. 2008. Sociale samenhang, mythe of must. Amsterdam: DSP-Groep.
DE-UITSPRAAK 2007. Carré Delfgauw, de achtergrond. *De Uitspraak.* Delfgauw: Carré.
DE BEUS, J. 2005. Een zeker idee van Nederland. Houten: Het Spectrum.
DE BOER, N. & VAN DER LANS, J. 2011. Burgerkracht, de toekomst van het sociaal werk in Nederland. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
DE GRAAF, K. & STEENKAMP, N. 2010. Langs de kanalen van Utrecht. *AM magazine,* 18, 131-133.
DE GROOT, C., MANTING, D. & BOSCHMAN, S. 2008. Een landsdekkend onderzoek: Verhuiswensen en verhuisgedrag in Nederland. Bilthoven: PBL.
DE GROOT, E., SPIEKMAN, M. & OPSTELTEN, I. 2006. Dutch Research into User Behaviour in Relation to Energy Use of Residences. *Natural gas.* Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.
DE HART, J., KNOL, F., MAAS - DE WAAL, C. & ROES, T. 2002. Zekere banden, sociale cohesie, leefbaarheid en vrijheid (Hart, J. de red.). Den Haag: SCP.
DE KAM, G. & NEEDHAM, B. 2003. Een hele opgave, over sociale cohesie als motief bij stedelijke herstructurering. *Partnership 24).* Nijmegen/Utrecht: DGW/NETHUR.
DE KLERK, L. 2010. Verstedelijking 5.0. *Rooilijn,* 24, 316-330.
DE WILDE, M. 2013. Àls meedoen pijn doet: affectief burgerschap in de wijk, Amsterdam, van Gennep.
DEBEN, P. & SCHUYT, K. 2000. *Sociale cohesie in Almere. Sociale samenhang in een jonge stad,* Amsterdam, Het Spinhuis.
DEKKER, K. & BOLT, G. 2005. Social cohesion in post-war estates in the Netherlands: Differences between socioeconomic and ethnic groups. *Urban studies,* 42, 2447-2470.
DEKKER, K. K. 2006. *Governance as glue: Urban governance and social cohesion in post-WWII neighbourhoods in the Netherlands,* Utrecht, KNAG/netherlands geographical Studies.
DEKKER, P., VAN HOUWELINGEN, P., DEN RIDDER, J. & VAN VLIET, L. 2013. Samen! - en met de overheid: de publieke opinie over solidariteit. Den Haag: SCP.
DIEPEN, A. M. L. & ARNOLDUS, M. M. 2003. *De woonvraag in de vraaggestuurde markt: Bouwstenen uit het woonmilieuanalyse-en leefstijlenonderzoek,* Amsterdam, DGW/NETHUR partnership.
DIEPENMAAT, H. 2009. Transitiemonitoring. Rotterdam: Drift, Erasmus University.
DIJST, M. 2008. *Honderd jaar geografie in Utrecht: Wisselende situaties in de netwerksamenleving,* Utrecht, Universiteit Utrecht.
DILTHEY, W. 1954. *The essence of philosophy,* Chapel Hill, University of North Carolina Press.
DOEVENDANS, K. 2006. Het 'wij' van de wijkgedachte: de biografie van een stedenbouwkundig subject. *Reflecties op het woondomein, Bouwstenenserie nr. 110.* Eindhoven: TU Eindhoven.
DOMS, K., GELISSEN, F. & HELLEMAN, G. 2008. *Sociaal en fysiek verbonden, het geheim van het hoe,* Rotterdam, KEI.
DOORN, C., VAN-ETTEN, Y. & GADEMAN, M. 2008. *Outreachend werken: Handboek voor werkers in de eerste lijn,* Bussum, Coutinho.
DRILL, A. W. N. 2009. Verkenning Schoon en zuinig, effecten op energiebesparing, hernieuwde energie en uitstoot van broeikasgassen. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
DUANY, A., PLATER-ZYBERK, E. & SPECK, J. 2001. *Suburban nation: The rise of sprawl and the decline of the American dream,* New York, North Point Press.
DUBBELING, M. 2012. Nederland na de olie. *Blauwe Kamer,* 5, 49-53.
DURKHEIM, E. 1893. *The division of labor in society,* New York, The Free Press.

DUYVENDAK, W. G. J. & HURENKAMP, M. 2004. *Kiezen voor de kudde: Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid,* Amsterdam, Van Gennep.
ECKHARDT, F. & CREMASCHI, M. 2011. *Changing Places: Urbanity, Citizenship, and Ideology in the New European Neighbourhoods*, Techne Press.
ECN 2006. Energie. Petten: ECN.
ECN 2010. Monitoring Schoon en Zuinig, stand van zaken. Petten: ECN.
ECORYS 2006. Evaluatie Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing 2000 t/m 2004 (ISV1). Rotterdam: Ecorys.
EDELENBOS, J. & KLIJN, E. H. 2006. Managing stakeholder involvement in decision making: A comparative analysis of six interactive processes in the Netherlands. *Journal of public administration research and theory,* 16, 417-446.
EIJK, P. 2003. *Vernieuwen mét water: Een participatieve strategie voor de gebouwde omgeving,* Delft, Eburon.
EKAMPER, P. & VAN HUIS, L. T. 2004. Verhuisredenen.; Verhuizingen vanwege veranderingen van de huishoudenssamenstelling. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau / Ministerie VROM.
ELKINGTON, J. 2004. Enter the triple bottom line. *The triple bottom line: Does it all add up,* 1-16.
ELSHTAIN, J. B. 1999. A call to civil society. *Society,* 36, 11-19.
ELSTER, J. 1998. *Deliberative democracy,* Cambridge (UK), Cambridge University Press.
EMANS, B. 1990. *Interviewen: theorie, techniek en training,* Groningen, Wolters-Noordhoff.
ENECO 2012. Heijplaat Energieneutraal. *Eneco Nieuwsbrief*.
ENGBERSEN, G. 2006. Sociale herovering en de emancipatie van de onderklasse. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
EVANS, M. & CATTELL, V. 2000. Place images, social cohesion and area regeneration in East London. *Rising East,* 4, 9-39.
EVENBLIJ, A. 2007. *Respect,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
FAINSTEIN, S. S. 2001. Competitiveness, cohesion, and governance: their implications for social justice. *International Journal of Urban and Regional Research,* 25, 884-888.
FEANTSA 2000. Policy statement, the role of social housing for social cohesion. Brussel: European Federation of National Organizations Working with the Homeless.
FISCHER, C. S. 1981. The public and private worlds of city life. *American Sociological Review,* 46, 306-316.
FISCHER, C. S. 1982. *To dwell among friends: Personal networks in town and city*, University of Chicago Press.
FLAP, H. 1999. Buurt of gemeenschap:'meeting'of 'mating'. *Völker, B. en R. Verhoeff (red.), Buren en buurten, publicatie,* 406, 11-33.
FORREST, R. & KEARNS, A. 2001. Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban studies,* 38, 2125-2143.
FOTH, M. & SANDERS, P. 2005. Social Networks in Inner-City Apartment Complexes and the Implications for the Residential Architecture of Public Space. *Proceedings Digital Cities: 2nd Int. Conf. on communities and Technologies.* Pennsylvania: Citeseer.
FOUCAULT, M. 1975. *Surveiller et punir,* Paris, Gallimard.
FOUCAULT, M. & KREMER-MARIETTI, A. 1969. *L'archéologie du savoir,* Paris, Gallimard.
FREEMAN, R. E. 2010. *Strategic management: A stakeholder approach,* Cambridge (UK), Cambridge University Press.
FRIELING, M. A., LINDENBERG, S. M. & STOKMAN, F. N. 2012. Collaborative Communities Through Coproduction: Two Case Studies. *The American Review of Public Administration,* 9, 22-47.
FRUG, G. E. 2001. *City making: Building communities without building walls,* New York, Princeton Univ Pr.
GALESLOOT, H. 2002. *Dragers & schragers: sleutelfiguren in de lokale samenleving,* Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek.
GARLAND, D. 2001. *The culture of control: Crime and social order in contemporary society,* Oxford (UK), Oxford University Press.
GAUSE, J. A. 2007. *Developing sustainable planned communities,* Los Angeles, Urban Land Institute.
GIDDENS, A. 2000. *The third way and its critics,* Stafford (Aus), Polity Press.
GILMAN, R. 1991. Guidelines for Eco-village Development. *Context,* 2.
GOWRICHARN, R. S. 2003. Sociale cohesie en culturele diversiteit. Tilburg: Un Tilburg, Bestuurskunde.
GRANOVETTER, M. S. 1973. The strength of weak ties. *ajs,* 78, 1360.
GRAY, B. 1989. *Collaborating: Finding common ground for multiparty problems,* San Francisco, Jossey-Bass.
GREENBAUM, S. D. & GREENBAUM, P. E. 1985. The ecology of social networks in four urban neighborhoods. *Social networks,* 7, 47-76.
GRUIS, V. 2010. De corporatie als katalysator. *Building & Business,* 2, 7.
GRUNDY, P. 2008. Shell energy scenarios to 2050. Den Haag: Shell Compagny.

HANSEN, R. 2001. Dreams of autarky. internet: Hanson.
HAYLETT, C. 2003. Culture, class and urban policy: reconsidering equality. *Antipode,* 35, 55-73.
HEBLY, A. & BOEKRAAD, C. 2004. Bouwen in de wederopbouwstad.
HEDMAN, L. & VAN HAM, M. 2012. *Understanding neighbourhood effects: Selection bias and residential mobility*, Springer.
Author. 2013. Spinoza's lessen voor het humaniseren van de wereld. *FD*.
HEIJS, W. 1999. Huishoudelijk energiegebruik: gewoontegedrag en interventiemogelijkheden (Onderzoek in opdracht van Novem BV). Eindhoven: TU Eindhoven.
HELMER, O. 1972. Analysis of the Future: The Delphi Method. Santa monica: Rad Corporation.
HENDRIKS, F. 2006. *Vitale democratie: theorie van democratie in actie,* Amsterdam, University Press.
HENDRIKS, F., TOPS, P. E. W. M. & REGENTES-VALKENBOS, B. 2002. *Het sloeg in als een bom: vitaal stadsbestuur en modern burgerschap in een Haagse stadsbuurt,* Dongen, Pijnenburg.
HIDALGO, M. C. & HERNANDEZ, B. 2001. Place attachment: Conceptual and empirical questions. *Journal of Environmental Psychology,* 21, 273-281.
HOEFNAGEL, M. 11 maart 2014 2014. *RE: Interview ondernemer Zorgboederij 'Henricus Hoeve'*. Type to SANDERS, F.
HOWARD, E. & OSBORN, F. J. 1965. *Garden cities of to-morrow,* Cambridge (Cal.), The MIT Press.
HULL, R. B., LAM, M. & VIGO, G. 1994. Place identity: symbols of self in the urban fabric. *Landscape and urban planning,* 28, 109-120.
HUYGEN, A. & DE MEERE, F. 2008. De invloed en effecten van sociale samenhang. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
HUYGEN, A., VAN MARISSING, E. & BOUTELLIER, H. 2012. Condities voor zelforganisatie. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
JACOBS, J. 1961. *The death and life of great American cities:the failure of town planning,* New York, Penguin in association with Jonathan Cape.
JEENINGA, H., UYTERLINDE, M. & UITZINGER, J. 2001. Energieverbruik van energiezuinige woningen: Effecten van gedrag en besparingsmaatregelen op de spreiding in en de hoogte van het reële energieverbruik. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.
JONKER, J., OOSTING, J. & VERHAGEN, H. 2013. *Inleiding: werken aan de WEconomy,* Deventer, Kluwer.
KAHN, L. 2012. *Tiny Homes: Simple Shelter,* Bolinas, Shelter publications.
KARLIS, G. 1998. Social cohesion, social closure, and recreation: the ethnic experience in multicultural societies. *Journal of Applied Recreation Research,* 23, 3-21.
KARSTEN, L., REIJNDORP, A. & VAN DER ZWAARD, J. 2006. *Stadsmensen: Levenswijze en woonambities van stedelijke middengroepen,* Apeldoorn, Spinhuis.
KATZ, D. & KAHN, R. L. 1978. *The social psychology of organizations,* New York, Wiley.
KATZ, P., SCULLY, V. J. & BRESSI, T. W. 1994. *The new urbanism: Toward an architecture of community,* Berkshire, McGraw-Hill Professional.
KEANE, C. 1991. Socio environmental determinants of community formation. *Environment and Behavior,* 23, 27.
KEARNS, A. & FORREST, R. 2000. Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban studies,* 37, 995.
KEARNS, A. & FORREST, R. 2001. Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban studies,* 38, 2125.
KEARNS, A. & PARKINSON, M. 2001. The significance of neighbourhood. *Urban studies,* 38, 2103-2110.
KENNEDY, J. 2009. *Actief burgerschap in Nederland: overpeinzingen van een Amerikaan,* Haarlem, SUN Trancity.
KIM, J. 2000. Creating Community: does the kentlands live up to its goals. *Places,* 13, 40-48.
KIM, J. & KAPLAN, R. 2004. Physical and psychological factors in sense of community: new urbanist Kentlands and nearby Orchard Village. *Environment and Behavior,* 36, 313.
KLEIJNEN, M. 2001. De trots van de plek. Rotterdam: TRS.
KLEINHANS, R. 2004. Social implications of housing diversification in urban renewal: A review of recent literature. *Journal of Housing and the Built Environment,* 19, 367-390.
KLEINHANS, R. 2005. *Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting,* Delft, DUP.
KLEINHANS, R. & KRUYTHOFF, H. 2002. herstructurering in het spoor van vertrekkers. 18 ed. Den Haag: VROM Ministerie.
KLEINHANS, R., VAN MARISSING, E. & OUWEHAND, A. 2008. *Van wijken weten (Beleid en praktijk in de stedelijke vernieuwing): De stille kracht van sociale samenhang:,* Amsterdam, IOS Press.
KORPELA, K. M. 1989. Place-identity as a product of environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology,* 9, 241-256.

KRIER, R., IBELINGS, H., GREENWOOD, F. & KRIER, K. A. B. 2003. *Town spaces,* Berlin, Birkhäuser.
KRUPAT, E. 1983. *A place for place identity,* Amsterdam, Elsevier Science.
KUIPER, D. T. & BREMMER, C. 1983. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij. *Aantekening over de christendemochratische inzet in de jaren.*
KUIPER, H. J. 2009. Consumentgerichte duurzame eEnergieconcepten. Enschede: University of Twente.
KUIPER, M., VAN DE VELDE, B. & ZUYDAM VAN, S. 2012. Leren van vermaatschappelijking in het Verenigd Koninkrijk, Australië en Scandinavië. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
KULLBERG, J., VAN DIJK, T. & KNOL, F. 2006. Investeren in een leefbare woonomgeving. Den Haag: SCP.
KWEE, L. & HACQUEBORD, L. 2009. Wonen en werken in de grote groene stad, van zelfbeheer tot stadsoase. *Wooninnovatie reeks.* ARKO
KYLE, G., GRAEFE, A. & MANNING, R. 2005. Testing the dimensionality of place attachment in recreational settings. *Environment and Behavior,* 37, 153.
LARSEN, L., HARLAN, S. L., BOLIN, B., HACKETT, E. J., HOPE, D., KIRBY, A., NELSON, A., REX, T. R. & WOLF, S. 2004. Bonding and bridging: Understanding the relationship between social capital and civic action. *Journal of Planning Education and Research,* 24, 64.
LEDEGANG, N. 2008. Sociale infrastructuur Vinexwijken scoort laag. *City Journal NICIS,* april, 13.
LEE, W. H. & SCOTT, W. G. 2000. *Distributed Power Generation Planning and Evaluation,* New York, Marcel Dekker, Inc.
LEIDELMEIJER, K. & VAN KAMP, I. 2003. Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid; naar een begrippenkader en conceptuele inkadering. Amsterdam: RIO Research en Advies BV.
LEIDELMEIJER, K. & VAN KAMP, I. 2004. Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid; naar een begrippenkader en conceptuele inkadering. Amsterdam: RIGO Research en Advies BV.
LENOS, S., STURM, P. & VIS, R. 2006. *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quick scan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006-2010,* Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek.
LEONARD, M. 2004. Bonding and bridging social capital: Reflections from Belfast. *Sociology,* 38, 927.
LEVITT, M. J. 1991. Attachment and close relationships: A life-span perspective. *Intersections with attachment,* 183-205.
LEWIN, K. 1951. *Field theory in social science: selected theoretical papers,* New York, Harper.
LINDSEY, L. L. & CHRISTIE, S. 1997. *Gender roles,* Upper Saddle River, Prentice Hall.
LOW, S. 2003. *Behind the gates: Life, security, and the pursuit of happiness in fortress America,* New York, SciELO Chile.
LUB, V., VAN ARUM, S. & SPRINKHUIZEN, A. 2009. Voor het verval. Belemmeringen en voorwaarden voor vroegsignalering en bewonersparticipatie. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice,* 18, 62-82.
LUIJTEN, A. & LOERMANS, M. 2010. Rondfietsen op IJburg. *AM magazine.* Nieuwegein: AM.
LUIJTEN, A., VAN GRIENDT, B., VAN ESTRIK, G. & BONTKES, I. 2010. *Consument en duurzaamheid.*
LUKACS, J. 2009. The capacity of regeneration for social change. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
LUPI, T. 2005. Community light: Territorial ties and local participation in a new suburban area. *Doing, thinking, feeling home: the mental geography of residential environments.* Delft: OTB.
LUPI, T. 2008. *Buiten wonen in de stad, de maakbaarheid van IJburg,* Amsterdam, Aksent Academis Publishers.
MALOUTAS, T. & MALOUTA, M. P. 2004. The glass menagerie of urban governance and social cohesion: concepts and stakes/concepts as stakes. *International Journal of Urban and Regional Research,* 28, 449-465.
MANNAERTS, A. A. J., KEUSS, P. J. G. & HOOPEN, G. 1990. *Omgevingspsychologie: steden, fabrieken en kantoren, woningen, landschappen, snelwegen, ontwerpen,* Leiden, Swets & Zeitlinger.
MARYANSKI, A. & TURNER, J. H. 1992. *The social cage: Human nature and the evolution of society,* Palo Alto, Stanford University Press.
MCCAMANT, K. M. & DURRETT, C. R. 2011. *Creating Cohousing: Building Sustainable Communities,* Gabriola Island, New Society Publishers.
MCMILLAN, D. W. & CHAVIS, D. M. 1986. Sense of community: A definition and theory. *Journal of community psychology,* 14, 6-23.
MEADOWS, D. H., RANDERS, J. & BEHRENS III, W. W. 1972. *The Limits to Growth: A Report to The Club of Rome (1972),* New York, Universe Books.
MEEGAN, R. & MITCHELL, A. 2001. 'It's Not Community Round Here, It's Neighbourhood': Neighbourhood Change and Cohesion in Urban Regeneration Policies. *Urban studies,* 38, 2167-2194.
MELTZER, G. 2005. *Sustainable community, learning from the cohousing model,* Victoria (Canada), Trafford Publishing

MICHEL, H. 2006. communities. *In:* SANDERS, F. C. (ed.) *Reflecties op het woondomein, Bouwstenenserie 110.* Eindhoven: TU Eindhoven.
MINISTERIE van AZ 2009. Verantwoordingsbrief 2009, Minister-President Ministerie Algemene Zaken. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van AZ 2013a. Code maatschappelijke participatie. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van AZ 2013b. Troonrede 2013. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BZK & HUURPARTNERS 2012. Convenant Energiebesparing Huursector. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BZK & PARTNERS 2012. Lente-akkoord Energiezuinige Nieuwbouw Herijkt. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BIZA 2009. Handvest: verantwoord burgerschap. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BIZA 2011a. Blok voor Blok. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BIZA 2011b. Plan van aanpak energiebesparing gebouwde omgeving. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BIZA 2012. Convenant Meer met Minder. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van BIZA & VNG 2011. Experimenteren met burgerinitiatief. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van EZ 2011a. Energierapport 2011.
MINISTERIE van Z 2011b. Green Deals. den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van EZ 2011c. Regeling stimulering duurzame energie. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van EZ 2011d. SDE Beschikkingen 2011. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van EZ 2012. Openstelling SDE+ 2012. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van EZ 2013. Nationaal Energieakkoord voor Duurzame Groei. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM 1997. Woonverkenningen MMXXX. Wonen in 2030. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM 2000. Mensen, wensen, wonen, wonen in de 21e eeuw. *Ministerie van VROM, Den Haag.* Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM 2004. Prestaties woningcorporaties op basis van jaarverslagen 2003. Den Haag: Ministerie VROM.
MINISTERIE van VROM 2007a. Nieuwe energie voor het klimaat, werkprogramma 'schoon en zuinig'. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM 2007b. Van prachtwijk naar krachtwijk. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM 2009a. Innovatieprogramma Klimaatneutrale Steden. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM 2009b. Klimaat- en Energieakkoord tussen Rijk en provincies 2009-2011. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM & AEDES 2009. Convenant Energiebesparing corporatiesector. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van VROM & NEPROM 2008. Lente-akkoord, energiebesparing in de nieuwbouw. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van WWI 2009. Gebouwde omgeving, innovatieagenda energie. Den Haag: Rijksoverheid.
MINISTERIE van WWI 2010. Voortgangsrapportage Wijkenaanpak 2010. Den haag: Rijksoverheid.
MITCHELL, D. 2000. *Cultural geography: A critical introduction,* Hoboken (New Jersey), Wiley-Blackwell.
MOBACH, I. & DE HOOP, J. A. 2009. Digipanel over duurzame energie, kwalitatief onderzoek onder consumenten naar duurzame energie. Maastricht: EEST.
MOSS, P. A., PHILLIPS, D. C., ERICKSON, F. D., FLODEN, R. E., LATHER, P. A. & SCHNEIDER, B. L. 2009. Learning from our differences: A dialogue across perspectives on quality in education research. *Educational Researcher,* 38, 501-517.
MUL, J. 2007. Wil de burger wel kiezen. *In:* SERIE, J. (ed.). CPI Rotterdam.
MULDER, K. 2008. Buurtbewoners in balans. Den Haag: Rijksoverheid (VROM).
MURIE, A. & MUSTERD, S. 2004. Social exclusion and opportunity structures in European cities and neighbourhoods. *Urban studies,* 41, 1441-1459.
NEWMAN, O. 1972. *Defensible space,* New York, Macmillan.
NEWNRG 2009. Parels, lokale duurzame energiebedrijven in Nederland. Den Haag: Senter Novem.
NRC-HANDELSBLAD 1999. Atlas van de Nederlandse steden. Rotterdam: NRC-Handelsblad.
OBERWITTLER, D. Year. Social Exclusion and Youth Crime in Europe–The Spatial Dimension. *In*, 2007 Monsey. Criminal Justice Press, 27.
OOSTERLING, H. 2009. Woorden en daden. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
OSKAM, A. W. 1993. Woonmileu IJburg. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
OSSEWAARDE, R. & VAN GENUGTEN, M. L. 2010. Keuzevrijheid. *Bestuurskunde,* 19, 2-4.
OSTENDORF, W., MUSTERD, S. & DE VOS, S. 2001. Social mix and the neighbourhood effect. Policy ambitions and empirical evidence. *Housing Studies,* 16, 371-380.

OUDE-VRIELINK, M. J. & VAN DE WIJDEVEN, T. 2011. Ondersteuning in vieren. *Beleid en Maatschappij,* 38, 4.
OUDE-VRIELINK, M. J. & VERHOEVEN, I. 2011. Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid. *Beleid en Maatschappij,* 38, 4.
OUDE VRIELINK, M. & WIJDEVEN, T. 2008. Bewonersinitiatieven: een prachtkans voor wijken? *Bestuurswetenschappen,* 62, 66-83.
OUWEHAND, A. 2002. *Een sociale wijkvisie als basis,* Rotterdam, NIDO Programma Duurzame Stedelijke vernieuwing.
OUWEHAND, A. 2006. Joint physical and social neighbourhood transformation. *Sustainable neighbourhood transformation.* Amsterdam: Ios Pr Inc.
OVERBEEK, M. M., SOMERS, B. N. & VADER, J. 2008. *Landschap en burgerparticipatie,* Utrecht, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.
PACIONE, M. 1990. Urban liveability: a review. *Urban Geography,* 11, 1-30.
PAHL, R. E. 2009. The search for social cohesion: from Durkheim to the European Commission. *European Journal of Sociology,* 32, 345-360.
PARK, R. E., BURGESS, E. W. & MAC-KENZIE, R. D. 1984. *The city,* Chicago, University of Chicago Press.
PATTON, M. Q. 2002. *Qualitative research and evaluation methods,* London, Sage Publications, Inc.
PERMENTIER, M. G. 2009. *Reputation, neighbourhoods and behaviour.* Utrecht University, Royal Dutch Geographical Society.
PERMENTIER, M. G., VAN HAM, M. & BOLT, G. 2007. Behavioural responses to neighbourhood reputations. *Journal of Housing and the Built Environment,* 22, 199-213.
POPPER, K. R. 1959. *The logic of scientific discovery,* London, Hutchinson.
PRIEMUS, H., KALLE, E. F. M., TEULE, R. B. J. & BREUKING, V. 1997. *De stedelijke investeringsopgave: naar vitale, ongedeelde en duurzame steden in Nederland,* delft, Delftse Universitaire Pers.
PRIEMUS, H. & PHILIPSEN, E. 1999. *Herstructurering van stadswijken: meer dan woningen alleen,* Delft, Delft University Press.
PROSHANSKY, H. M. 1978. The city and self-identity. *Environment and Behavior,* 10, 147.
PUDDIFOOT, J. E. 2002. Exploring 'personal' and 'shared' sense of community identity in Durham City, England. *Journal of community psychology,* 31, 87-106.
PULLENS, N. 2013. Collectief Particulier Opdrachtgeverschap. University of Utrecht.
PUNTAMBEKAR, S. 2006. Analyzing collaborative interactions: divergence, shared understanding and construction of knowledge. *Computers & Education,* 47, 332-351.
PUTNAM, R. D. 1995. Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of democracy,* 6, 65-65.
PUTNAM, R. D., LEONARDI, R. & NANETTI, R. Y. 1994. *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy,* Seattle (USA), Princeton university press.
QU, L. L. & HASSELAAR, E. 2011. *Making Room for People: Choice, voice and liveability in residential places,* Amsterdam, Techne Press.
REGISTER, R. 2006. *Ecocities: Rebuilding cities in balance with nature,* Gabriola Island (Can.), New Society Pub.
REIMERINK, L. 2010. Nachhaltiges experiment: zwischenbilanz nach dreizehn jahren. *DW,* 5, 10-11.
RELPH, E. & CHARLES, E. 1976. *Place and placelessness,* London, Pion London.
RIESMAN, D., GLAZER, N. & DENNY, R. 1950. *The Lonely Crowd,* New Haven, Yale University Press.
RIGER, S. & LAVRAKAS, P. J. 1981. Community ties: Patterns of attachment and social interaction in urban neighborhoods. *American journal of community psychology,* 9, 55-66.
RIJMAN, E. , KLOMP, J.,LIESKER, B., 2005. Wij zijn een uitstervend ras: hoe de vooruitgang toesloeg in Vissershop. *PS van de Week 7* mei 2005.
RIMMELZWAAN, R. D. 2012. Participatie, de brug tussen bewoners en woningcorporatie. Hoe bouw je deze brug en hoe blijft hij intact? Utrecht: University Utrecht.
RMO 2003. Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
RMO 2005. Niet langer met de rug tegen elkaar. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
RMO 2011. Nieuwe ronde, nieuwe kansen; sociale stijging en daling in perspectief. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
RMO 2012. Mind the trap, reflectie op het advies 'in vertrouwen'van de Raad voor het openbaar bestuur. *Rob.* Den Haag: Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling.
RMO 2013a. rondje voor de publieke zaak, pleidooi voor sociale ervaring. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
RMO 2013b. terugtreden is vooruitzien, maatschappelijke veerkracht in het publieke domein. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

RMO 2013c. Van rechtsgrond tot grondrecht, sociale wetgeving en het dillemma van particulariteit (1840-1960). Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
ROGERS, E. M. 2003. *Diffusion of innovations,* New York, Free Press.
ROMBOUTS, T. 2001. Mensen vooral ook sociaal sterker maken. Rotterdam: TRS.
ROO, G. & VOOGD, J. H. 2004. *Methodologie van planning: over processen ter beinvloeding van de fysieke leefomgeving,* Bussum, Coutinho.
ROORDA, C. 2012. Inspiratie uit doorbraken. Rotterdam: Erasmus Universiteit DRIFT.
ROORDA, C., BROERS, W., VAN EIJNDHOVEN, J., KIMMAN, J., KORTMAN, J., LOORBACH, D., MANDERS, H. & TIEKSTRA, C. 2011. Analyse koplopersprojecten, praktijkervaringen en aanbevelingen uit interviews en lietratuur. Den Haag: DGO.
ROTMANS, J. 2003. *Transitiemanagement: sleutel voor een duurzame samenleving,* Assen, Uitgeverij Van Gorcum.
ROTMANS, J. 2005. Maatschappelijke Innovatie. Rotterdam: Erasmus University DRIFT.
ROTTERDAM 2007. Rotterdam Climate Initiative. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
ROTTERDAM 2011. Energieneutraal Heiplaat contract. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
RUIS, M. J. 1996. *Visies op infrastructuur en duurzaamheid: inventarisatie van onderzoeksvragen,* Rotterdam, Erasmus Studiecentrum voor Milieukunde, Erasmus Universiteit.
RUMING, K. J., MEE, K. J. & MCGUIRK, P. M. 2004. Questioning the rhetoric of social mix: courteous community or hidden hostility? *Australian Geographical Studies,* 42, 234-248.
RYAN, R. L. 2005. Exploring the effects of environmental experience on attachment to urban natural areas. *Environment and Behavior,* 37, 3.
SANDERS, F. C. 2006a. Consumenten in het woondomein: kansen voor hedendaagse communities. *In:* SANDERS, F. C. (ed.) *reflecties op het woondomein, Bouwstenenserie nr. 110.* Eindhoven: TU Eindhoven.
SANDERS, F. C. 2006b. Debat aangaande boek 'Reflecties op het Woondomein'.
SANDERS, F. C. 2006c. Identiteit in het woondomein: woonassertiviteit en sociale cohesie *In:* SANDERS, F. C. (ed.) *Reflecties op het woondomein, Bouwstenenserie nr. 110.* Eindhoven: TU Eindhoven.
SANDERS, F. C. 2006d. *Reflecties op het woondomein, essay bundle,* Eindhoven, TU Eindhoven.
SANDERS, F. C. 2007. Housing policy and community, a Dutch perspective. *Integrative Anthropology, International Medical and Philosophical Magazine, Ukraïne,* 2007 nr. 1 (9), 69 - 78.
SANDERS, F. C. 2009a. Resident-groups taking over the role of professionals, our new hope in sustainable-energy real-estate programs. *Role-Change; new roles, new challenges.* Noordwijk: TU Delft RE&H.
SANDERS, F. C. 2009b. Sociale duurzaamheid in wijken als nieuwe woonparadigma. Rotterdam: CPI-Rotterdam.
SANDERS, F. C. 2010a. Sociaal duurzame wijken, zoektocht of uitdaging. *VHV.*
SANDERS, F. C. 2010b. Sustainable Housing Production, thanks to the economic crises. *ENHR 2010 Congres-book.* Istanbul: ENHR.
SANDERS, F. C. & BIELEMAN, B. 2007. Condities voor sociale-cohesie, een casestudy in Vissershop Zaandam. Groningen: Intraval.
SANDERS, F. C. & DAUTZENBERG, M. 2010. Ontmoetingsplekken, fundament voor houdbare wijken. *NIROV Volkshuisvesting,* 5, 43-47.
SARASON, S. B. 1974. *The psychological sense of community: Prospects for a community psychology,* San Francisco (USA), Jossey-Bass.
SCHINKEL, W. 2010. The virtualization of citizenship. *Critical Sociology,* 36, 265-283.
SCHNABEL, P. 1999. *Individualisering en sociale integratie,* Nijmegen, SUN.
SCHNABEL, P. 2000. Vergroting van de maatschappelijke cohesie door versterking van de sociale infrastructuur: Probleemverkenning en aanzet tot beleid. *In:* (RED., R. H. E. J. M. (ed.) *In de marge, het sociaal debat.*
SCHNABEL, P., BIJL, R. & DE HERT, J. 2008. Betrekkelijke betrokkenheid, studie in sociale cohesie. Den Haag: SCP.
SCHRAM, A. 2006. Fragmenten van community in de poreus geworden stad, San José tussen verstrooien en omheinen. *Reflecties op het woondomein, Bouwstenenserie 110.* Eindhoven: TU Eindhoven.
SCHREIJNDERS, R. 1991. *De droom van Howard, het verleden en de toekomst van de tuindorpen.,* Rijswijk, Elmar.
SCHREUDERS, H. & BOONSTRA, B. 2010. Zelfbouw biedt kansen voor de stad. *ROMagazine,* 10.
SCHUYT, K. & SCHUYT, C. J. M. 2006. *Steunberen van de samenleving: sociologische essays,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
SCHWARZ, M. & THOMPSON, M. 1990. *Divided we stand: Redefining politics, technology and social choice,* Pennsylvania, Univ of Pennsylvania Pr.

SCOTT, B. & NEIL, T. 2009. *Designing web interfaces: Principles and patterns for rich interactions,* Sabastopol (USA), O'Reilly.
SENNETT, R. 1992. *Conscience of the eye the design and social life of cities (paperback),* New York, Norton.
SEV 2011. Otterpleinen: Moderne stadsbiotopen. Rotterdam: SEV.
SHAFER, J. 2012. *The small house book,* Internet, KIndle edition.
SHUMAKER, S. A. & TAYLOR, R. B. 1983. Toward a clarification of people-place relationships: A model of attachment to place. *Environmental psychology: Directions and perspectives*, 219-251.
SINGELENBERG, J., VAN DER WAL, G. & VAN LUIT, V. 2008. *De vrijblijvendheid voorbij, sociale stijging in de praktijk,* Rotterdam, KEI, SEV en Woonnetwerk.
SMEETS, J. 2006. Woonmilieu, leefstijl en levensloop. *Reflecties op het woondomein, Bouwstenenserie 110.* Eindhoven: TU Eindhoven,.
SPIJKERMAN, P. & HUISMAN, J. 2001. *Droomhuizen,* Blaricum, V+ K Publishing.
STALNAKER, R. 2002. Common ground. *Linguistics and Philosophy,* 25, 701-721.
STEIN, A. A. 1976. Conflict and cohesion: A review of the literature. *Journal of Conflict Resolution,* 20, 143.
STEYAERT, J. 2006. Woonassertiviteit en burgerschap, een gelukkig huwelijk. Eindhoven: TU Eindhoven.
STRUYK, R. J. & ANGELICI, K. 1996. The Russian dacha phenomenon. *Housing Studies,* 11, 233-250.
SUAREZ, I. 2007. Kijk op de wijk 2, Haarlemmermeer. Haarlemmermeer: Haarlemmermeer city.
SWANBORN, P. G. 1999. *Evalueren,* Amsterdam, Boom.
SWIERSTRA, T. & TONKENS, E. 2008. *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
TALEB, N. N. 2008. *De Zwarte Zwaan: De impact van het hoogst onwaarschijnlijke,* Amsterdam, Uitgeverij Nieuwezijds.
TEUNE, W. & JEURISSEN, I. 2003. Wonen in Amsterdam, wijken waaronder IJburg. Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
THOMÉSE, F. & VAN TILBURG, T. 2000. Neighbouring networks and environmental dependency: Differential effects of neighbourhood characteristics on the relative size and composition of neighbouring networks of older adults in the Netherlands. *Ageing and Society,* 20, 55-78.
THOMSEN, A. 2004. *Sloop en sloopmotieven tussenrapportage enquête sociale huursector,* Delft, TU Delft faculteit bouwkunde.
TJALLINGII, S. P. 1995. *Ecopolis; strategies for ecologically sound urban development,* Leiden, Backhuys Pub.
TONKENS, E. H. 2006. De bal ligt bij de burger, burgerschap in een pluriforme dynamische samenleving. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
TONKENS, E. H. 2009. *Tussen onderschatten en overvragen: actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk,* Haarlem, SUN Trancity.
TÖNNIES, F. 1887. *Gemeinschaft und gesellschaft (tr),* Mineola (NY), Courier Dover publ.
TUAN, Y. F. 1974. *Topophilia,* New York, Columbia University Press.
TURNER, M. A. 1993. Limits on neighborhood choice: Evidence of racial and ethnic steering in urban housing markets. *Clear and convincing evidence: Measurement of discrimination in America,* 117, 125-36.
UITERMARK, J. 2012. Vormgeven aan de spontane stad. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
UITERMARK, J. & DUYVENDAK, J. W. 2006. Sociale integratie, straataanpak in de praktijk: Ruimte maken voor straatburgerschap. *B3.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
UNFCCC 1997. Kyoto protocol to the united nations framework convention on climate change. New York: United Nations.
UTRECHT. 1996. Ontwikkelingsplan Hoograven en Tolsteeg.
VAN ANKEREN, M., TONKENS, E. H. & VERHOEVEN, I. 2010. *Bewonersinitiatieven in de krachtwijken van Amsterdam,* Amsterdam, Hogeschool van Amsterdam / Universiteit van Amsterdam.
VAN BEEK, K., HAM, M. & ZONDEROP, Y. 2006. *De sociale agenda, uit '30 plannen voor een beter Nederland',* Amsterdam, Volkskrant/Meulenhoff.
VAN BERGEIJK, E. 2009. Wijkvoorzieningen doen er echt toe. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting, NIROV,* 2, 48-54.
VAN BUUREN, M. W. & EDELENBOS, J. 2005. *'Polderen over de feiten': waar komt het vandaan en wat levert het op?,* Rotterdam, Erasmus Universiteit.
VAN DALE 1976. Groot woordenboek der Nederlandse Taal. Den Haag: Martinus Nijhoff.
VAN DE WIJDEVEN, T. 2012. *Doe-democratie,* Delft, Eburon.
VAN DE WIJDEVEN, T., HENDRIKS, F. & OUDE-VRIELINK, M. J. 2010. *Burgerschap in de doe-democratie,* Den Haag, Nicis Institute.

VAN DEN BERG, E. & VAN HOUWELINGEN, P. 2011. Informele groepen, verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie. Den Haag: SCP.
VAN DER AA, J. H. 2005. Een veilige en prettige buurt maken we samen. Amsterdam: Buurt Management Nederland.
VAN DER GRAAF, P., BOONSTRA, N. & BOS, I. R. 2006. Buurtcontact in Leiden Zuidwest. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
VAN DER GRAAF, P. & DUYVENDAK, J. W. 2009a. *Thuis voelen in de buurt: een opgave voor stedelijke vernieuwing: een vergelijkend onderzoek naar de buurthechting van bewoners in Nederland en Engeland,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
VAN DER GRAAF, P. G. & DUYVENDAK, J. W. 2009b. Thuisvoelen in stedelijke vernieuwing. *Themanummer emoties in de sociologie,* 5, 261.
VAN DER HEIJDEN, J., VAN DAM, R., VAN NOORTWIJK, R., SALVERDA, I. & VAN ZANTEN, I. 2011. Experimenteren met burgerinitiatief: van doe-het-zelf naar doe-het-samen maatschappij. *Den Haag*.
VAN DER HORST, H., KULLBERG, J. & DEBEN, L. 2001. Wat wijken maakt, de wording van functionele, sociale en expressieve kwaliteiten van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord. *Delft: DGVH/Nethur partnership*.
VAN DER LAAN, K. 11 maart 2014 2014. *RE: Interview ondernemer biologische boerderij 'De Beekhoeve'* Type to SANDERS, F.
VAN DER LAND, M. 2004. *Vluchtige verbondenheid: stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
VAN DER LANS, J. 2003. Het Woningrijk van de Bloemstraters. Amersfoort: Alliantie.
VAN DER LEE, I. 2006. *Sloophamer Schatkamer,* Amsterdam, Ida van der Lee.
VAN DER PENNEN, T., HELLEMAN, G. & OUWEHAND, A. 2008. *Fysieke en sociale domein, van wijken weten: beleid en praktijk in de stedelijke vernieuwing; ,* Amsterdam, IOS Press.
VAN DER VALK, A. J. J. & MUSTERD, S. 1998. *Leefbare steden en een duurzame omgeving,* Assen, Van Gorcum.
VAN DER ZEE, F. 2004. *Kennisverwerving in de empirische wetenschappen: de methodologie van wetenschappelijk onderzoek,* Groningen, Bureau voor Markt-Onderzoek en Organisatie-Ontwikkeling.
VAN DORST, M. J. 2005. *Een duurzaam leefbare woonomgeving: fysieke voorwaarden voor privacyregulering,* Delft, Eburon Uitgeverij BV.
VAN DUIVENBODEN, H. P. M. 2004. *Diffuse domeinen: over ICT, beleid, uitvoering en interbestuurlijke samenwerking*, Lemma.
VAN DUIVENBODEN, H. P. M. 2009. Voorbij het stenen tijdperk. Rotterdam: CPI.
VAN EIJK, G. & SCHREUDERS, H. 2011. Een plek om vreemden te herkennen. *AGORA*, 4.
VAN ENGELDORP-GASTELAARS, R. 1999. Nieuwe trends in de verhuisbehoeften. Nieuwegein: NVM.
VAN ESBROEK, E., VERWER, S., SCHALKWIJK, J. & N, D. G. 2013. Duurzaamheidscoalities buiten Amsterdam. Amsterdam: Kennisnetwerk Amsterdam.
VAN ESTRIK, G. J. B. 2009. *Baat het niet, dan gaat het niet! Een landelijk consumentenonderzoek naar de markt- en prijsacceptatie van energiezuinige nieuwbouwwoningen in Nederland.*, Un. of Greenwich.
VAN GAMEREN, D. E., VINK, J. & VOLLAARD, P. 2012. *Het ecohuis: typologieën van ruimte, bouwen en wonen,* Rotterdam, NAi Uitgevers.
VAN GENNEP, A. 2010. The Rites of Passage: Conclusions. *Ritual and Belief: Readings in the Anthropology of Religion,* 4, 104.
VAN GUNSTEREN, H. R. 1998. *A theory of citizenship: Organizing plurality in contemporary democracies,* Boulder, Westview Press.
VAN HAL, A. 2009. Integratie belangen mens en milieu. Rotterdam: CPI.
VAN HAM, M. & KEERS, G. 2010. Collectief particulier Opdrachtgeverschap: markt voor bouwers. Amsterdam: RIGO.
VAN HULST, M. & HENDRIKS, F. 2011. Pilot Bewonersmonitor Krachtwijken. Tilburg: Tilburg University.
VAN HULST, M. J., KARSTEN, N., GEURTZ, J. C. H. C., BOLUIJT, B., HENDRIKS, F., SCHAAP, L. & WASSINK, D. A. J. 2009. Nogmaals aandacht voor bewonersparticipatie. Tilburg: Universiteit van Tilburg.
VAN KAMP, P. & VAN ERP, S. 2004. *Aannemen of waarnemen?, een dynamische kijk op sociaal kapital,* Tilburg, PON Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord Brabant.
VAN KEMPEN, R. 1999. Onderzoek en het grotestedenbeleid, inventarisatie en knelpunten. Den Haag: Ministerie BZK.
VAN KEMPEN, R. & BOLT, G. 2003. Tussen fysiek en sociaal, een literatuuronderzoek naar de relatie tussen fysieke en sociale verschijnselen in steden. Den Haag: opdracht van NWO en het Kenniscentrum Grote Steden.
VAN KEMPEN, R. & PRIEMUS, H. 1999. *Stadswijken en herstructurering,* Assen, Van Gorcum.

VAN KEMPEN, R. & VAN BECKHOVEN, E. 2004. Towards more social cohesion in large post-WWII housing estates? A case study in Utrecht, the Netherlands. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Geosciences, Urban and regional research centre Utrecht.
VAN KEMPEN, R. & VAN BECKHOVEN, E. 2005. *Large housing estates in Utrecht, the Netherlands: Opinions of residents on recent developments,* Utrecht, Utrecht University, Faculty of Geosciences, Urban and regional research centre Utrecht.
VAN KEMPEN, R., VAN BECKHOVEN, E., MUSTERD, S., OSTENDORF, W. & AALBERS, M. 2003. Large housing estates in the Netherlands: overview of developments and problems in Amsterdam and Utrecht. Utrecht: Faculty of Geosciences, Utrecht University, Urban and Regional research centre Utrecht.
VAN LIEDEKERKE, L. 2005. Sociaal Kapitaal. *Ethische Perspectieven,* 10, 264-270.
VAN MARISSING, E. 2008. Buurten bij beleidsmakers: stedelijke beleidsprocessen, bewonersparticipatie en sociale cohesie in vroeg-naoorlogse stadswijken in Nederland. *Netherlands Geographical Studies.* Utrecht: Utrecht University, Royal Dutch Geographical Society.
VAN MARISSING, E., BOLT, G. & VAN KEMPEN, R. 2005. Onbedoelde vormen van sociale cohesie. *Rooilijn,* 38, 213-218.
VAN MARISSING, E., BOLT, G. & VAN KEMPEN, R. 2006. Urban governance and social cohesion: effects of urban restructuring policies in two Dutch cities. *cities,* 23, 279-290.
VAN MARISSING, E., BOLT, G. S. & VAN KEMPEN, R. 2004. Stedelijk beleid en sociale cohesie in twee herstructureringswijken: Nieuw-Hoograven (Utrecht) en Bouwlust (Den Haag). Utrecht: URU/Corpovenista.
VAN RAAIJ, W. F. & VERHALLEN, T. M. M. 1983a. A behavioral model of residential energy use. *Journal of economic psychology,* 3, 39-63.
VAN RAAIJ, W. F. & VERHALLEN, T. M. M. 1983b. Patterns of residential energy behavior. *Journal of economic psychology,* 4, 85-106.
VAN SCHIJNDEL, R. & VAN DER DOES, P. 2008. Vissershop ' Sloophamer-Schatkamer'. Amsterdam: Beeld&Co.
VAN STOKKOM, B. & TOENDERS, N. 2009. *De sociale cohesie voorbij: actieve burgers in achterstandswijken,* Amsterdam, Pallas Publications.
VAN TIMMEREN, A. 2006. *Autonomie & heteronomie: integratie en verduurzaming van essentiė le stromen in de gebouwde omgeving*, Eburon.
VAN TIMMEREN, A., KRISTINSSON, J. & RÖLING, L. 2007. *Alternative network geometry of essential networks for enduring sustainable development,* Amsterdam, IOS Press.
VAN WEENEN, J. C. 1997. Design for sustainable development. Concept and ideas. Brussel: Europ. found. for the improvem. of living & working conditions.
VAN WEERSCH, M. 2009. Evelien Tonkens, Mensen doen graag mee. *Aedes magazine,* 12, 14-17.
VAN ZOEST, J. 2006. Reconstructie van plekken als strategie voor communtiy building. *Reflecties op het Woondomein.* Eindhoven: TU Eindhoven.
VELDBOER, L., DUYVENDAK, J., KLEINHANS, R. & BOONSTRA, N. 2007. In beweging brengen en richting geven. Herstructurering en sociale stijging in Hoogvliet. Rotterdam: Deelgemeente Hoogvliet, Vestia en Woonbron.
VERHOEVEN, I. & HAM, M. 2010. *Brave burgers gezocht,* Amsterdam, Van Gennep.
VERSCHUREN, P. & DOOREWAARD, H. 2007. *Het ontwerpen van een onderzoek,* de Haag, LEMMA.
Author. 2010. De stand van ons klimaatbeleid. *Noord Hollands Dagblad, bijlage Moderne energie*.
VÖLKER, B. & FLAP, H. Year. When are neighbourhoods communities? Community and solidarity in Dutch neighbourhoods. *In*, 2005.
VRIJHOEF, R. 2013. Andere Tijden. Utrecht: Hogeschool Utrecht.
VROM-RAAD 2006. Stad en Stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing; Advies 054. Den Haag: Rijksoverheid.
VROM-RAAD 2009. Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen. Den Haag: Rijksoverheid.
WAGT, W. 2003. *het Vissershop en de dageraad van de zaandamse Woningbouw,* Zaandam, ZVH.
WALLIS, A. D. 1997. *Wheel estate: The rise and decline of mobile homes,* Baltimore, JHU Press.
WALLJASPER, J. 2007. *The great neighborhood book: A do-it-yourself guide to placemaking,* Gabriola Island, New Society Publishers.
WARDT, J. W. 1994. *De buurt: illusie of hoeksteen,* Leiden, Leids Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek.
WEEBER, C. & VAN STIPHOUT, W. 1998. *Het wilde wonen,* Rotterdam, Uitgeverij O10.
WEEDA, C. J. 1983. *Dynamiek in leefvormen,* Amsterdam, Meulenhof.
WEICK, K. E. 1979. *The social psychology of organizing,* Boston, Addison-Wesley Reading, MA.
WEISS, R. S. 1991. The attachment bond in childhood and adulthood. *Attachment across the life cycle,* 8, 66-76.

WELLMAN, B. 1999. From little boxes to loosely-bounded networks: the privatization and domestication of community. *Sociology for the twenty-first century: continuities and cutting edges*, 94-116.
WELLMAN, B. 2007. The persistence and transformation of community: from neighbourhood groups to social networks. Canada: Law Commission.
WENGER & LEGER, F. S. 2008. Community structure and support network variations. *Ageing and Society,* 12, 213-236.
WESTER, F. & PETERS, V. 2004. *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures,* Bussum, Coutinho.
WETERINGS, R. & TOPS, P. W. 2001. *Beelden bij 'Samenwerking aan Leefbaarheid', over coproducties in Breda Noord-oost,* Rome (USA), CRBI.
WHYTE, W. H. 1980. *The Social Life of Small Urban Spaces,* New York, Project for Public Spaces.
WILSON, E. O. 1984. *Biophilia,* Boston, Harvard Univ Pr.
WITTEBROOD, K. & VAN DIJK, T. 2007. Aandacht voor de wijk, effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid. Den Haag: SCP.
WOONBRON 2009. Energievisie Heijplaat. Rotterdam: Ecofys.
WRR 1992. Eigentijds burgerschap. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
WRR 2005. *Vertrouwen in de buurt,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
WRR 2006. *De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
WRR 2007. *Identificatie met Nederland,* Amsterdam, Amsterdam University Press.
WRR 2009. De overheid als keuzearchitect. Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
WRR 2012a. Vertrouwen in burgers. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
WRR 2012b. Vertrouwen in de buurt. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
YBEMA, J. R., KROON, P., DE LANGE, T. J. & RUIJG, G. J. 1999. De bijdrage van duurzame energie in Nederland tot 2020. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.
YIN, R. K. 1981b. The case study as a serious research strategy. *Science Communication,* 3, 97.
YIN, R. K. 2008. *Case study research: Design and methods,* Thousand Oaks, Sage Publ.
YOUNG, C. W., GREEN, K., ANDERSON, K. & SIMMS, J. 1999. Strategies towards the Sustainable Household. *Paper for the 8 th Greening of Industry Conference-Ways of Knowing stream Economic Assessment of Design Orienting Scenarios.* Chapel Hill (North Carolina): Greening of Industry Network.

Overzicht van tabellen

Tabel 1
Deelvragen 1, 2, 3, 4, 5 en 6 met de centrale onderzoeksvraag. 64
Tabel 2
Condities en factoranalyse Vissershop-enquête, condities voor sociale cohesie. 102
Tabel 3
Samenstelling deelnemers groepsgesprekken IJburg Amsterdam en hoograven Utrecht. 112
Tabel 4
Aard van het initiatief voor tien ecobuurten Nederland, resultaat onderzoek 2009. 129
Tabel 5
Resultaat onderzoek ecobuurten, keuzen voor continuïteit en duurzame keuzen. 130
Tabel 6
Resultaat casestudie 'Het Groene Dak', condities sociale cohesie en duurzame keuzen. 136
Tabel 7
Resultaat casestudie 'Het Carré', condities sociale cohesie en duurzame keuzen. 142
Tabel 8
Resultaat casestudie 'Stad van de Zon', condities sociale cohesie en duurzame keuzen. 187
Tabel 9
Resultaat inventarisatie Nederlands duurzaam collectief bewonersinitiatief medio 2012. 199
Tabel 10
Resultaat GWL-terrein, condities sociale cohesie en duurzame keuzen. 208
Tabel 11
Resultaat 'Zon op Landelijk Noord', condities sociale cohesie en duurzame keuzen. 214
Tabel 12
Tabel 12,'Blokkerende dilemma's' voor duurzame transitie van bewonersgroepen. 241
Tabel 13
'Ontwikkelingsperspectieven' voor duurzame transitie van bewonersgroepen. 241
Tabel 14
Bijlage 1a Respons Vissershop-enquête, condities voor sociale cohesie 297
Tabel 15
Bijlage 1b Representativiteit Vissershop-enquête, condities voor sociale cohesie. 298
Tabel 16
Bijlage 1c Resultaten Vissershop enquête, condities en factoren voor sociale cohesie. 302
Tabel 17
Tabel 1d Condities en factoranalyse Vissershop enquête, condities voor sociale cohesie. 303

Overzicht van figuren

Figuur 1
Het Vissershop door de tijd heen. 35
Figuur 2
Conceptueel model stedelijke herstructureringsprojecten door bewonersinitiatief. 43
Figuur 3
Fasen en scenario's 'duurzame transitie', Transitietheorie (Rotmans, 2005). 54
Figuur 4
Conceptueel model 'duurzame ontwikkeling door collectief bewonersinitiatief' 57
Figuur 5
Leefbaarheid en relatie tot 'kwaliteit van leven' en begrippen ruimtelijk gerelateerd. 61
Figuur 6
Het 'conceptueel model' voor onderzoek duurzaam bewonersgedrag met deelvragen. 65
Figuur 7
Illustratie van de centrale onderzoeksvraag met te onderzoeken stimulerende condities. 66
Figuur 8
Het analyse model gebaseerd op het model van Quinn (Quinn 2003). 74
Figuur 9
De onderzoekstrategie. 76
Figuur 10
De fysieke en sociale benadering in de sociologie voor de stedelijke ontwikkeling. 84
Figuur 11
Relatieschema: condities en invloedsfactoren voor sociale cohesie. 95
Figuur 12
IJburg Amsterdam impressie. 106
Figuur 13
Beelden en locatie van Hoograven in Utrecht. 109
Figuur 14
Resultaat casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht in het kwadrant van Quinn verbeeld. 119
Figuur 15
Relatieschema: condities en invloedsfactoren voor sociale cohesie aangevuld. 123
Figuur 16
Woongemeenschap 'Het Groene Dak' in Utrecht. 133
Figuur 17
Positionering gespreksgroep 'Het Groene Dak' aangaande de woongroep en duurzaamheid. 134
Figuur 18
Figuur 18, Ecodorp Carré in Delfgauw, beelden en foto groepsgesprek. 139
Figuur 19
Positionering gespreksgroep 'Het Carré' aangaande bewonersgroep en duurzaamheid. 140
Figuur 20
Relatieschema: condities en factoren van invloed voor sociale cohesie aangevuld. 145
Figuur 21
Positionering gespreksgroep vastgoedprofessionals. 156
Figuur 22
Schets van de bandbreedte aan duurzame bewonersinitiatieven in Nederland. 166
Figuur 23
De 'doedemocratie' in het veld van 'vier modellen van democratie'. 170
Figuur 24
Positie en rol van burgers/bewoners op basis (WRR, 2006) (Tonkens, 2009) (WRR, 2012a) 171
Figuur 25
Vier methoden voor ondersteuning van burgerinitiatieven. 172
Figuur 26
Ladder van 'citizen participation' (Arnstein, 1969) links en (Qu and Hasselaar, 2011) rechts. 174
Figuur 27
Typen van trekkers bij burgerinitiatief, met voorbeelden. 176
Figuur 28
'Role Change'-model met 'Push'- en 'Pull'-factoren (Ashforth, 2001). 180
Figuur 29
Impressie van 'Stad van de Zon' in Heerhugowaard. 183
Figuur 30
Positionering geïnterviewden wijk 'Stad van de Zon' te Heerhugowaard. 184
Figuur 31
GWL-terrein, gebouwen en groepsgesprek 8 juni 2011. 204

Figuur 32
Positionering gespreksgroep GWL-terrein aangaande buurtverantwoordelijkheid. 205
Figuur 33
Project 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp binnen de gemeente Amsterdam. 211
Figuur 34
Positionering gespreksgroep 'Zon op Landelijk Noord' in Ransdorp in het kwadrant van Quinn. 212
Figuur 35
Het dorpje Heijplaat binnen het stadsdeel Charlois in Rotterdam. 223
Figuur 36
Positionering gespreksgroep energieprofessionals. 230
Figuur 37
Condities voor transitie bewonersgroepen naar hernieuwbare energie. 245
Figuur 38
Voorbeelden hernieuwbare energie van bewoners- en professionalsinitiatief. 250
Figuur 39
Presentatie positie van professionals van groepsgesprek Kristal NV in het kwadrant van Quinn. 287

Plakmuur in 'Ketelhuis' kantine van faculteit Bouwkunde TU Delft.

EXPERIMENTS
HELLO WOOD
19-27 JULY 2014
CHEF'SPECIAL
ZAAL
DANCE ERGER
JE NIET INVITES
CHEF'SPECIAL SOUNDSYSTEM
DAMOON, DJ DNS, FLIPPERKAST
SOUNDSYSTEM
MUSCLEFARM, MIKE RAVELLI
BELCO WYNINGA, DJ GOGO
& THE BEACHMASTERS
g Speakers • Burgwal 45-49 • Delft
ww.facebook.com/PopOutSaturdays
VRIJDAG
ELLEN
MOD
LIVE
SUPPORTED
GROTE ZAAL
KIJK VOOR MEER INFOR
Kaartverkoop online of aan

Bijlage I

Het Vissershop, het eerste woningcomplex van woningbouwvereniging ZVH

Op 23 februari 1913 werd woningbouwvereniging ZVH, Zaandams Volkshuisvesting, opgericht. Van de woningcorporaties die in Zaandam in het begin van de 20e eeuw ontstonden had ZVH relatief gezien een moeizame start. Mogelijk was het de communistische achtergrond van ZVH die dat veroorzaakte. De meeste woningcorporaties die in die tijd werden opgericht hadden een christelijke of socialistische achtergrond. De communistische partij was destijds ook niet in de gemeenteraad van Zaandam vertegenwoordigd, dit ondanks het feit dat in Zaandam relatief veel communisten woonden. ZVH als woningcorporatie werd door het gemeentebestuur duidelijk niet welkom ontvangen. Elke keer als de woningcorporatie met een voorstel voor een bouwlocatie kwam werd dit afgewezen.

Het waren uiteindelijk de handwerkslieden werkzaam in de houtloodsen van William Pont Houthandel op het Zaaneiland van Zaandam, die ZVH oorspronkelijk van de grond trokken. De oprichters van ZVH kregen daarbij hulp van een aantal SDAP-voormannen uit Amsterdam. Een van hen, Zeger Gulden, werd mogelijk mede daardoor één van de architecten van het Vissershop. De 250 woningen zijn overigens niet alleen door Gulden (1875-1960) ontworpen. Hij vormde met Geldmaker (1874-1930) een architectenduo. Zo is de geschiedenis van de woningbouwvereniging en het Vissershop opgeschreven (Wagt, 2003).

ZVH werd volgens de statuten een vereniging op coöperatieve grondslag, volgens de beginselen van gedeelde verantwoordelijkheid en gedeeltelijk profijt en saamhorigheid (Wagt, 2003). Bij de oprichting in 2013 stond ZVH als socialistisch bekend, niet alleen vanwege de achtergrond van de oprichters (vooral SDAP) maar ook vanwege de vermeende achtergrond van de leden (SDAP en CPN) (Bosma & Woudt, 1998). De woningcorporatie heeft ook altijd een eigengereide en strijdvaardige houding getoond. Er werden buurten van kwaliteit gebouwd. Op eigen kracht is de vereniging gegroeid van de 250 woningen van het Vissershop naar 6000 in 2010 (Jaarrekening ZVH 2009), bijna honderd jaar na de oprichting. Die historie is tot op heden niet alleen terug te vinden in de buurt het Vissershop maar ook in de woningcorporatie ZVH zelve zo blijkt: ‘mensen kennen elkaar en er is een band’ (Wagt, 2003).

Een aantal jaren na haar oprichting kreeg ZVH als een van de laatste woningbouwverenigingen dan toch grond om te bouwen. Het betrof het Vissershop, een buitendijks perceel aan de Zaan, ooit ontstaan door aanslibbing en in vroeger

tijden door de Zaandamse IJ- en Zuiderzeevissers gebruikt om botters af te meren. Het perceel had ook nog het risico om bij storm onder water te komen staan. Het lag buitendijks in het Noordzeekanaal maar ondanks de sluizen had de Zaan soms last van waterstuwing. Het ZVH-bestuur wist dat en voelde zich met de bouwlocatie weinig geholpen, maar ging omwille van haar bestaansrecht toch akkoord. Zo werden met de nieuwbouw van het Vissershop de eerste woningen van ZVH in 1914 een feit. Terwijl de andere woningcorporaties al eerste huurwoningen in de verhuur hadden, doordat ze al eerder bouwlocaties verworven, werd door ZVH nog aan het Vissershop gebouwd.

Het Vissershop is overigens in veel karakteristieken als een 'tuindorp' ontworpen. Het tuindorpconcept werd in de jaren daaraan voorafgaand in Engeland door Howard (1850-1928) ontwikkeld. Hij spreekt van woningen in een parkachtig landschap, echt een buurtje op zichzelf, een helder stratenpatroon met woningen dicht tegen elkaar van baksteen met pannendaken waar mensen als het ware worden uitgenodigd om elkaar te ontmoeten (Schreijnders, 1991) (Howard & Osborn, 1965). Zo hebben de architecten van het Vissershop voor een groen binnengebied gekozen met plantsoentjes en de woningen hebben voortuinen gekregen. Ook is er voor straten met een weelde aan bomen gekozen. Elke straat heet naar een andere boomsoort en die bomen staan er dan ook. Zo kent het Vissershop de Plataanlaan, de Kastanjelaan en de Notenlaan. Het metselwerk, de ornamenten, pannendaken en de brede goten zijn de elementen waardoor de illusie van een tuindorp wordt opgeroepen. De woningen zijn in blokjes van vier en soms vijf, zes en zeven woningen opgedeeld, aangevuld met pergola's als in de Engelse tuindorpen.

Bijlage II

Vastgoedprofessionals (2006) over artikelenbundel 'Reflecties op het woondomein'

Op 13 oktober 2006 kwam een aantal professionals, allen actief betrokken bij de woningbouw en de stedelijke herstructurering in Nederland, in Rijswijk bij elkaar om over de fysieke opgave en sociale cohesie met elkaar van gedachten te wisselen. De uitnodiging ging uit van Kristal NV, de toenmalige projectontwikkelaar van zes woningcorporaties in de Randstad. Aanleiding was het boek 'Reflecties in het woondomein' van eigen hand (Sanders, 2006d), hiervoor in § 0.2 reeds besproken. De centrale uitdaging van de sessie was om reflectie te krijgen op het in het boek beschreven sociaal gedrag van bewoners in het woondomein. Voor weergave van het gesprek en resultaat hieronder (Sanders, 2006b)

Door Kristal NV als maatschappelijke stedelijke ontwikkelaar, met een mooie middenpositie tussen overheid en commercie in, de uitnodigingen te laten verzorgen werd aangestuurd op een divers samengestelde gespreksgroep met professionals. Tevens mocht worden verwacht dat juist deze professionals toentertijd een goed inzicht zouden kunnen hebben in de stedelijke (her)ontwikkelingen en de dynamiek van mensen. Aanwezig waren uiteindelijk: een portfoliomanager en ontwikkelaars van woningcorporaties, architecten en stedenbouwers, een aannemer en vertegenwoordigers van een gemeente.

Voor het gesprek werd een drietal stellingen aan de groep voorgelegd, niet om de discussie in te kaderen maar om het gesprek te entameren, om dat voldoende breed van opzet te laten zijn. Elk van de stellingen werd door een van de aanwezigen op verzoek ingeleid, dan volgde een rondje met reacties waarop de dagvoorzitter aanwezigen met elkaar in gesprek bracht om de diepgang te zoeken. De meest duidelijke reacties werden daarbij in het kwadrant van Quinn, zie § 0.4, een positie gegeven. Daarmee kon aan de reacties enige ordening worden gegeven; de groepsbrede reacties, reacties verbonden aan beroepsgroepen en afwijkende reacties.

In het gesprek ging het om de volgende stellingen en karakteristieke uitspraken

Als burgers in de woningbouw met betrekking tot de vormgeving, vanwege eigen voorkeur of de behoefte aan identiteit, vrijheid wensen, dan zullen architecten en stedenbouwers daar beperkt op inspelen omdat de zakelijke kant van hun werk vraagt om onderscheidend vermogen:
A2 : Mensen wonen veel prettiger als zij bepalen hoe de stedenbouw er gaat uitzien.
Bu : Zolang er woningschaarste is, zou je geen vragen van bewoners moeten willen faciliteren.
K2 : Wil je betaalbaar ontwikkelen dan moet vooral de aannemer meedenken bij de ontwikkeling.

Bewoners zullen vrijheid van vormgeving in de woningbouw alleen dan verkrijgen als zij zich organiseren, als ze als geheel communiceren en besluiten nemen:
A1 : Bewoners moeten een gevoel van betrokkenheid krijgen.
G1 : Door alle regelgeving kun je gewoon niet bouwen wat bewoners willen.
G2 : Bewoners gedragen zich als groep heel anders dan individueel.

Er kan meer ruimte voor 'communities' komen, omdat mensen met andere mensen met gelijke voorkeuren, fysiek en sociaal, willen wonen, ondanks het eventuele nadeel van sociale controle:
A2 : Mensen verhuizen naar nieuwe communities voor eigen soort mensen, niet voor de architectuur.
G1 : De Amsterdamse grachtengordel ontstond door individuen die elkaar op ideeën brachten.
G2 : Je moet bereid zijn om in te leveren om initiatieven van mensen te kunnen omarmen.

Aan de hand van het verslag van dit groepsgesprek, groepsgesprek van professionals uit het vastgoed, is de positie van die professionals in het licht van hun uitspraken in het kwadrant van Quinn een plaats gegeven, zie Figuur 39.

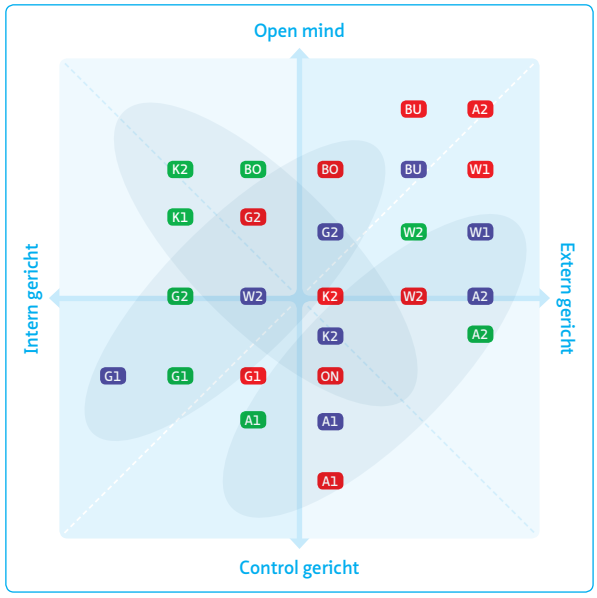

Figuur 39
Presentatie positie van professionals van groepsgesprek Kristal NV in het kwadrant van Quinn.

In het algemeen geconcludeerd, de aanwezige professionals toonden veel interesse in wat mensen als het gaat om wonen, zoeken en willen. Maar werd er doorgevraagd, dan stak toch bij alle aanwezigen een soort professioneel verantwoordelijkheidsgevoel de kop op. Niet alleen was er dan de regelgeving waarnaar verwezen werd, hoe konden burgers nu weten wat er in het bouwbesluit allemaal stond. Maar ook werd het vraagstuk van de eerste bewoners en de vele daarop volgende besproken. De vraag die daarbij werd gesteld: voor wie wordt er eigenlijk gebouwd, want kun je het resultaat wel loslaten als er nog zo velen na de eerste bewoners daar komen wonen? Openlijk werd deze stellingname in het gesprek bekritiseerd, zou die houding niet een slim gekozen alibi zijn 'om de touwtjes in handen te houden' werd gezegd. Maar doorgepakt werd er niet, er was toch wel een soort gedeeld gevoel dat de burger vrijheid moet krijgen binnen de door professionals gestelde kaders. Wel werd gesteld dat burgers in groepsverband eerder zinnige en acceptabele wensen naar voren brengen dan individueel: de groep bekritiseert extreme en heel persoonlijke wensen en versterkt de goede, zo werd gezegd.

Uit Figuur 39 blijkt tevens dat de professionals van de gemeente relatief gezien de meeste moeite toonden om burgers vrijheden te geven om hun eigen woonomgeving en architectuur te bepalen. Beide vertegenwoordigers toonden zich meer intern en op control gericht dan de andere aanwezigen. De aanwezige architecten toonden zich daarentegen veel meer open voor de mening en initiatieven van burgers, alhoewel hun positionering een stevige hang naar controle toonde: vrijheid voor burgers was

hun boodschap, mits zij verantwoordelijk zijn voor het wonen, want zij zijn deskundig, en hun geen onrecht wordt aangedaan. De aanwezige ontwikkelaars positioneerden zichzelf in deze in een soort midden positie: zowel open voor initiatief van burgers als controlegericht met oog voor het eigenbelang. De professionals werkzaam bij een woningcorporatie bleken zich in deze niet duidelijk te positioneren. Hun opmerkingen naar aanleiding van de gegeven stellingen karakteriseerden zich op heel verschillenden posities. De bijdragen van de aanwezige burger en aannemer zijn niet gepositioneerd, zij waren als eenlingen aanwezig. Opvallend is dat één van de architecten bereid was heel veel vrijheid aan burgers te geven. Misschien dat de ruimte van professionals uiteindelijk toch als eerste uit de hoek van ontwerpers moet komen.

Weergave van het gesprek

Henk Westra: *een interessante stelling in het boek is dat mensen altijd in de sociale omgeving functioneren en niet in staat zijn om niet te communiceren. Ze maken altijd deel uit van een gemeenschap en praten daar ook in. Wat betekent dat nou? Geven we mensen daar nou voldoende kansen voor? Creëren we ook die platforms waarin mensen kunnen praten, c.q waarin mensen met elkaar wat kunnen doen. En wat betekent sociale omgeving? Is dat gewoon mensen bij elkaar of is dat ook een vorm van verbinding maken? En hoe doen we dat dan? 'Community and Privacy' van Chermayeff en Alexander. Dat boek is van 1963. Dus dat is ondertussen behoorlijk lang geleden. Het is bij mij helemaal kapotgelezen. Dat zelfgewenste wonen hangt samen met keuzevrijheid en ook van je ervan bewust zijn dat je iets wilt. Keuzevrijheid in de volkshuisvesting, dat is toch heel erg een kind van onze tijd. Het was 20, 30 jaar geleden niet echt aan de orde. Nu wel. Dus het is ook de ontwikkeling die we in onze maatschappij hebben en de erkenning daarvan. Mensen willen op een gegeven moment wonen op een bepaalde plek, in een bepaalde omgeving, in een bepaald woonmilieu, met een bepaalde architectuur, en naast bepaalde buren. Wij verwachten in feite dat die autonome burger, die kritische woonconsument, in staat is alle kansen te grijpen die langskomen. Maar de vraag is of wij vanuit ons vakgebied ook niet kansen moeten bieden en misschien ook niet meer kansen moeten bieden aan mensen om hun woonvoorkeuren, hun keuzevrijheid ook uit te kunnen oefenen. Bij 'place attachment' gaat het meer over de sociale context: voel ik me thuis bij de mensen die in deze buurt wonen en leidt dat, dat is ook een beetje de leefstijlbenadering, tot 'ons soort mensen bij elkaar'. 'Place identity' gaat, waar vooral u ook als projectontwikkelaars samen mee bezig bent, over: hoe krijgen we nu een aantal dingen in het fysieke domein goed in beeld die bewoners herkennen en waar bewoners zich ook thuis voelen. Hebben bewoners überhaupt een plek in de vorming van strategisch voorraadbeleid? Henk Heger heeft ooit eens een mooi lijstje gemaakt van zeven besluitvormingsmodellen, zoals dat gaat bij het strategische voorraadbeleid. Maar in geen van die modellen komt de bewoner voor. Het gaat van de baas beslist tot Poolse landdag, waaruit uiteindelijk een consensus uit voortvloeit. Maar bewoners, niet echt. Dus moeten we maar gaan voor consumentgerichte projectontwikkeling? Veel meer ruimte maken*

in projectontwikkeling voor bewonerswensen? Bouwen we dan uiteindelijk alleen nog maar dragers, waar misschien nog een stukje gevel in zit omdat dat moet van de welstandscommissie? Waarbij de bewoners zelf opdrachtgever worden voor alle afbouw die erin zit, waarbij de locatie dus in feite bepalend wordt voor de keuzevrijheid van de bewoner. Gaan we naar collectief particulier opdrachtgeverschap, groepsvorming? Vormgeven van binding en community door op kleinere schaal dierbare ruimtes te maken? Dierbaar is een term van Frank Bijdendijk. Ik vind het eigenlijk een heel mooi begrip in ons vak. Als je het moet definiëren, dan wordt het ontzettend moeilijk. Maar in het onderbuikgevoel van vakgenoten is dierbaren volgens mij een geweldige term en kunnen we elkaar daar ook heel goed in vinden. En als je vraagt vind je dit dierbaar, dan weten we over het algemeen precies wat we daarmee bedoelen en wat we daar niet mee bedoelen. Het laatste wat ik nog zou willen zeggen is dat kleinschaligheid een rol speelt. De grootschaligheid waarmee een heleboel instituties in ons land op de individuele klanten afgaan is namelijk een probleem. De grootschalige wijken die we gebouwd hebben met heel veel van hetzelfde zijn een probleem.

Leo Versteijlen: *wat de huidige consumenten heel erg bindt is dat die toch wel een grote vrijheid willen hebben, zeker om zelf over hun woning te kunnen beslissen. En dat daarnaast communities niet meer eenduidig zijn, maar dat die eigenlijk uit heel erg veel lagen bestaan. Die kunnen op een globaal niveau bestaan of op lokaal niveau. Wij moeten namelijk wel keuzen maken en aan die hele wereld van oneindig veel vrijheden zul je toch ook richting moeten geven. Want het probleem is namelijk dat die klant naar mijn idee ook zijn eigen vraag en identiteit niet meer helemaal zou kunnen definiëren. Dus het is niet alleen dat wij daarmee moeite hebben, maar ik denk dat als je het aan een bewoner vraagt, dat die misschien ook moeite zal hebben om zijn eigen vraag helder te definiëren. Maar wat die bewoner wel nodig heeft en wat die wijk nodig heeft is identiteit en samenhang. Wij moeten dus kiezen, wat ik al zei. En ik heb ooit een boek gelezen van meneer Safransky over goed en kwaad. Dat gaat over alle stadia van ideologieën in de geschiedenis en die zegt van: kijk we hebben altijd willen kiezen tussen goed en kwaad. Het modernisme kiest ook heel erg voor goed en kwaad. De nazi's die kozen bijna niet meer voor goed en kwaad, zegt hij dan. En uiteindelijk, zegt hij, leidt dat tot nihilisme, en nihilisme is in ieder geval het ergste wat je een samenleving kunt aandoen. Dus hij zegt ook laten we maar doen alsof. Laten we maar doen alsof er een onderscheid te maken is tussen goed en kwaad. Dat is beter dan niks. Want anders dan gaat de hele wereld ten onder aan een soort van brij. Dat is ook naar mijn idee wat ons te doen staat. Laten we maar gewoon doen alsof. Laten we die identiteit maar maken. Laten we maar zorgen dat die bewoners zich kunnen blijven herkennen in hun buurten. Laten we maar woningen maken waar die bewoners maximaal kunnen ontplooien en laten we maar gewoon werken aan die gemeenschapsopbouw, want ik denk dus dat we eigenlijk geen andere keus hebben.*

José van Spaardonk: *en als het gaat over het maken van woonmilieus, daar moeten we inderdaad vooral diversiteit bieden, de schaalgrootte in de gaten houden, vrijheid*

faciliteren. Maar zolang bewoners, of mensen die in een huis willen, geen vrijheid hebben om te kiezen waar ze nou wonen, dan slaat dat nooit aan. Maar ongeveer de helft van de klanten zegt laat mij alsjeblieft wonen tussen 'ons soort mensen'. En de andere helft zegt van het maakt me eigenlijk niet zoveel uit. Nou is er misschien wel een schaarstemarkt, maar dan moet je dus wel ontzettend goed datgene doen wat de mensen willen om ze überhaupt in zo'n wijk te houden of om ze naar zo'n wijk te halen. Dus ook al is er schaarste. Je zult dus wel degelijk dingen moeten maken die de mensen aanspreken.

Chrit Meertens: *als we naar de gemiddelde woonprogramma's kijken bij RTL. Daar zijn mensen binnen de kortste keren in staat om de meest waanzinnige interieurs tevoorschijn te toveren, waarvan ik soms ook nog wel eens denk van nou dat is best wild, maar ze zijn er wel heel tevreden en gelukkig mee en ze hebben het vaak binnen 24 uur besloten. Ja, maar dat is een klein onderdeeltje van die woning zelf en dat is heel wat anders dan een woondomein in zijn geheel. Ik denk dat het razend ingewikkeld is voor mensen om dat in zijn totaal te overzien en ik denk dat wij dat moeten faciliteren.*

Lennart Booij: *nou, ik heb het programma De Uitdaging gezien, en dat is al tien jaar geleden, met Angela Groothuizen. Die ging op een gegeven moment de uitdaging aan om een dorpsplein in een Fries dorp in drie dagen tijd om te toveren, met mede inspraak van de bewoners. Nadat alles er stond kon je een klap voor je kop krijgen als je aan de eerste de beste lantarenpaal kwam.*

José van Spaandonk: *dat zelforganiserend vermogen is nog niet zo slecht, maar het gaat wel om de vraag hoe mensen willen leven en wat de wens is ten aanzien van publiek- en privaatdomein en hoe dat op elkaar aansluit, en dat is wat anders dan je huis opleuken. Waar wij mee bezig zijn is de grenzen van hoe je met het publieke en private domein omgaat om dat in te richten.*

Leo Versteijlen: *bij het woondomein zul je dus wel degelijk een keuze moeten maken voor je identiteit. Het woondomein als geheel is een ander schaalniveau dan de woning zelf.*

Chrit Meertens: *zijn wij het dan nou met zijn allen die bepalen voor de klant wat die goed moet vinden? Ja, de klant is dat ook gewend dat wij bepalen wat hij goed moet vinden. Van de overheid uit wordt alles ingericht.*

Johan van Zoest: *misschien kun je een onderscheid maken tussen waar die consument wel een mening over heeft en waar je die moet respecteren en waar de consument er ook heel erg bij gebaat is dat die een partner heeft waarmee hij erover kan praten en die ook professionaliteit toevoegt. Wat we een beetje verzuimen, of nog te weinig doen, waarmee we op gang aan het komen zijn, is dat we wel met die consument moeten gaan praten over wat die nou wil en zijn woonwensen daarin proberen te*

begrijpen, te respecteren en in te vullen. Alleen is er een aantal andere aspecten in dat woondomein, waar die klant misschien minder verstand van heeft en waarvan die graag wil dat je wat antwoordt. Wat voor dingen je toevoegt aan het woonmilieu. Dit heb ik zo even genoemd: minder eenzijdig op het wonen gericht, de echte duurzaamheid en het adaptief vermogen van een buurt staan of vallen ook met het toevoegen wat extra ontmoetingsruimte, goede voorzieningen, ruimte voor economie en creatieve ontwikkeling. Dat gaat die consument niet zo heel erg hard vragen, maar hij zal reuze blij zijn als je dat in dat gesprek wel aan de orde laat komen. Laat ze maar doorgaan met oefenen heel goed naar die klant te luisteren, dat is een enorm goede impuls die daarin zit. En laten we van de andere kant niet vergeten om onze eigen professionaliteit ook in te brengen.

Den Haag Zuiderpark: *er zijn klantenpanels. We hebben aanvankelijk niet aangegeven waar het zou liggen. We hebben eerst gezegd het is zo'n soort wijk. Daarna hebben we gezegd het ligt geografisch op die plek. En uiteindelijk zijn wij terug gaan zoomen op die wijk en is gezegd van nou vooruit, daar zouden we wel willen gaan wonen. Als allerlaatste hebben we ze de architectuur laten zien. Als eerste stap in de vorm wat zou je voor zo'n woning willen betalen aan de hand van plattegronden en dat soort zaken. Dan zie je dus dat mensen 240 tot 260 duizend Euro willen betalen voor zo'n woning in een wijk waar over het algemeen 2 ton heel erg lastig is. Vervolgens zien ze de architectuur en dan haken ze dus 100% af. Dus 100% zegt van daar ga ik dus niet wonen. Zij waren gebleven als het een architectuur was geweest die vriendelijker was geweest en veel meer paste bij datgene wat ze graag wilden. En dan denk ik van nou, dan hebben wij dus echt een gigantisch probleem. En uiteindelijk wordt het allemaal wel gebouwd en het loopt allemaal wel uit.*

Henk Westra: *uit de ijzeren wet van Hugo Primus die zoveel keer de woningmarkt heeft onderzocht, blijkt dat heel veel consumenten, en jij mag daar van afwijken, daar feliciteer ik je mee, het liefst 'een rondje rondom de kerk'verhuizen. Overigens vind ik het ook nog helemaal niet zo erg dat ze dat willen, omdat dat toch een beetje bijdraagt tot sociale stabiliteit in buurten. Overal waar we geen sociale stabiliteit hebben investeren we ons de pest om die toe te voegen. Dus ik vind dat niet zo erg dat die consument dat wil.*

Han Michel: *ik werd laatst geconfronteerd met de wijk Vroondaal, hier in Den Haag, dat is een nieuwe villawijk, in de jaren negentig verzonnen, en daar zouden allemaal van die bildragende NRC-lezers met Volvo's gaan wonen. Die bellen dan allemaal Richard Meyer om fijne villa's te laten ontwerpen. Een miljoen is daar de instapprijs. Wat blijkt nou? Daar komen allemaal van die installateurs, van die jongens die hun bedrijfje goed verkocht hebben, die zeggen zelf bouwen dat heb ik altijd al gewild en die vragen heel andere architecten. Dat is dus een grote clash tussen het beeld van de mensen die aan de ontwikkeling gewerkt hadden en de jongens die dat invullen. Want mensen, die bildragers met geld, die gaan niet pionieren. Dat zijn andere mensen die gaan*

pionieren. En dat is toch heel interessant. Dat beeld, dat vooringenomen beeld, wat de mensen die vooraf aan zo'n plan werken hebben en het beeld dat de mensen die er uiteindelijk in moeten stappen hebben.

Leo Versteijlen: *als ik denk aan het soort opgaven waar wij mee zitten, dan ik vind het heel goed om die mensen als toetsingskader te gebruiken, maar architectuur als keuzepakket, dan denk ik dat je nooit in staat zult zijn om datgene neer te zetten waar we met zijn allen ook naar op zoek zijn. Namelijk naar die duurzame wijk met een duidelijk herkenbare identiteit.*

Johan van Zoest: *community dat heeft iets te maken met de binding van mensen aan plekken en daarmee ook aan elkaar. En dat betekent dus plekken hebben voor die mensen. Twee kanttekeningen: 1. Je moet wel beseffen dat het allemaal niet zo territoriaal meer is als vijftig jaar geleden. Je hoeft niet al je contacten uit één omgeving te halen. En 2. Het kan wat enge trekjes krijgen, als het te veel wij en zij wordt. Nou dat vinden we ook allemaal niet leuk. En mensen willen toch ook van tijd tot tijd hun privacy hebben. Opgaan in die school van sardientjes die de populatie in een stad in feite is. Wat kun je doen? Ik denk niet dat er recepten zijn. Er zijn geen standaardoplossingen. Er is geen handboek voor het bouwen van communities. En ik denk dat daar wel een kans ligt om er meer van te maken. Niet antwoorden aangeven, maar de juiste vragen stellen.*

Leo Versteijlen: *je moet dus heel erg oppassen. Je kunt beter een structuur creëren waarin iemand zich maximaal kan ontplooien en zijn woonwensen kan vormgeven dan dat je dat laat stollen in beton.*

Zaandam ZVH: *een aantal jaren geleden bood ZVH totale keuzevrijheid aan aan een buurt die geschilderd moest worden, groot onderhoud. Ze mochten zelf hun gevels schilderen, deuren mochten elke kleur hebben, er mocht een dakkapel op. De bewonerscommissie bracht in: maar dat willen wij eigenlijk helemaal niet. Want stel dat elke idioot zijn deur een verschillende kleur gaat schilderen. Die werden nog meer puriteins dan ZVH in het verleden was. Maar als je die mensen individueel sprak, dan zeiden ze eigenlijk dat ze veel meer wilden natuurlijk.*

Johan van Zoest: *doet ook een beetje denken aan het verschijnsel van apenkooien die je openzet en de apen willen maar niet naar buiten. De gewenning aan gevangenschap. Lennart Booij: totaal geconditioneerd. Johan van Zoest: ja, ik heb begrepen uit psychologisch onderzoek dat mensen als geen andere soort althans in staat zijn om zich te schikken in hun situatie.*

Han Michel: *de woningmarkt, die wordt steeds gedifferentieerder. De levenslopen van mensen gaan steeds meer uiteenlopen en er komen steeds meer breuken onderweg in levenslopen, dus als je het een beetje tegendraads zegt, dan zou je eigenlijk kunnen zeggen de woningmarkt gaat steeds meer bestaan uit een spectrum van niche markten,*

een melkweg van nichemarkten. Nu verhuizen mensen, om het een beetje simpel te zeggen, omdat het niet anders kan. Omdat je lichamelijke gebreken krijgt, of de corporatie komt je huis afbreken in het kader van de stedelijke vernieuwing, of je woning wordt veel te klein. Het zijn dus 'push'-factoren. Terwijl we veel meer naar de 'pull'-factoren moeten kijken van hoe verleid ik mensen, hoe lok ik ze uit hun huis. Voor dat nieuwe aanbod lijkt een schaalsprong nodig. Dat is de stap van de woning naar wat ik noem het arrangement, het geheel van de stedenbouwkundige setting: landscaping, de voorzieningen en het woonconcept. En het gaat me natuurlijk niet zo om de normen en de keurmerken, om de juiste oppervlakte van het winkelcentrum, om de loopafstand naar de bushalte of zo, maar het gaat echt om het karakter van de wijk, om de branding, om de thematisering, en ook om de verschillen met andere buurten. Daar draait het om. Dat zou ik echt als de grote opgave zien. Daar zijn die Amerikanen, hoe heet dat, New Urbanism, ook heel erg mee bezig. Kijk, in een community, daar doet de ontwikkelende partij alles. Dus zij ontwikkelt het geheel en beheert het ook later. In Amerika blijven die straten en zo gewoon in gemeenschappelijk eigendom. In Nederland moet je dat eigenlijk maar teruggeven aan de gemeente, want zo zit onze wereld in elkaar. Daarom ook zorgt de overheid natuurlijk voor scholen. Maar ik kan me heel goed voorstellen dat je allerlei voorzieningen die in die woonomgeving staan, dat je die in dat collectieve eigendom houdt. De tennisbanen, het zwembad en het speelveld, en alles wat markant is voor het karakter, voor de toon van de community.

Leusden Eurowoningen: *daar heb je dat collectief eigendom en bij de ander maait gewoon de gemeente het gras. En nou zijn de huizenprijzen bij dat collectieve beheer aanzienlijk hoger dan waar de gemeente zo graag dat gras maait. Dus dat element van de waardeontwikkeling zit er heel erg in.*

Almere Homerus kwartier: *het probleem van Almere is dat alle wijken eigenlijk hetzelfde woonmilieu hebben. Je zou eigenlijk moeten zorgen dat daar ook het spectrum van woonmilieus vergroot wordt en toen hebben we gezegd, weet je wat, als de gemeente nou doet waar de gemeente goed in is. Een mooi park maken, met een mooie naam, zodat je een chique buurt krijgt, een deftige buurt, waar je graag in investeert. Dan blijven er over een 20- tot 25-tal communities, dan zou je heel erg sterk kunnen accentueren wat het thema is van die communities, er zijn ongeveer 3 hectaren, dat zijn 100, 150 woningen.*

Han Michel: *het plan is vastgesteld en in die korte tijd zag je de creativiteit in de markt. Rumah is zijn naam, de Indische vereniging, die gaat een Indisch dorp maken met van die daken. Er waren Amsterdammers die willen een woon-werkgemeenschap opzetten. Want de prijzen zijn daar veel goedkoper dan in Amsterdam. Daar was een Vedische gemeenschap die zo'n wijk met een ingang op het oosten maakte. Een corporatie en een zorginstelling maakten echt een prachtige formule voor zo'n wijk en er was ook een heel leuk concept van goedkope koopwoningen voor starters en die kon je allemaal uitbreiden, zodat als je na vijf jaar kwam, dan herkende je die wijk niet meer terug. En*

al die bewoners die hadden dus een trekhaak en zo'n geruit overhemd. Allemaal een beetje van die handige jongens. En dan zie je dus hoe groot de creativiteit is als je al die zelfverzonnen regelgeving, dus nog geen brandweereisen, als je die nou eens terzijde zou schuiven. Daar moeten we volgens mij naar toe, zo'n onweerstaanbaar woonmilieu.

New Urbanism: *het gaat natuurlijk wel terug naar het Amerikaanse stadje uit de jaren '50. Het ideaal van iedereen uit zijn jeugd. Maar die 'New Urbanism'-aanhangers die zeggen. Iedere community die moet een centrum hebben. Op loopafstand. Er moet een grote variatie zijn in woningtype. En dat moet je in de tijd kunnen uitbreiden. De gebouwen die staan een beetje dicht bij de weg. En er is een aaneengesloten netwerk van doorlopende wegen en straten. Dus geen doodlopende wegen. Niet van die rood-witgeblokte planken. Geen cul-de-sac's enzovoort, enzovoort. Dus dat je wel dat continue gevoel hebt. Als je over die weg rijdt, dan is er uitzicht op markante gebouwen. Dat is in Amerika altijd het Post Office. En hier zou dat de kerk zijn. De wegen zijn smal. De verkeerssoorten meng je. Dat mag in een heleboel gemeenten niet want dat leidt tot rampen en daarom doet iedereen een beetje kalm aan. En er is zelfbeheer, zelfbestuur. Dat is de essentie. Ik zeg niet dat het zo moet, maar ik vind het altijd goed om het even te repeteren, dan kun je het altijd anders en beter doen.*

Leo Versteijlen: *wij hebben ook een 'Pré Brandevoort' midden in de herstructurering in Amsterdam gebouwd in Geuzenveld in Noorderhof. Heel veel kleiner, maar je merkt dus dat daar echt de sociale verhoudingen in zo'n dorpje totaal anders zijn. Daar zitten mensen in hun voortuin gewoon te barbecueën met zijn allen. Nou, op zich dat zo'n gemeenschap toch functioneert is een geweldige kwaliteit in gebieden als de Westelijke Tuinsteden. Ton Schaap: daar maak ik toch wel even bezwaar tegen, want dat heeft met de architectuur geen reet te maken. Dat zijn allemaal koopwoningen in een zee van huurwoningen met oude mensen erin, even kort door de bocht. In dat buurtje waar ik zelf woon, daar zijn de daken plat en de gevels modern zal ik dan maar zeggen. Dat is natuurlijk een totaal achterhaalde karakterisering. Maar daar zitten ze ook allemaal te barbecueën in het voortuintje. Omdat het ook allemaal mensen zijn, die wonen daar naar eigen keuze.*

Jose van Spaandonk: *als je test blijkt dat ongeveer de helft van die groep een 'ons soort mensen'-milieu wil en die kun je volgens mij heel goed accommoderen in het concept waar jij het over hebt. En dat gaat dus voor een heel grote groep, 50%, op.*

Lennart Booij: *maar wat je eigenlijk ook zegt is dat je als architect, als bewoner, als ontwikkelaar, als bestuurder allemaal moet durven om je strakke specialisme een beetje in te ruilen voor meer samenwerken, voor meer samen het avontuur aangaan.*

Ton Schaap: *en al die architecten die in Delft opgeleid worden, waar ze dat allemaal leren, dat modernisme, die doen dat wel uit overtuiging. Maar dat heeft het zolang uitgehouden omdat het zo lekker goedkoop te bouwen is. En nu zijn er nieuwe*

behoeften. We zijn rijker geworden, alsmaar rijker en rijker. Dus nu kunnen we frivolere dingen doen. We kunnen gaan schmieren en 'Krieren'.

Fred Sanders: *Maar als je het volgens mij over bonding hebt, over een functionerende gemeenschap, dan zoek je toch het perpetuum mobile, dat zorgt dat die buurt een continuïteit krijgt. Zoals André Thomsen zegt: de gemiddelde woning in Nederland zal 350 jaar moeten blijven staan, want als je ziet hoeveel we nu bouwen en slopen en we zetten dat voort, 7 miljoen woningen en 20.000 slopen dat is 350 jaar. Het vraagstuk is natuurlijk niet alleen het vraagstuk van wat wij nieuw bouwen. Het vraagstuk is vooral wat er al staat.*

Lennart Booij: a*lles wat jullie beschreven over wonen gebeurt op het Amsterdam GWL-terrein tot mijn stomme verbazing. Ik woon daar nou een jaar of vier. En er worden daar gezamenlijk appeltjes geplukt, en soms peren. Omdat er een commissietje is dat zich met de fruitteelt bezighoudt. Er is een zandbak in eigen beheer. Er wordt sociaal en koop door elkaar heen gebouwd. En dus hebben we het knetterende brommertje waar ook vervolgens de kwestie natuurlijk mee wordt opgefokt. Er wordt gekankerd, maar er is ook een gezamenlijk buurtbeheer, wat wij met elkaar betalen. Twee meneertjes die de heggen knippen et cetera. Alleen er wordt wel gezegd, dat gaan wij hier in deze wijk nooit meer realiseren. Want het is te duur. Die is gebouwd met heel veel subsidie en ondersteuning en dat zal niet meer kunnen. Maar het is denk ik wel een van de voorbeelden dat het kan. Dus ik prijs mij zeer gelukkig dat ik daar woon.*

Bijlage III Vissershop-enquête (2007) / steekproef, resultaat en factoranalyse

Vissershop-enquête		Vissershop-steekproef	
		n	%
Aantal uitgegeven formulieren		291	
	Adres niet correct	9	
	Taalproblemen	8	
	Leeg huis	-	
	Andere oorzaken	5	
	Niet op oproep gereageerd	94	
Aantal ingevulde enquêteformulieren		175	100
	Wilde niet meewerken	55	31
Totaal steekproef		120	69

Tabel 14

Bijlage 1a Respons Vissershop-enquête, condities voor sociale cohesie

Vissershop-enquête	Vissershop-steekproef		Zaanstad-populatie	
	n	%	n	%
Man	52	43	212	49
Vrouw	68	57	220	51
Totaal	122	100	432	100
Minder dan 2 jaar	56	47	290	67
2-5 jaar	12	10	102	23
5-10 jaar	7	6	12	3
meer dan 10 jaar	45	38	28	6
Totaal	120	100	432	100
18-29 jaar	23	19	122	28
30-39 jaar	26	22	100	23
40-49 jaar	23	20	66	15
50-64 jaar	33	28	101	24
65 jaar en ouder	14	11	43	10
geen leeftijd vermeld	1	1	-	0
totaal	120	100	432	100
gezin	40	33	180	42
gezin met kind	39	33	143	33
single	34	28	78	18
single met kind	4	3	25	6
andere relatie	2	2	6	1
geen relatie gegeven	1	1	-	0
Totaal	120	100	432	100

Tabel 15

Bijlage 1b Representativiteit Vissershop-enquête, condities voor sociale cohesie.

Vissershop casestudie-enquête		n						
		Helemaal oneens	Oneens	Eens noch oneens	Eens	Helemaal eens	Weet niet	Totaal
Sociale cohesie								
0.1	Over het algemeen voel ik me aangetrokken tot het wonen in deze buurt	3	4	2	77	34	-	120
0.2	Het voelt alsof ik tot deze buurt behoor	0	14	17	65	24	-	120
0.3	Ik bezoek mijn buren thuis	13	32	6	53	15	1	120
0.4	De vriendschappen die ik heb met andere mensen in mijn buurt betekenen veel voor mij	8	27	22	43	20	-	120
0.5	Als ik de kans krijg zou ik verhuizen uit deze buurt	43	62	5	6	3	1	120
0.6	Als de mensen in mijn buurt iets organiseren voelt het alsof wij dat hebben gedaan in plaats van dat zij dat hebben gedaan	6	39	27	30	7	11	120
0.7	Als ik advies nodig heb, ga ik naar iemand in mijn buurt	13	45	12	37	9	4	120
0.8	Ik denk dat ik het eens ben met de meeste mensen in de buurt als het over wat belangrijk is in het leven gaat	6	14	26	50	4	20	120
0.9	Ik geloof dat de mensen in mijn buurt me zullen helpen in een noodgeval	1	5	6	66	39	3	120
0.10	Ik voel me loyaal aan de mensen in de buurt	-	5	8	85	19	3	120
0.11	Ik leen dingen en verleen gunsten aan mijn buren	5	18	7	75	15	-	120
0.12	Ik zou samen willen werken met anderen om iets te verbeteren in de buurt	5	19	22	65	8	-	120
0.13	Ik ben van plan om de komende jaren in deze buurt te blijven wonen	-	1	3	64	49	3	120
0.14	Ik ben hetzelfde als andere mensen in deze buurt	4	28	18	47	14	9	120
0.15	Ik heb zelden buren over de vloer	7	41	9	47	16	-	120
0.16	Er bestaat een sterk gevoel van verbondenheid tussen mij en de andere mensen in de buurt	3	35	29	43	10	-	120
0.17	Ik stop regelmatig om een praatje te maken met de buren	1	12	8	71	28	-	120
0.18	Leven in deze buurt geeft mij een gevoel van gemeenschap	2	12	18	76	12	-	120

>>>

Vissershop casestudie-enquête		n						
		Helemaal oneens	Oneens	Eens noch oneens	Eens	Helemaal eens	Weet niet	Totaal
Buurtbinding								
1.1	Ik ben gehecht aan mijn huis	1	7	4	58	50	-	120
1.2	Ik weet waaraan mijn huis voor mij moet voldoen	-	-	1	80	38	1	120
1.3	Indien mijn huis niet meer helemaal voldoet aan mijn eisen, zijn er voldoende mogelijkheden om mijn huis aan te passen	3	23	14	61	18	1	120
1.4	Ik ben gehecht aan mijn buurt	-	15	10	62	33	-	120
1.5	Ik bedenk regelmatig of mijn woning wel aan mijn eisen voldoet	7	47	12	38	13	2	120
1.6	Deze buurt heeft alles wat ik nodig heb om leuk te wonen	-	20	18	60	22	-	120
1.7	Ik wil een bijdrage leveren om de buurt te verbeteren	6	21	18	66	9	-	120
Woning								
2.1	Goede prijs woning	1	7	8	71	33	-	120
2.2	Ruimte in woning	-	3	2	72	43	-	120
2.3	Aanwezigheid privacy	-	4	3	67	45	1	120
3.4	Goede contacten buren	-	4	13	66	36	-	120
3.5	Onderhoud eigen tuin	2	14	5	72	25	2	120
3.6	Onderhoud eigen woning	1	12	3	71	33	-	120

>>>

Vissershop casestudie-enquête		n						
		Helemaal oneens	Oneens	Eens noch oneens	Eens	Helemaal eens	Weet niet	Totaal
Buurt								
4.1	Dat de mensen hetzelfde zijn als ik	9	51	8	40	10	2	120
4.2	Dat er veel kinderen in de buurt wonen	-	29	13	61	17	-	120
4.3	Dat er voldoende speelmogelijkheden in de buurt zijn	1	14	8	64	33	-	120
4.4	Dat er winkels in de buurt zijn	-	16	3	64	37	-	120
4.5	Dat er genoeg parkeerplek is	4	9	4	40	63	-	120
4.6	Dat er voldoende sport- of hobbyver-enigingen in de nabije omgeving zijn	3	25	12	58	21	1	120
4.7	Dat er voldoende andere voorzieningen in de buurt zijn	-	14	6	74	23	3	120
4.8	Dat je makkelijk kunt aankloppen bij de buren	-	4	5	84	27	-	120
4.9	Dat buren elkaar groeten	-	4	4	71	40	-	120
4.10	Dat er veel activiteiten in de buurt worden georganiseerd	3	36	21	51	9	-	120
4.11	Dat er groen in de buurt is	-	2	2	64	52	-	120
4.12	Ik vind mijn buurt bijzonder	1	17	18	54	30	-	120
4.13	Ik zou niet in een andere buurt willen wonen	5	39	11	37	28	-	120
4.14	Deze buurt onderscheidt zich van andere buurten	2	10	9	58	35	6	120
4.15	Het is mij zeer duidelijk welke huizen bij de buurt horen en welke niet	1	8	8	63	39	1	120

>>>

Vissershop casestudie-enquête		n						
		Helemaal oneens	Oneens	Eens noch oneens	Eens	Helemaal eens	Weet niet	Totaal
Verbondenheid								
5.1	Ontmoetingsplekken in de openbare ruimte	10	39	16	49	5	1	120
5.2	Buurtcentrum	7	37	16	54	6	-	120
5.3	Buurtfeesten	5	36	19	51	9	-	120
5.4	Andere activiteiten in de buurt	5	41	21	48	5	-	120
5.5	Duidelijke buurtgrenzen	12	52	12	37	6	1	120
5.6	Herkenbare architectuur van de huizen	5	34	12	61	7	1	120
5.7	Ruime opzet van de wijk	4	9	10	79	17	1	120
5.8	Goed onderhouden huizen	-	2	2	67	49	-	120
5.9	Woning waarin ik lang kan blijven wonen	1	2	-	71	45	1	120
5.10	Goede parkeervoorzieningen	2	9	5	41	63	-	120
5.11	Een basisschool	-	16	11	63	30	-	120
5.12	Compacte opzet van de wijk	9	15	18	69	8	1	120
5.13	Goede bereikbaarheid van de wijk	1	4	4	74	35	2	120
Hinderlijke zaken								
6.1	Onvoldoende parkeervoorzieningen	37	17	12	22	29	4	120
6.2	verkeersonveiligheid	67	33	4	9	6	1	120
6.3	Slecht onderhouden straten en stoepen	56	33	13	12	5	1	120
6.4	Slecht onderhouden openbaar groen	44	22	18	24	12	-	120
6.5	Slecht onderhouden tuinen	14	19	7	33	45	2	120
6.6	Zwerfvuil	57	31	10	11	9	2	120
6.7	Graffiti	51	26	10	17	13	3	120
6.8	geluidsoverlast	48	31	17	14	9	-	120
6.9	Hondenpoep	46	26	9	28	10	1	120
6.10	Ontbreken buurthuis	9	11	11	36	51	2	120
6.11	Ontbreken buurtfeesten en gezamenlijke activiteiten	14	19	11	32	43	1	120
6.12	Onvoldoende speelruimte voor kinderen	34	24	12	22	28	-	120
6.13	Weinig mogelijkheden om in de openbare ruimte buurtbewoners te ontmoeten	13	18	10	33	44	2	120

Tabel 16

Bijlage 1c Resultaten Vissershop enquête, condities en factoren voor sociale cohesie.

Condities	Factoren	Fact. analyse
Woongenot	Ruime woningen	0,930
	Buurtcontacten	0,928
	Privacy	0,919
	Eigen tuin	0,916
	Goed onderhouden woning	0, 884
Kind-vriendelijk	Veel kinderen	0,867
	Speelruimte	0,818
Vermaak	Sport voorzieningen	0,831
	Hobby mogelijkheden	0,713
	buurtactiviteiten	0,498
Geborgenheid	Buren die groeten	0,680
	Buren die elkaar helpen	0,499
	Winkels dichtbij	0,492
Ontmoetingen	Buurtactiviteiten	0,818
	Ontmoetingsplekken	0,674
	Buurtcentrum	0,645
	Buurtfeest	0,797
	Basisschool aanwezig	0,481

Condities	factoren	Fact. analyse
Comfort	Goed onderhouden huizen	0,801
	Woning om lang in te wonen	0,624
	Goede parkeervoorzieningen	0,582
Overzichtelijk-heid	Duidelijke buurtgrenzen	0,670
	Compacte opzet huizen	0,662
	Herkenbare architectuur	0,602
Fysieke hinder	Verkeersveiligheid	0,781
	Slecht onderhouden straten	0,741
	Geluidsoverlast	0,715
	Graffiti	0,711
	Zwerfvuil	0,707
	Verwaarloosd groen	0,677
	Verwaarloosde tuinen	0,456
	Weinig parkeerplaatsen	0,419
	Hondenpoep	0,618
Sociaal gemis	Geen ontmoetingsplekken	0,825
	Geen buurtfeesten	0,821
	Geen buurtcentrum	0,748
	Geen kinderspeelplaatsen	0,541

Tabel 17

Tabel 1d Condities en factoranalyse Vissershop enquête, condities voor sociale cohesie.

Bijlage IV

Casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (2009) / vragenlijst participanten.

Plaatsnaam/wijk

.....

Datum:

.....

1 Wat is uw geslacht?

- ☐ Man
- ☐ Vrouw

2 Hoe oud bent u?

..... jaar

3 Wat is uw postcode of uw adres?

.....

4 Wat is uw hoogst genoten opleiding

.....

5 Wat is uw beroep?

..... ☐ n.v.t.

6 Wat voor soort woning heeft u?

- ☐ Koopwoning
- ☐ Huurwoning:
- ☐ Particuliere sector
- ☐ Sociale woninghuur

7 Hoe langt woont u in deze wijk?

..... jaar (of ..... maanden)

8 Bent u van plan op afzienbare termijn te verhuizen, of zou u dat graag willen?

- ☐ Ja, omdat .....
- ☐ Nee, omdat .....

Bijlage V

Casestudie IJburg Amsterdam en Hoograven Utrecht (2009) / leidraad groepsgesprekken

Introductie

- Vragenlijst invullen
- Uitleg onderzoek
- Voorstelrondje

Wat is voor u 'thuis voelen' in je buurt of wijk? Waar denkt u aan als u het heeft over u thuis voelen in uw buurt of wijk?

Doorvragen op belang:

- Economische binding: voorzieningen (winkels, sport e.d.) en werk;
- Emotionele binding: identificatie met de buurt, trots zijn op de buurt, zich vertrouwd voelen met de buurt;
- Esthetische binding: uiterlijk van de buurt, mooi/lelijk vinden, architectuur van de woningen, inrichting van de openbare ruimte (groen en blauw), uitzicht e.d.;
- Politieke binding: zeggenschap hebben, (bereidheid tot/daadwerkelijke) inzet voor de buurt, bv lezen van de buurtkrant, gezamenlijk schoonhouden van de stoep, gezamenlijk zich inzetten voor de buurt, actiebereidheid e.d.;
- Sociale binding: elkaar vertrouwen, betrokken zijn op elkaar, elkaar helpen.

Doorvragen op het relatieve belang van de vijf bovenstaande aspecten:

- Welke gebeurtenissen of veranderingen in de buurt, of in uw eigen leven, hebben ertoe geleid dat u zich meer gehecht of thuis bent gaan voelen?
- Welke gebeurtenissen of veranderingen in de buurt of in uw eigen leven hebben ertoe geleid dat u zich minder gehecht of thuis bent gaan voelen?
- Hoe staat u tegenover duurzaam wonen en duurzame energie (onderzoeker geeft voorbeelden). Zou u gezamenlijk initiatieven met uw medebewoners willen nemen op dat vlak?

Bijlage VI Quickscan Ecobuurt-initiatieven in Nederland (2009) / e-mailenquête

Ecovillage Quickscan In Nederland (hoeveel woningen)	Vraag 1: Wie nam het initiatief?	Vraag 2: Hoe kwamen duurzame keuzen tot stand?	Vraag 2b: Welke duurzame keuzen zijn gemaakt.	Vraag 3: Wat houdt heden de continuïteit gaande?
De Buitenkans, Almere-buiten (59)	Bewonersgroep	Bewonersgroep	Gezamenlijke tuin	Buurthuis bouwen Groen onderhoud Sociale activiteiten Buurtkrant
Alminde, Almere (opstartfase)	Bewoners van voormalig Ruigoord	Bewoners en woningcorporatie	Zonenergie Windenergie Warmtepompen Grijswatercircuit Afvalwaterfilter Scheiden afval.	Het project moet nog gerealiseerd worden; richt zich ook op cultuur, kunst en innovatie
Eva-Lanxmeer, Culemborg (250)	Eerste initiatief- nemer	Samen met professionals	Energieplafond -50% EPC BOG geen koelventilatie Vuilwaternet Trias energetica	Stadsboerderij Eigen beheer Werkgroepen Groen onderhoud
Het Carré, Delfgauw (49)	Woningcorporatie	Woningcorporatie met architect		Organiseren Activiteiten Kinderen
De Vuurplaats, Heerhugowaard (14)	Bewonersgroep	Bewonersgroep	Autovrij Materiaalkeuze Energiebesparing Gezamenlijke tuin	Bewonersgroep
Het Groene Dak, Utrecht (60)	Bewonersgroep	Bewonersgroep, woningcorporatie en aannemer		Beheer tuinhuis Werkdagen Vergaderen
Meanderhof, Zwolle (53)	Groep leden van de vereniging MMWZ, van een ouder project en woningcorporatie	Door overleg van de initiatief-groep	Autovrij Materiaalkeuze Oriëntatie op zon Extra isolatie Zonnepanelen Volkstuinen	Samen eten Groenonderhoud Activiteiten Bijeenkomsten Ballotage Ontmoetingsruimte
Stadshage, Zwolle (36)	Groep leden van de vereniging MMWZ, van een ouder project, en woningcorporatie	Initiatiefgroep in overleg met deskundigen en de architect	Groenruimte Zonnepanelen	Groenonderhoud Ontmoetingsruimte Filmavonden etc. Werkgroepen
Woonderij Zutphen (30)	Bewonersgroep	Bewonersgroep	Invalide voorz. Materiaalkeuze Energiesystemen Gezamenlijke tuin	Kinderspeelplaats Ontmoetingsruimte

Bijlage VII

Vastgoedprofessionals over sociale cohesie (2009) / aanwezigen

Aanwezig	
Drs. Edu Arnoldussen, Rijks vastgoed- en ontwikkelingsbedrijf	Rijksoverheid
Bert Runhaar, DMO/SPA, adviseur gemeente Amsterdam	gemeente
Drs. Peter den Bremer, VastNed	belegger
Carolien Sijtsma, WBV. Stadgenoot, manager allianties	woningcorporatie 1
Chrétien Mommers, Eigen Haard, directeur	woningcorporatie 2
Boris van de Gijp, Fortis vastgoed ontwikkeling	ontwikkelaar 1
Ir. Hugo Sanders, Sanders Project Adviezen directeur	ontwikkelaar 2
Pieter Wester, INBO	architect
Germaine Sanders, Kristal N.V. stedenbouwkundige	stedenbouwkundige
Jan Rutten, ECORYS Rutten Communicatieadvies, directeur	communicatieadviseur
Ad Hereijgers, NACD, directeur	adviseur
Ir. Marion M.C. Bakker ,SenterNovem	onderzoeker 1
Dr. Maike Dautzenberg, DSP-Groep, senior onderzoeker	onderzoeker 2
Frank Wassenberg, Nicis Institute, programmaleider onderzoek wonen	onderzoeker 3
Ir. Henk Westra, TU Delft, Bouwkunde UHD	onderzoeker 4
Drs. Ir. Johan van Wamelen, CPI, directeur	voorzitter
Geert-Jan van Straten, Risbo, onderzoeker	CPI 1
Dennis de Kou, Risbo onderzoeker	CPI 2
dr. Wibo de Jong, Risbo, onderzoeker	CPI 3
drs. Ton Tudjman ,Risbo, onderzoeker	CPI 4
Prof. Hein van Duivenboden, CPI	spreker 1
Prof. Anke van Hal, TU Delft	spreker 2
I de Bruijn, Universiteit Utrecht, student	student
Maarten Sanders, TU Delft, student	student
Fred Sanders, TU Delft, promovendus	promovendus
Afwezig	
M. de Haan, ING Real Estate, manager research en concept	vastgoedbeheerder
Theo Nelissen, Msc DSP- Groep, onderzoeker	onderzoeker
Christien Oude Velthuis, Ecorys Vastgoed managing, partner	onderzoeker
Prof.ir. A.F. Thomsen, TU Delft, Bouwkunde ,hoogleraar OTB	onderzoeker

Bijlage VIII

Lezing Prof. dr. H. van Duivenboden voor vastgoedprofessionals (2009)

Eerst wil ik in vogelvlucht stilstaan bij de historische achtergrond van het huisvestingsbeleid en de geleidelijke verbreding en verweving daarvan met ander sectoraal beleid, zoals dat van onderwijs, veiligheid, arbeidsparticipatie en gezondheidszorg. Voor de invoering van de Woningwet in 1902 werd de zorg voor goede volkshuisvesting niet of nauwelijks als taak van de overheid opgevat. Deze wet beperkte haar focus tot het voorzien in voldoende goede huisvesting voor de Nederlandse bevolking. Met zoveel woorden had de Woningwet betrekking op een drieledige doelstelling: het opheffen van het woningtekort, het betaalbaar maken van woningen en het realiseren van een ondergrens aan de kwaliteit van deze woningen. Dit beleidsdoel, de kern van het huisvestingsbeleid van de overheid, dat dus in hoofdzaak gericht is op sec de bouw van betaalbare woningen, is in essentie sindsdien niet of nauwelijks veranderd. Wel is de waarde die aan de verschillende componenten werd gehecht van tijd tot tijd anders ingevuld.

Huisvestingsbeleid in vogelvlucht

Zo is in de jaren dertig, in tijden van tot voor kort ongekende recessie, de betaalbaarheid van de woningen een heel belangrijk issue. De hoeveelheid beschikbare woningen kreeg uiteraard veel aandacht ten tijde van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en het zal niet verrassend zijn te vernemen dat de uitvinding en toepassing van de stoommachine vanaf het einde van de 19e eeuw eerder eenzelfde focus op kwantitatieve aspecten teweegbracht. De opkomst van de Industriële Revolutie ging immers gepaard met een sterke bevolkingsgroei en een problematische overbevolking van de stedelijke gebieden, waardoor vooral het opheffen van het tekort aan woningen prioriteit kreeg. Door de wet van vraag en aanbod werden huren onbetaalbaar en werd het woningtekort nijpend. Tegelijkertijd was in toenemende mate sprake van bewoning van feitelijk onbewoonbare panden; er was sprake van wat genoemd wordt: verkrotting. Interessant is dat als gevolg van deze situatie juist zogenoemde armenbezoekers, huisartsen en plaatselijke raden van gezondheid zich ermee gingen bemoeien – in die tijd was er dus al sprake van een verweving van aandacht voor huisvestingsvraagstukken en andere, meer sociaal georiënteerde vraagstukken in de sfeer van gezondheid en armoedebestrijding. Ook de afwezigheid of de erbarmelijke kwaliteit van de rioleringssystemen en het tekort aan kwalitatief goed stromend water speelden een rol in de aandacht voor een sociaal huisvestingsbeleid. Het voorstel eind 20e eeuw om gemeentebesturen de bevoegdheid te geven huiseigenaren tot woningverbetering te kunnen dwingen, haalde het niet.

Maar al vijftien jaar daarna was het huisvestingsprobleem, zowel kwantitatief, kwalitatief als qua financiële haalbaarheid voor de steeds grotere groeiende groep van fabrieksarbeiders, zo groot geworden, dat het voorstel voor invoering van de eerdergenoemde Woningwet werd ingediend en geaccepteerd. In de loop der jaren is, zoals gezegd, aan de kern van de doelstellingen van deze Wet en het ermee verband houdende huisvestingsbeleid niet veel veranderd. Het gaat in essentie om stenen: bouwen met een zeker minimum aan kwaliteit en betaalbaarheid. Wel is aan de wijze waarop men deze doelstelling heeft willen realiseren een andere, en steeds bredere invulling gegeven. Zo is een huursubsidiesysteem ingevoerd, is een groeikernenbeleid ontwikkeld, zijn Vinex-locaties aangewezen en ontwikkeld en hebben woningcorporaties een veel meer zelfstandige rol gekregen. Hoort u het? Het woord zegt eigenlijk al wat voor rol deze woningcorporaties hadden en overwegend nog steeds hebben: woningen bouwen. De fysieke component staat centraal, de betaalbaarheid werd en wordt geregeld door flankerend beleid. Het gevolg was bijvoorbeeld dat er van 1975 tot 1985 veel zogeheten bloemkoolwijken werden gerealiseerd: nieuw zakelijk ontworpen buurten, wijken en stadsdelen met woonerven, strak hiërarchisch geordende verkeersstromen met een beperkt aantal hoofdwegen en veel doodlopende straten – u kent ze wel. Wijken waarbij de fysieke component vooropstond, met vaak gebrekkige en moeilijk toegankelijke algemene voorzieningen voor winkelen, onderwijs, sport, gezondheid of recreatie maar veel effectiviteit in termen van betaalbare woningproductie. Kortom: er werd nog maar relatief weinig aandacht besteed aan de leefbaarheid, sociale cohesie en vooral de sociale duurzaamheid van buurten en wijken.

De rol van de overheid en haar partners in het huisvestingsbeleid

Nu we een kort, en ongetwijfeld op vele punten tekortschietend historisch overzicht van het volkshuisvestingsbeleid hebben besproken, wil ik met het oog op de rol die partijen uit het publieke en private domein kunnen spelen bij het realiseren van meer sociale duurzaamheid ingaan op de positie van de overheid en haar partners. Zojuist heb ik al aangestipt dat particuliere instanties als huisartsen, armenbezoekers en lokale gezondheidsraden een voorlopersrol vervulden met betrekking tot de formulering van het huisvestingsbeleid. Ook heb ik aan de hand van de beleidsdoelen en de later ingezette beleidsinstrumenten wat verteld over de rol van de overheid en de traditionele opdracht van woningcorporaties in deze. Maar laten we niet vergeten dat ook het bedrijfsleven – zeker in verstedelijkte of in geïndustrialiseerde regio's – een belangrijke rol heeft vervuld in deze beleidssector. Denkt u hierbij bijvoorbeeld aan de verrijzenis van complete Philips-wijken in Eindhoven en naburige gemeenten. Of aan de havenbaronnen uit Rotterdam die zelf woningbouwverenigingen of woningcorporaties in het leven riepen om de eigen werknemers van goede huisvesting in de nabijheid van hun werk te kunnen garanderen. Sowieso waren alle woningbouwverenigingen, -corporaties of -stichtingen tot aan de komst van de Woningwet een kwestie van particulier initiatief. Pas na die tijd zijn de eerste gemeentelijke woningbouwverenigingen opgericht, met als doel

te zorgen voor de bouw van voldoende en betaalbare arbeiderswoningen. Door de invoering van de Woningwet werd het voor het eerst mogelijk overheidsfinanciering te ontvangen, onder de voorwaarde 'uitsluitend werkzaam te zijn in het belang van de verbetering van de volkshuisvesting'. In de jaren die volgen tot het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw werden er meer dan twee miljoen woningen gebouwd met behulp van financiering in de vorm van zogenaamde woningwetleningen van de overheid. In de jaren negentig werd een groot deel van de woningcorporaties (weer) verzelfstandigd, werd de financiering vanuit het Rijk stopgezet maar bleef de wettelijke plicht te zorgen voor goede en betaalbare woningen voor de ongeveer 30% van de Nederlandse bevolking uit de lagere inkomensgroepen. Wat vanaf eind vorige eeuw verandert, is dat de overheid met een deel van de woningcorporaties (30 tot 40%) – overigens niet bindende – prestatieafspraken maakt om voldoende woningbouw te stimuleren; daarnaast neemt een aantal corporaties het initiatief hun activiteiten uit te breiden tot kantoren, sportcomplexen en een enkeling – zoals u zult weten – een boot met als bestemming hotel, opleidingscentrum, congresruimte en toeristische attractie. Tegen deze activiteiten komen burgers en overheid in het geweer, met name omdat het niet tot eigenlijke de taak van woningcorporaties behoort en het vooral de bedrijfseconomische positie van deze woningcorporaties zou dienen in plaats van de publieke zaak.

Huisvestingsbeleid anno 2009

Wat is de laatste stand van zaken? Uiteraard is u bekend dat de overheid, bijvoorbeeld in de vorm van een speciaal ministerie voor Wonen, Wijken en Integratie zelf een serieuze poging doet het huisvestingsbeleid te verweven met andere oorspronkelijk daarvan strikt gescheiden beleidsterreinen. Wonen wordt beschouwd als – ik citeer – 'de basis voor individuele en maatschappelijke ontwikkeling, stedenbeleid en wijkaanpak, en integratie en inburgering.' Beleidsmatig vermengt de regering dus sociale en economische aspecten met het fysieke element dat centraal stond in wat we het stenen tijdperk kunnen noemen. Zonder nu nader in te gaan op het specifieke beleid ten aanzien van pracht-, kracht- of misschien we klachtwijken en de daarbij behorende resultaten geef ik wel mee dat we niet kunnen ontkennen dat de overheid hier een duidelijke ommekeer aan het maken is in het beleid ten aanzien van huisvesting. Uiteraard was er al een aantal oefeningen in dat kader geweest, uitgevoerd door de vorige kabinetten; wat in elk geval vernieuwend is en vandaag hier relevant is, wat voor mogelijkheden er gezien worden voor het stimuleren van sociale duurzaamheid, leefbaarheid en fysieke kwaliteit in buurten en wijken en wat de rol is van de overheid versus die van woningcorporaties.

Handvatten van Meijerink: ook hier is veel over te zeggen en er is vandaag al het een en ander de revue gepasseerd. Ik wil even stilstaan bij het eind vorig jaar uitgebrachte advies van de stuurgroep-Meijerink, omdat dit specifiek ingaat op een nieuw arrangement tussen de overheid en de woningcorporaties, en omdat juist in

dit rapport handvatten worden aangereikt voor een bredere, laten we zeggen meer maatschappelijke rol voor woningcorporaties.

Kort samengevat komt het door de stuurgroep-Meijerink geformuleerde nieuwe arrangement hier op neer: woningcorporaties worden beschouwd als private maatschappelijke ondernemingen met een publiek belang, namelijk de 'brede zorg voor het wonen.' Dit publieke belang heeft betrekking op een sociale taak (wat een woningcorporatie MOET), een taak ten aanzien van de woonomgeving en het maatschappelijk vastgoed (wat KAN) en een taak met betrekking tot de wijk- en buurtaanpak (wat te OVERWEGEN is in de lokale context). Deze invulling in termen van een brede zorg voor het wonen is vervolgens uitgewerkt in drie rollen:

Het domein Bouwen, Verhuren en Verkopen van woningen, dat correspondeert met het traditionele doel om te voorzien in 'de huisvesting van mensen met een lager inkomen'. Dit is en blijft dus verplichte kost: het domein Investeren in de woon- en leefomgeving en het maatschappelijk vastgoed, zoals scholen en zorggebouwen. Of de corporatie hier op inzet, is afhankelijk van de lokale context en is verbonden met de term wederkerigheid. Als een corporatie zich op dit terrein begeeft, dan doet ze dit in samenhang met gemeenten en/of andere maatschappelijke organisaties; het domein Wijk- en Buurtaanpak, waarbij de relatie met wonen 'dun' is en dat vooral betrekking heeft op de mensen zelf die in de wijk wonen. Vooral instellingen uit de zorg en het onderwijs hebben hier een primaire taak en woningcorporaties zijn hier terughoudend. Toch kan hier een rol voor hen zijn weggelegd, als zij hun taken gebiedsgebonden, vastgoedgerelateerd en bijvoorbeeld faciliterend, initiërend of tijdelijk aanjagend vervullen – en dat altijd met een expliciete verantwoording en motivatie naar politiek en publiek toe.

De tijd ontbreekt om uitgebreid in te gaan op dit nieuwe arrangement en de mogelijkheden die dit sociale duurzaamheid biedt, maar laat gezegd zijn dat ook op beleidsniveau de discussie inzake interorganisatorische aanpak en verbreding van de focus van het huisvestingsbeleid serieus aan de orde is. Een verbreding die overigens het eerdere genoemde bedrijfsleven, wanneer actief in de huisvesting, niet vreemd is. Zo schonk bijvoorbeeld Philips al aandacht aan sociale duurzaamheid toen dat haar wijken realiseerde voor haar werknemers en gelijktijdig een breed scala aan sociaaleconomische voorzieningen ontwikkelde op het terrein van sport- en andere verenigingen, pensioenfondsen en steun gaf aan nieuwe zorg- en onderwijsinstellingen. Nog sterker is het voorbeeld van de dorpskern Budel. Deze plaats is genoemd naar de gebroeders Dor, die daar in 1892 een groot terrein kochten voor de vestiging van hun zinkfabriek, en er vervolgens zelf letterlijk een heel dorp bij ontwierpen, inclusief tal van voorzieningen. Ik citeer uit de overleveringsdocumentatie: 'Er werd ruimte gecreëerd voor voorzieningen die het zelfstandige karakter van de gemeenschap benadrukken. Centrum van het gemeenschapsleven was het reusachtige Hotel St. Joseph, oftewel de Kantine, nu asielzoekerscentrum. Het gebouw herbergde

logiesruimte voor vrijgezellen, een jongens en een meisjesschool, een bakkerij, een was- en strijkinrichting, een toneelzaal, winkel, ziekenzaal, klooster en kapel. Het geheel werd beheerd door zusters onder de supervisie van de familie Dor.'

Politieke verantwoording versus maatschappelijke verantwoordelijkheid

Ik sluit af met een korte reflectie op het thema door in te gaan op een paradox ten aanzien van de missie van organisaties belast met de uitvoering van publieke taken. De vraag welke doelen overheidsorganisaties nu precies wel en niet moeten zien te verwezenlijken, is er in principe een van zuiver politieke aard: van mens tot mens, van partij tot partij en van land tot land houdt men daarover al eeuwenlang verschillende denkbeelden aan. Denk maar aan de verschillen tussen perspectieven als die van de nachtwakersstaat versus die van de verzorgingsstaat. Ook de vraag wie in de dagelijkse praktijk deze doelen vaststelt, bijstelt en verder gestalte geeft, zoals voor en tijdens de uitvoeringspraktijk in wijken en buurten, is niet eenduidig te beantwoorden. In grote lijnen is er aan de uiteinden van een continuüm plaats voor een denkrichting waarin het doel van overheidsorganisaties uitsluitend betrekking heeft op uitvoering van door politieke bestuurders opgedragen taken, versus een denkrichting waarin de boventoon wordt gevoerd door de autonome verantwoordelijkheid van een overheidsorganisatie – of een private organisatie, belast met de uitvoering van een publieke taak – ten opzichte van de belanghebbenden in de maatschappelijke werkelijkheid waarvoor zij beleid ontwikkelt en uitvoert. Om kort te gaan: er is sprake van een paradox tussen het moeten afleggen van politieke verantwoording versus het moeten nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid (De Wit et al., 2000; Van Duivenboden, 2004).

In termen van verticaal versus horizontaal: publieke organisaties dienen zowel verticaal verantwoording af te leggen aan hun politieke bazen – binnen de formele hiërarchie waarin zij opereren – als horizontaal hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen ten aanzien van de omgeving waarop hun taakuitoefening is gericht.

Overdenkingen voor de discussie

In de thematiek van vandaag teruggelegd: laten we eens afwegen of nu de formele rol van de overheid, inclusief de traditionele taakopvatting van uitvoeringspartners als woningcorporaties, of juist een veel bredere, meer horizontale en op de lokale maatschappelijke behoeften geijkte rolverdeling, kan helpen de benodigde sociale duurzaamheid in wijken en buurten te realiseren. Of gaat het echt om een paradox, een schijnbare tegenstelling? Moeten we toe naar een goede mix van beide, moeten we de balans vinden tussen het dominant politiek inhoudelijke op stenen gerichte beleid en de meer op sociale cohesie en leefbaarheid gerichte aanpak van maatschappelijke betrokkenheid? Dus geen kwestie van of-of maar van en-en? Hoe bezien we zo de voorstellen van de stuurgroep-Meijerink? Is er voldoende ruimte, ook politiek inhoudelijk, vrij aan het komen om lokale maatschappelijke vraagstukken in de brede

range van armoede, arbeidsparticipatie, zorg, welzijn, onderwijs en veiligheid integraal te beteugelen met behulp van passende coalities van publieke, semipublieke en private partijen? Helpen nieuwe arrangementen – en welke dan en in welke situatie? Wanneer beklijft, eenmaal gerealiseerd, de samenhang binnen een wijk en de onderlinge binding tussen de bewoners en gebruikers en wie helpt hen voldoende betrokken te krijgen en te houden bij plaatselijke vraagstukken? Het woord is aan u.

De verhoudingen tussen overheid en woningcorporaties verandert. Woningcorporaties werden in het verleden gezien als loket van de overheid. Nu is de vraag wie heeft er belang bij gebiedsontwikkeling. Het streven zou moeten zijn om samen te werken vanuit een gemeenschappelijk belang. Er is wel een spanning. Wie leidt? De overheid of de corporatie? Is het probleem mogelijk ontevreden kiezers of teruglopende waarde van het vastgoed? Gesteld wordt dat zowel gemeenten als woningcorporaties belang hebben bij een sociaal leefklimaat. Zij moeten dus dit gemeenschappelijke belang erkennen en samenwerken. Ook zal men op zoek moeten gaan naar wijkgerichte coalities.

Een probleem in de samenwerking is dat de prestatieafspraken niet dwingend zijn. Daarbij speelt dat de verhoudingen niet duidelijk zijn. Voor de overheid geldt dat de wijk het laagste niveau is waarop ze kan sturen. De wijk is voor bewoners het hoogste niveau. Dit trekt een aantal van de aanwezigen in twijfel. Volgens hen denken bewoners niet in termen van wijken. Ze denken aan hun directe woonomgeving en aan de stad waarin ze leven.

De vraag is of de overheid nog stuurt. Veelal is de corporatie nog de enige partij die regie voert. En ze is een bijzondere partij. Ze is een grootgrondbezitter. Na deze typering in combinatie met de beleidsmatig geuite wens om een nieuwe autoriteit op te richten sluit de voorzitter de discussie af.

Bijlage IX

Inventarisatie collectief bewonersinitiatief hernieuwbare energie (2012)

Locatie	Naam	Initiatief	fin/aandh.	exploitant	bron
Lochem Energie	De Lochem energie	B Mix	B Mix	B Mix	Mix
Zee	Meewind bell.fonds	B Mix	B Mix	B Mix	Wind
Kerkrade	de Locht	B Mix	Burgers	B Mix	Wind
Texel	Texel Energie	B Mix	Burgers	E.ond.	Wind/zon
Noord Holland	NH Energie Coöperatie	B Mix	G Mix	B Mix	Mix
Ferwerderadiel	Lokale Energie Ferwerdadiel	B Mix	Provincie	B Mix	Afval
Den Haag	Energiecoöperatie Biesland	Burgers	B Mix	B Mix	Aardwarmte
Ameland	Amelander Energie Coöp.	Burgers	B Mix	B Mix	Mix
Heerhugowaard	Kennemerwind	Burgers	B Mix	Burgers	Wind
Amsterdam	Onze Energie	Burgers	B MIx	Burgers	Wind
Delfzijl	de Wincentrale	Burgers	Burgers	B.ond.	Wind
Culemborg	Thermo Bello	Burgers	Burgers	Burgers	Aardwarmte
Sneek	Decentrale afvalwaterz.	Burgers	Burgers	Burgers	Afvalwater
Amersfoort	Ver. Duurz. Soesterkwartier	Burgers	Burgers	Burgers	Mix
Castricum	Calorie	Burgers	Burgers	Burgers	Mix
Vele	Delta Wind	Burgers	Burgers	Burgers	Wind
Vele	Noordenwind	Burgers	Burgers	Burgers	Wind
Vele	Windvogel	Burgers	Burgers	Burgers	Wind
Vele	Zeeuwind	burgers	Burgers	Burgers	Wind
Utrecht	Energie U	Burgers	Burgers	Burgers	Wind/Zon
Vele	Eendragt duurzame energie	Burgers	Burgers	Burgers	Wind/Zon
Amsterdam	de Wipmolen A'dam Nd.	Burgers	Burgers	Burgers	Zon
Amsterdam	Blok 7 Ijburg	Burgers	Burgers	Burgers	Zon
Vele	Meerwind	Burgers	Burgers	E.ond.	Wind
Vele	Boer zoekt Buur	Burgers	Burgers	E.ond.	Zon
Vele	De Zonvogel	Burgers	Burgers	E.ond.	Zon
Almelo	Stichting Warmtenetwerk	E.ond.	E.ond.	E.ond.	Aardwarmte
Deventer	woningen met WKO	E.ond.	E.ond.	E.ond.	Aardwarmte
Leeuwarden	Zuidlanden	E.ond.	E.ond.	E.ond.	Biomassa

>>>

Locatie	Naam	Initiatief	fin/aandh.	exploitant	bron
Maastricht	Sappi Maastricht BV	E.ond.	E.ond.	E.ond.	Restwarmte
Den Haag	Wateringseveld	E.ond.	E.ond.	E.ond.	Zon
Groningen	Smart grid Hoogkerk	G Mix	E.ond.	E.ond.	Mix
Breda	De Kroeten	G Mix	E.ond.	E.ond.	Wind
Zevenaar	Groot Holthuizen	G Mix	G Mix	E.ond.	Hout
Zevenaar	Groot Holthuizen	G Mix	G Mix	E.ond.	Hout
Eindhoven	Sanergy, Strijp S	G Mix	G Mix	G Mix	Aardwarmte
Alkmaar	HVC	G Mix	G Mix	G Mix	Afval
Enschede	Canula	G Mix	G Mix	G Mix	Afval
Rotterdam	Warmtebedrijf	G Mix	G Mix	G Mix	Waterwarmte
Waalwijk	Ecopark Waalwijk	G Mix	G Mix	G Mix	Wind/zon/afval
Naaldwijk	Vestia Westland	G Mix	G Mix	M.ond.	Zon aardwarmte
Sittard	Biomassa EnergieCentrale	G Mix	G Mix	Ond.	Hout/afval
Den Haag	Aardwarmte Den Haag vof	G Mix	Gemeente	G Mix	Aardwarmte
Hardenberg	Bewust duurzaam thuis	Gemeente	Burgers	Gemeente	Mix
Breda	Steek energie in je huis	Gemeente	Burgers	Gemeente	Mix
Schagen	Zon in de Kop	Gemeente	Burgers	Gemeente	Zon
Wieringerwaard	Zonproject	Gemeente	Burgers	Gemeente	Zon
Delft	Warmtebedr. Eneco Delft BV	Gemeente	G Mix	E.ond.	Restwarmte
Veenendaal	DEVO	Gemeente	G Mix	G Mix	Aardwarmte
Amsterdam	BV Ode Oosterdokseiland	Gemeente	G Mix	Ond.	Aardwarmte/ Biom.
Heerhugowaard	Stad van de Zon	Gemeente	Gemeente	B Mix	Wind/Zon
Arnhem	Arnhem Centraal WKO	Gemeente	Gemeente	Gemeente	Aardwarmte
Heerlen	Mijnwaterproject	Gemeente	Gemeente	Gemeente	Aardwarmte
Amsterdam	Afval Energie Bedrijf	Gemeente	Gemeente	Gemeente	Afval
Hengelo	Warmtebedrijf Hengelo	Gemeente	Gemeente	Gemeente	Biomassa/restw.
Breda	Stadsk., Casino, Theater	Gemeente	Gemeente	Ond.	Aardwarmte
Beetsterzwaag	Beetsterzwaag	M.ond.	G Mix	G Mix	Hout
Eindhoven	Tongelreep	M.ond.	Gemeente	Gemeente	Afval
Apeldoorn	Zuidbroek, RWZI	M.ond.	M.ond.	M.ond.	Aardwarmte
Sneek	Wieren Energie BV	M.ond.	M.ond.	M.ond.	Aardwarmte
Den Haag	Duindorp	M.ond.	M.ond.	M.ond.	Waterwarmte
Achterhoek	Achterh. Zonne-En. Coöp.	M.ond.	M.ond.	M.ond.	Zon
Groningen	Huismeesters	M.ond.	M.ond.	M.ond.	Zon
Goes	Ouverture	M.ond.	M.ond.	Ond.	zon
Amsterdam	Zon op Noord	Ond.	Burgers	B.ond.	Zon
Roosendaal	Stadsoevers WKO	Ond.	G Mix	Ond.	Aardwarmte

>>>

Locatie	Naam	Initiatief	fin/aandh.	exploitant	bron
Amsterdam	NDSM-werf, Kinetisch Noord	Ond.	gemeente	Ond.	Aardwarmte
Eindhoven	TU, Grontmij	Ond.	Ond.	Ond.	Aardwarmte
Groningen	Nij Bosma Zathe	Ond.	Ond.	Ond.	Afval
Zutphen:	Zutph. Coop. En. Transite	Ond.	Ond.	Ond.	Mix
Aalten (GLD)	windmolenpark Hagenwind	Ond.	Ond.	Ond.	Wind
Ben. Leeuwen	Henricushoeve	Ond.	Ond.	Ond.	Zon
Kamerik	Beekhoeve	Ond.	Ond.	Ond.	Zon
Venlo	Sunnytom	Ond.	Provincie	Ond.	Zon
Oss	Transportbedr. ITC Holland	Provincie	Provincie	Ond.	Afvalwater

Bijlage X

Energieprofessionals over duurzaam collectief bewonersinitiatief (2011) / aanwezigen

Aanwezig	
Energiesector	
Wietse Fabriek, directeur Sales & Marketing, Eneco	energieleverancier 1
Pieter Duisenberg, directeur Finance Energiebedrijf, Eneco Energie	energieleverancier 2
Bram Poeth, Eneco directeur ESES	energie-innovator 1
Glenn Bijvoets, Innovation officer, Eneco Energie	energie-innovator 2
Arnold van der Bie, manager Strategy & Regulatory Affairs, Stedin	netbeheerder
Joanne Meyboom, directeur GreenTec, Joulz dochter van Eneco	intern adviseur
Aad Melgerd, directeur AMIC	extern adviseur
Jeroen Overgoor, directeur Communications & Public Affairs, Eneco	intern communicatieadviseur
Eva Donker, ondersteuning communicatie, Eneco ESES	extern communicatieadviseur
Gemeente	
Theo Coskun, gemeenteraadslid van Charlois (Heijplaat valt hieronder)	gemeenteraadslid
Universiteiten	
Johan van Wamelen, CPI Erasmus Universiteit, dagvoorzitter	voorzitter
Machiel van Dorst, copromotor Fred Sanders, TU Delft	onderzoeker
Fred Sanders, promovendus TU Delft, Bouwkunde, RE&H, Housing	promovendus
Afwezig	
Floor van de Kemp, manager Heijplaat woningcorporatie Woonbron	woningcorporatie
Elmer de Boer, manager Markt & Regulations, Eneco Energie	energieleverancier
Arjan ten Elshof. Eneco Supply	energieleverancier
Frans van de Noort, directeur Eneco SBH	energie-innovator 3

Curriculum Vitae

Fred Sanders studeerde na zijn opleiding als Kustwaterbouwkundige aan de faculteit Civiele Techniek van de TU Delft ook aan de Bedrijfskunde faculteit van de Erasmus Universiteit succesvol af. Bij beide opleidingen werden deelstudies in bedrijfsvoering, logistiek en projectmanagement opgepakt. Daarmee lag de stap naar het project- en algemeen management als carrière voor de hand. Na twee jaar bij het bouwbureau van de Koninklijke Marine werd de overstap naar het projectmanagementbureau van de Rijksgebouwendienst gemaakt. In de functie van projectmanager werden vele utiliteitswerken zoals de eerste offshorekade in Den Helder, de herbouw van het gerechtsgebouw in Assen, en de renovatie van het ministeriegebouw van Economische Zaken aan de Bezuidenhoutseweg gerealiseerd. Na een stageperiode bij woningcorporatie AWV in Den Haag aanvaarde hij de functie van directeur en later die van bestuurder bij woningcorporatie ZVH in Zaandam. Daar werd de stedelijke herstructureringsopgave van Zaandam een belangrijk deel van de werkzaamheden. Na de sloop en nieuwbouw van de Vijfhoek flats bij de Zuidelijke entree van Zaandam werd de herbouw van de buurt het Vissershop opgepakt. Vernieuwend was dat de bewoners daar de opdrachtgevende taak van de woningcorporatie overnamen. De buurt stond bekend om de sociale cohesie onder haar bewoners. Met deze buurt was de woningcorporatie in 1913 ooit opgericht en de geest van de oorspronkelijke bewoners was duidelijk nog aanwezig. Het leek haalbaar deze bewoners verantwoordelijk voor de opgave van deze technisch en functioneel sterk verouderde woningen te maken. Dat initiatief werd een succes. De bewoners kozen voor nieuwbouw in oorspronkelijke stijl. De stedenbouwkundige structuur werd behouden en de woningen werden groter en technisch beter herbouwd. De woningcorporatie verkreeg daarnaast bekendheid om de klantgerichte houding en de woonwinkel in de binnenstad van Zaandam. Van Fred Sanders viel op dat hij aan het werk van ZVH ook landelijke bekendheid gaf, zowel in de populaire als de wetenschappelijke media. In 2008 werd hij promovendus aan de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, eerst bij Prof. Anke van Hal en daarna bij Prof. Arjan van Timmeren. De gehele periode bleef Machiel van Dorst als copromotor aan zijn zijde. Naast zijn promotiestudie werd hij parttime directeur stedelijke ontwikkeling bij ASR Vastgoedontwikkeling, visitator voor woningcorporaties bij Cognitum BV en bestuurder van de stichting CPO Noord-Holland. Ook adviseerde hij bij vastgelopen woningbouw ontwikkelingsprojecten, is hij betrokken bij nieuwe visievorming voor maatschappelijk vastgoed en organiseerde hij daarvoor onder andere Jane Jacobs wandelingen. Met dit proefschrift is het zijn wens om zijn kennis en ervaring aan de generatie die komen gaat op Hogescholen en Universiteiten over te brengen. Zijn postuniversitaire opleidingen van NOVAM en IMD Lausanne zijn daarbij mooie referenties. Zijn praktische en betrokken houding tonen dat hij in Den Helder aan de kust is opgegroeid. Zijn vrijzinnige opvoeding en middelbare schoolopleiding aan het oecumenische Johannes College in Den Helder gaven hem interesse voor cultuur en de

wereld om ons heen mee. Vanuit die achtergrond heeft Hij een brede belangstelling. De laatste jaren heeft hij ook het schrijven opgepakt. Zo werkte hij aan vier boekjes met wandelingen in de Zaanstreek. Fred Sanders is getrouwd, samen hebben zij drie kinderen en hij is actief in de lokale politiek van Wormerland. Afgelopen jaren publiceerde hij ook wetenschappelijk.

Publicaties

SANDERS, F. C. 2006. *Reflecties op het woondomein, essay bundle,* Eindhoven, TU Eindhoven.

SANDERS, F. C. 2007. Housing policy and community, a Dutch perspective. *Integrative Anthropology, International Medical and Philosophical Magazine, Ukraïne,* 2007 nr. 1 (9), 69 - 78.

SANDERS, F. C. 2009. Resident-groups taking over the role of professionals, our new hope in sustainable-energy real-estate programs. *Role-Change; new roles, new challenges*. Noordwijk: TU Delft RE&H.

SANDERS, F. C. 2010a. Sociaal duurzame wijken, zoektocht of uitdaging. *VHV*.

SANDERS, F. C. 2010b. Sustainable Housing Production, thanks to the economic crises. *ENHR 2010 Congres-book*. Istanbul: ENHR.

SANDERS, F. C. & DAUTZENBERG, M. 2010. Ontmoetingsplekken, fundament voor houdbare wijken. *NIROV Volkshuisvesting,* 5, 43-47.

SANDERS, F. C. 2012. Social Real-Estate, lifebuoy for social neighborhoods in crises times? *BOSS MAGAZINE Real Estate & Housing TU Delft*, 34-38.